

BEĆIR DŽAKA

**NAŠA NARODNA EPIKA
I FIRDUSIJEVA ŠAHNAMA**

»SVJETLOST«, OOUR IZDAVAČKA DJELATNOST, SARAJEVO

1 9 7 6.

Recenzenti:
NEDIM FILIPOVIĆ
SULEJMAN GROZDANIĆ

*Djelo je štampano uz finansijsku pomoć Republičke zajednice
za naučni rad.*

125.773

886(4976)(091):388

Redakcioni odbor:

Prof. dr Aleksandar Fajgelj, prof. dr Zvonko Knežević, prof. dr Vojislav
Magazinović, prof. dr ing. Muris Osmanagić, prof. dr Avdo Sućeska

UVOD

Ova tema rađena je kao doktorska disertacija pod naslovom »Naša narodna epika i Firdusijeva Šahnama«¹ i branjena u Teheranu krajem 1968. godine na Fakultetu za književno-humanističke nauke Univerziteta u Teheranu.

Pri razmatranju naše narodne epike uzete su, sa malim izuzecima, pjesme koje je sakupio i zabilježio u svojim zbirkama Vuk Stefanović Karadžić.

U radu je trebalo uporediti dvije bogate epike. Na jednoj strani imamo iransku nacionalnu epiku koja se razvijala na jednom području sa dugom istorijskom pozadinom sagledanom od prapočetaka iranske civilizacije pa do islamskog doba koje je dalo Firdusija. Ta epika rađala se i stasala u uslovima vrlo bogatih uticaja okolnih područja: turanske regije sa njenim širokim epskim pulsiranjem, indijske regije sa njenom pradavom epsko-mitološkom tradicijom, asirsko-vavilonske civilizacije, civilizacije antičkog Egipta, civilizacije Male Azije i drevne Helade, te kasnije, helenizma, antičkog Rima, Vizanta i preislamskog i islamskog semitstva. Na drugoj strani imamo našu narodnu epiku koja se začela i razvijala na vjetrometinama istorijskih događaja i civilizacijskog prožimanja između dva kontinenta, evropskog i azijskog. Pored najstarijih religijsko-mitoloških nasljeđa slavensko-arijskog svijeta donesenih iz stare postojbine, u našu narodnu epiku ugrađena su nasljeđa Istoka koja su tokom istorije strujala na Balkanu, uključujući u sebe i elemente iranskog civilizacijskog kruga.

Uporedno izučavanje dviju epika može biti posmatrano sa raznih aspekata. Takvo izučavanje naše narodne epike i iranske nacionalne epike nije lak i jednostavan posao. Iz zamašite sveukupnosti komparativnog izučavanja ove dvije epike, mogla bi se, pojednostavljeno, izlučiti tri osnovna vida ove problematike, koji bi, metodološki predstavljali tri moguća prilaza izučavanja ove problematike:

1. Najosnovniji vid izučavanja koji bi predstavljao postupak oličen u sprovođenju komparativno-deskriptivne analize dvije epike.
2. Vid komparativnog izučavanja realnih istorijskih uslova koji su porodili dvije nacionalne epike.

1. Pod pojmom »Naša narodna epika« ovdje se misli na narodnu epiku srpskohrvatskog jezičkog područja tj. na narodnu epiku Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca.

3. Vid sveukupnog izučavanja civilizacijskog kretanja i kulturno-istorijskog prožimanja svih elemenata koji su ušli u tkivo dvije nacionalne epike.

U ovom radu sproveden je prvi vid izučavanja, to jest komparativno-deskriptivni, s tim što su, gdje je to bilo moguće, korišteni i elementi ostala dva metodološka postupka.

Ovakav metodološki postupak u komparaciji dvije epike podložen je prigovorima, jer komparativni naučni rad ne bi trebalo da se sastoji iz nabiranja i deskripcije epske građe. Ali, za svaki metodološki postupak mora se raspolagati građom. Građa je polazna tačka za bilo kakav metod komparativnog istraživanja.

Rad se sastoji iz šest dijelova i iz zaključka kao sedmog dijela.

U prvom dijelu koji nosi naslov »Osnovni podaci o dvije epike« analizirani su uslovi nastanka i razvitka dvije epike, kao i kulturno-istorijska uloga dvije epike u odbranj nacionalnih interesa našeg i iranskog naroda i jezičkoj afirmaciji nacionalnog bića dva naroda.

U drugom dijelu posvećena je pažnja problemu neprijateljskih snaga sa kojima se bore nacionalni junaci i vladari u dvije epike. Ovaj dio ima četiri odjeljka:

1. Natprirodna bića (vile, divovi i aždaje) kao neprijatelji sa kojima se bore nacionalni junaci i vladari.
2. Turci-Turanci. Ovdje je obrađen pojam Turaka i Turanaca u Šahnami i Turci kao neprijatelji u našoj narodnoj epici.
3. Arapi kao neprijatelji. Arapi kao epski neprijatelji u Šahnami imaju istorijsku podlogu. Međutim, odakle tema Arapa kao neprijatelja naših epskih junaka i vladara. Ovdje je učinjen pokušaj da se objasni pitanje odakle Arapi kao neprijatelji u našoj narodnoj epici.
4. Troglava stvorenja u dvije epike. U ovom odjeljku ukazano je na motiv o troglavim stvorenjima u dvije epike i na slične pojedinosti između motiva o troglavim Arapima i troglavom Balačku iz naše narodne epike i troglavog Zahaka iz Firdusijeve Šahname.

Treći dio »Likovi glavnih junaka« je najopširniji dio rada. Ima šest odjeljaka:

1. Porijeklo glavnih junaka gdje je opisano njihovo istorijsko i epsko porijeklo. Ukazano je na razloge zašto je narodna tradicija od ne toliko poznatih istorijskih ličnosti stvorila svoje glavne epske junake.
2. Konji glavnih junaka. Ovdje je ukazano na slične pojedinosti traganja glavnih junaka, Marka i Rustema, za svojim konjima.
3. U trećem odjeljku prikazane su tjelesne osobine glavnih junaka i njihovi veliki podvizi koji čine za svoj narod i domovinu.
4. Karakterne osobine glavnih junaka, gdje je ukazano na složenost karakternih osobina glavnih junaka i odraz te složenosti u njihovom životu.

5. Odnosi glavnih junaka sa svojim vladarima. Polazna tačka za izlaganje u ovom odjeljku je mišljenje da su glavni junaci, u stvari, narod predstavljen u jednom čovjeku i da su odnosi tih junaka sa vladarima odnosi naroda i vladara. Ti odnosi su takvi kako je narod želio da budu.
6. Simbolika smrti glavnih junaka. Ovdje je analiziran motiv o zaspalosti glavnih junaka u legendarno-epskim predanjima i njihovo ponovno buđenje, što transponovano u konkretne istorijske okvire i konkretnu sredinu, treba da znači ponovno buđenje i oslobođenje poraženog naroda.

U četvrtom dijelu prikazani su i upoređeni glavni ženski likovi u dvije epike.

U dva epska pjevanja defiluju različiti ženski likovi. Uz izlaganje o položaju žene u dva epska pjevanja, izdvojeni su likovi žene-majke, žene-supruge, vjerne i nevjerne, i lik žene junaka. Upoređeni su samo oni ženski likovi koji su u mnogim pojednostima međusobno slični.

U petom dijelu dati su neki ostaci paganskih vjerovanja koji u dvije epike figuriraju kao međunacionalni motivi kao i neke sličnosti u dvije epike. Nabrojeno je 15 takvih paralela.

Šesti dio se odnosi na vrste oružja u Šahnama i u našoj narodnoj epici.

Geografski položaj dvije zemlje i način ratovanja epskih junaka u dvije epike su međusobno slični pa su i vrste oružja slične. Ovdje je dat opis i pregled hladnih oružja u dvije epike i to: sablja, mač, koplje, topuz-buzdovan, ratne sjekire i nadžaci i luk i strijela.

I Dio OSNOVNI PODACI O DVIJE EPIKE

1. Nastanak, podjela i sadržaj

A. Naša narodna epika

Naši epski spjevovi, kao i epski spjevovi drugih naroda dijele se na dvije vrste: narodni epski spjevovi i umjetnički epski spjevovi. Tema ovoga rada su samo spjevovi prve vrste, znači narodni spjevovi, odnosno naša narodna epika. I Firdusijeva Šahnama, iako je djelo jednog pjesnika, nosi pečat narodnog epa. Iranski naučnik i dobar poznavalac epskih pjevanja dr Zebihullah Safâ o narodnim spjevovima piše sljedeće: »Narodni epski spjevovi rezultat su duhovnog stvaralaštva, ukusa, naklonosti i želja jednog naroda da kroz stoljeća izrazi svoju veličinu i svoj genij. Ovi spjevovi preplavljeni su uspomenama na ratove, herojstva, žrtvovanja i podvige, a istovremeno prožeti su kulturnim i duhovno-misaonim vrijednostima naroda jedne zemlje, koje su nastale tokom određenih stoljeća narodnog života, a koja obično nazivamo herojskim dobom.«²

Koliko se do sada zna najstariji zapisi i produkti naše epske poezije stari su oko 400 godina.³ Naša narodna epska poezija nije formirana u obliku jednog cjelovitog epskog spjeva, kao što su Firdusijeva Šahnama, Homerova Ilijada i Odiseja ili indijska Mahabharata i Ramajana.

U razvoju epskog pjesništva uopšte uočene su i utvrđene tri određene etape:

1. Prva etapa koju karakterišu slobodne improvizacije i pjevanja u narodu. U ovoj etapi još ne postoje nikakvi ustaljeni oblici pjesama, jer pjesme stalno mijenjaju svoj oblik.

2. Druga etapa, kada se javljaju pjesme koje se ponavljaju i pjevaju u narodu u svojim određenim oblicima.

3. Treća etapa koja se odlikuje skupljanjem i povezivanjem raznih pjesama oko određenih širih tema. Ova etapa se odlikuje formiranjem i nastajanjem velikih epskih spjevova kao što su Ilijada, Odiseja, Ramajana, Mahabharata i Firdusijeva Šahnama.

2. Z. Safâ, Hamâse serâji der Iran, Teheran 1954, str. 5.

3. Svetožar Matić, Naš narodni ep i naš stih, N. Sad 1964, str. 227.

Vremenske distance između prve i druge etape nisu velike, jer se vrlo brzo javlja potreba da se podvizi i djela istaknutih junaka opišu u pjesmi i na taj način sačuvaju od zaborava. Tako se između slobodnog pjevanja i improvizacije postepeno izdvajaju pojedine pjesme koje u narodu kruže i ponavljaju se sa određenim temama i u određenim formama. Međutim, vremenska distanca između druge i treće etape mnogo je duža.

Naša narodna epika nalazi se negdje na sredini između druge i treće etape. U vrijeme kada se javlja Vuk Karadžić (1787—1864) koji počinje da sakuplja, zapisuje i izdaje narodne pjesme, dotada u narodu usmeno čuvane i prenošene, naša narodna epika nije se još bila formirala kao jedinstvena cjelina sa unutrašnjim jedinstvom i povezanošću. Nije se bio javio neki pjesnik, kao Homer ili Firdusi, koji bi narodnu epsku predaju, proznu ili stihovanu, koja govori o nacionalnim historijskim događajima, srediio i spjevao jednu veću epopeju. Poslije Vuka Karadžića i drugi su, oponašajući ga, počeli da sakupljaju narodne pjesme. Rezultat njihovog rada je, između ostalog, oko pola miliona sakupljenih stihova, jer su zapisivane različite varijante pjesama oko istih tema. Od svih zbirki naših epskih narodnih pjesama zbirke Vuka Karadžića su najbolje i u umjetničkom pogledu najvrednije. Pri razmatranju i analizi naše epike u ovom radu ima se u vidu uglavnom Vukova zbirka.

Da bi se bolje razumjela i shvatila mnoga pitanja naše narodne epike, moramo se ukratko osvrnuti na dio naše historije koji sa epskom poezijom ima tješnje dodire.

Slovenska plemena dolazeći iza Karpatskih planina od 6—7 stoljeća, postepeno se naseljavaju na Balkansko poluostrvo. Ova plemena kada su došla u pokrajine Iliriju i Meziju koje su ranije pripadale Rimljanima, nastanjuju se po planinskim predjelima. Njihov društveni poredak bazirao se na rodovsko-plemenskim zajednicama.

U devetom vijeku u našim krajevima širi se hrišćanstvo istočne crkve. Grčki misionari Ćirilo i Metodije stvorili su na osnovu grčkog pisma slovenskom jeziku prilagođeno pismo i podučili Slovene pismenosti. Ovo je ubrzalo širenje hrišćanstva.

U drugoj polovini 12. vijeka u istočnom dijelu naše zemlje Stevan Nemanja od više župa stvara jedinstvenu državnu zajednicu Srbiju. Zbog toga Stevana Nemanju (1158—1195) smatraju osnivačem i rodonačelnikom prve vladarske dinastije u Srbiji.

Već sa prvim ustrojtstvom države počinje nastajanje feudalnog društvenog poretka i stvaranje društvenih klasa. Sin Velikog župana Stevana Nemanje već se ne zove župan nego uzima titulu kralja i kruniše se kraljevskom krunom zbog čega je prozvan Stevan Prvovjenčani. Razvoju feudalizma u Srbiji išlo je na ruku i jačanje vjersko-duhovnih organizacija, koje su imale važnu ulogu u životu srpske države. Godine 1222. u Srbiji se uspostavlja jedinstvena crkvena organizacija, arhiepiskopija. Prvi arhiepiskop postaje brat Stevana Prvovječanog Sava Nemanjić. Sava je u srpskoj tradiciji, u pričama i epskim pjesmama, postao mitsko-legendarna ličnost i poznat je kao Sveti Sava i sveti zaštitnik zemlje.

Srpska feudalna država dostiže svoj vrhunac za vrijeme vladavine Stefana Dušana (1336—1355). On je osvojio široka prostranstva Vizantijskog carstva i godine 1346. proglasio se »carem Srba i Grka«. Bavio se mišlju da osvoji Carigrad i da dinastija Nemanjića zamijeni dinastiju Paleologa. Ali, njegova iznenadna smrt i pojava osmanskih Turaka, ne samo da su spriječili ostvarenje ovih želja i planova Srba, nego su Turci ubrzo osvojili i samu Srbiju kojom će vladati od kraja 14. pa do početka 19 vijeka.

Poslije smrti Dušana počinje naglo slabljenje Srbije. Mnogi domaći feudalci skoro su se potpuno osamostalili i odvojili od vlasti. Turci u svome napredovanju u Evropu i na Balkan iskoristili su slabost Srbije i u bitki na Marici 1371. godine nanijeli prvi poraz Srbima. U ovoj bitki poginuo je i kralj Vukašin. Knez Lazar koji je vladao sjevernom Srbijom, pokušao je da se 1389. godine u bitki na Kosovu polju odupre vojsci cara Murata I, ali je doživio potpuni poraz. U boju su poginuli knez Lazar i turski sultan Murat I. U sjećanju našeg naroda ovaj poraz je ostao kao najveća narodna tragedija. Pjesme o kosovskom boju su najljepše naše narodne epske pjesme.

U vremenu poslije kosovskog boja, nasljednici kneza Lazara nastojali su da kao turski vazali produže život srpskoj državi. Međutim, u vrijeme Muhameda Fatiha II doći će kraj i toj relativnoj samostalnosti, 1459. godine.

Turska vladavina stalno je osjećana kao vladavina stranog osvajača i pošto se radilo o jednoj zavojevačkoj sili koja je stalno ratovala, nameti i porezi vremenom su se stalno povećavali. Našem narodu naročito je teško padala ustanova danka u krvi, tzv. devširma. Naime u određenim vremenskim periodima turske vlasti su kupile malodobnu hrišćansku mušku djecu i od njih stvarale pripadnike janjičarskih odreda.

U doba kada je turski feudalizam u svom razvitku došao u fazu slabljenja i dezorganizacije, hajdučija, koja je kao klasni oblik borbe iz balkanskog feudalizma, uzima sve više maha i gdjekada dobiva razmjere značajnih političko-vojnih akcija i borbi protiv turske vlasti. Na taj način hajdučija, iako ima drukčije socijalne korijene, u pogledu otpora protiv strane vlasti, u izvjesnom smislu podsjeća na iranske ejjare i dževanmerde.⁴ Turci su suzbijali hajdučiju i sve socijalne pokrete koji su ugrožavali egzistenciju njene vlasti.

U rezultatu uspostavljanja turskog feudalizma i trajanja turske vlasti domaća feudalna klasa bila je skoro potpuno uništena. Na mjesto pripadnika feudalne klase došle su lokalne starješine, većinom stočarskog porijekla, knezovi, vojvode i primicuri. Među vodeće ljude ulazili su i predstavnici crkve čiji je uticaj bio veliki naročito poslije obnavljanja Pečke patrijaršije. Također su određenu ulogu igrali i malobrojni hrišćanski trgovci i zanatlije. Ali u opštem klasnom aspektu socijalno-klasna izdiferenciranost bila je minimalna tako da se može govoriti o jedinstvenoj narodnoj masi

4. Ejari i dževanmerdi su ustanici koji su ustajali protiv predstavnika vlasti arapskih halifa u istočnom dijelu Irana, Horosanu. Ejjar znači hitar i lukav, a dževanmerd znači velikuđušan.

koja je držanju naroda i njegovoj borbi protiv turske vlasti davala izrazito plebejsko-demokratski karakter. Naravno čitava slika domaćeg društva i njegovog mentaliteta nije bila lišena značajnih komponenata feudalne psihologije. Sve je ovo pogodovalo razvitku narodne epike i stavljalo joj pečat.

Poslije 16. vijeka, usljed naglog slabljenja turske vlasti, često dolazi do lokalnih i širih pobuna, pa čak i do ustanka. Krajem 18. vijeka dolazi kod Srba do izrazito snažnog otpora protiv turske vlasti koji je pripremio izbijanje prvog a poslije njega i drugog srpskog ustanka. Ustanici su imali uspjeha, nakon čega su Turci bili primorani da godine 1820. priznaju Srbiju kao samoupravnu pokrajinu u svojoj imperiji. Jedino su zadržali pravo da u nekim gradovima i tvrđavama u Srbiji zadrže svoje posade. Naznačene istorijske okolnosti bile su od velikog uticaja i na razvitak naše narodne epike.

Okončanjem samostalnosti naših feudalnih država bila je prekinuta nit naše feudalne književnosti. Međutim, naša narodna književnost, posebno narodna epika, za vrijeme turske vladavine nastavljala svoj puni razvoj.

Naši i strani istraživači u pitanju kada i kako je počela nastajati naša narodna epika nisu istog mišljenja. Pošto nema pouzdanih pisanih dokumenata, još nije tačno utvrđeno od kada zapravo počinje naše epsko pjevanje. Prvi pisani dokumenti ovog pjevanja datiraju iz 16. vijeka, ali prirodno je i sigurno da su i prije ovog doba u narodu nastajale i pjevane narodne epske pjesme. Po svojoj prilici i prije učvršćenja feudalizma u ovim krajevima nastajale su i usmeno prenošene narodne pjesme o određenim događajima i junacima. Vuk Karadžić piše: »Što se tiče starine naši pjesama, ja bi rekao da imamo stariji ženski nego junački; jer junački pjesama malo imamo stariji od Kosova, a od Nemanjića nema starije nijedne; a među ženske može biti da ima i od hiljade godina... Ja mislim da su Srblji i prije Kosova imali junački pjesama od starine, no budući da je ona premjena tako silno udarila u narod da su gotovo sve zaboravili što je bilo donde, pa samo odande počeli nanovo pripovjedati i pjevati.«⁵ Na žalost mi danas ne znamo kakve su bile pjesme koje su nastajale u 14. i 15. vijeku. Danas se ne može tačno da razabere, ukoliko je u to doba narodna epika nastajala, kakav i koliki je bio uticaj domaćih feudalaca na tu epiku.

Po mišljenju istraživača iranske epike dr. Zebihullaha Safe za nastanak epike jednog naroda potrebni su posebni uslovi, kao uspjesi jednog naroda u osvajanjima ili u borbama za slobodu. Ima razloga da su razvitkom i konsolidacijom naših feudalnih država stvoreni uslovi za nastanak epskih pjesama. Propast tih država predstavljala je dramatičnu prekretnicu u istoriji naših naroda, što je obilježilo i novu etapu u stvaranju epske poezije. Realni istorijski događaji i njihove epske slike u novoj etapi stvaranja bili

5. Vuk Karadžić, I knjiga Srpskih narodnih pjesama, Predgovor str. XXX, Beograd 1964. god.

su toliko snažni i prekretni da su na izvjestan način potisnuli i bacili u zaborav epske produkte ranije etape stvaranja.

Naša narodna epika koja je do nas doprla, to jest junačke pjesme Vukovih zbirki, bilo da se odnosi na vrlo stara vremena bilo na novija, dobila je svoj konačni oblik u doba vladavine Turaka u našim krajevima, s tim što je u dosta slučajeva sačuvala svoju staru tematiku i motive. Sadržaj većine naših junačkih pjesama su borbe Turaka i pojedinih naših naroda. Međutim, znatan dio naše epike nema antiturski karakter, npr. neistorijske pjesme i glavne pjesme o Marku Kraljeviću.

Istraživači naše narodne epike ne slažu se u podjeli te epike. Vuk Karadžić, uzimajući u obzir istorijske događaje koji se u pjesmama spominju, dijeli našu epiku u tri posebne grupe:

1. Pjesme najstarijih vremena
2. Junačke pjesme srednjih vremena
3. Pjesme novijih vremena.

S obzirom na sadržaj i istorijsko-epsku vrijednost istraživači su poslije Vuka Karadžića pravili i druge podjele naše narodne epike. Tako je nastala podjela na:

1. Pjesme neistorijske ili mitološke
2. Pjesme herojske
3. Pjesme istorijske.

Ovakva podjela naše narodne epike slična je podjeli po istim kriterijima u Firdusijevoj Šahnami u kojoj također postoji krug mitoloških pjevanja, krug pjevanja herojskog doba i krug pjevanja istorijskog doba.

1. Pjesme neistorijske ili mitološke.

Pjesme ovoga dijela naše narodne epike odnose se na događaje, zbivanja i ratove slovenskih doseljenika na Balkansko poluostrvo i na njihovo postepeno ulaženje u krug vizantijsko-rimske civilizacije i hrišćanstva. Znači tematika ovih pjesama je povezana sa istorijskom prošlošću naroda ovih krajeva, ali događaji i ličnosti o kojima se govori u ovim pjesmama nisu zabilježeni u pisanoj istoriji. U ovim pjesmama još se ne pojavljuju nacionalni heroji.

U davno doba čovjek je bio nemoćan naspram prirodnih sila i pojava. On ih nije mogao shvatiti i objasniti, te je zamišljao da iza njih stoje posebna božanstva, divovi ili aždaje i da njima upravljaju. Ovim silama i bićima mogu se suprotstaviti i uništiti ih samo svetitelji hrišćanske vjere. Naša narodna epika je nastajala i dobijala svoju konačnu formu kasnije kada su Sloveni u ovim krajevima već bili primili hrišćanstvo. Zato i vidimo veliku ulogu hrišćanskih svetitelja u ovim pjesmama. Isto tako u ove pjesme uneseni su i ostaci drevnih paganskih vjerovanja Slovena donesenih iz stare zajedničke arijske postojbine. Tu su zatim i starozavjetni motivi i motivi iz grčke mitologije. Rimski carevi kao Trajan i Dioklecijan spominju se u ovim pjesmama, ali kako smo već istakli u ulozi sotonskih snaga i predstavnika zla koji borave po ruševinama starih zdanja i kriju se od sunčane svjetlosti ili

krađu sunce. Znači, ušli su u ove pjesme kao mitološka stvorenja. Uopšte uzev, može se reći da skoro sve neistorijske pjesme imaju tužne sadržaje prožete atmosferom nesreća i smrti.

2. Pjesme herojske

Ovaj krug pjesama počinje pjevanjima o Nemanjićima, Mrnjavčevićima, Vojvodi Momčilu i o Banu Strahiniću. U njima se dalje govori o borbama naših epskih junaka sa susjednim zemljama, Mađarskom, Bugarskom i Venecijom. Pored pomenutih sukoba, ovdje su opjevani sukobi i ratovi sa Turcima. Centralna ličnost ovog kruga pjesama je naš glavni epski junak Marko Kraljević. On živi oko 360 godina i pjevanja o njemu obuhvataju dug vremenski period: od vremena cara Dušana do perioda hajdučko-uskočkih akcija. Toliko u stvari i traje pravi herojski period naše narodne epike, koji se završava epskom smrću Kraljevića Marka. U narodnoj predaji smrt Kraljevića Marka koincidira sa pronalaskom vatrenog oružja i shvativši njegovo djeystvo, razočaran odlazi sa ovoga svijeta, jer više od junaštva nema koristi, pošto »sada najgora rđa može ubiti najboljega junaka.«⁶ Sa ovim riječima Marko se povlači u jednu pećinu i odlazi sa ovoga svijeta. Iz ove pećine on će se jednog dana pojaviti i istrijebiti zlo sa zemlje.

Uistinu pojava vatrenog oružja značila je kraj za epske junake. Naspram puščanog djeystva najteži topuz našega Marka ili perzijskog junaka Rustema ne predstavlja skoro ništa.

U pjesmama oko Markove ličnosti okupljene su mnoge legende i mitovi i narod je od ličnosti Marka stvorio svoj ideal junaka. Sam Marko je postao legenda koja u jednoj ličnosti simbolizuje narod sa svim njegovim osobinama. Uopšte uzev u herojskom dijelu naše epike isprepliću se istorija i legende, zbog čega je on zanimljiviji i uzbudljiviji nego ostali dijelovi naše epike.

3. Pjesme istorijske

Sadržaj ovog dijela naše narodne epike su borbe naših naroda protiv strane tiranije i radi sticanja nacionalne slobode i nezavisnosti. Ovdje je istorijska sadržina potisnula mit i legendu. Skoro sve ličnosti ovih pjesama su istorijske ličnosti. Premda su junaci u ovim pjesmama dati sa osobinama legendarnih junaka, ovaj dio pjesama nema zanosa, uzbudljivosti i poleta epskih pjesama herojskog kruga. Junaci se hrabro bore sa neprijateljem, ali pred jačim silama ne izdržavaju. Međutim, Marko Kraljević na svom Šarcu, sa topuzom i sabljom, nadvladava i uništava mnogu neprijateljsku vojsku. Junaci ovog kruga epike ratuju vatrenim oružjem, te i to doprinosi da je lišen autentične uzbudljivosti pjesama herojskog kruga. Istina tu ima uzbuđenja i napetosti, ali bez ljepote pravih herojskih pjesama. S umjetničke strane pjesme dostižu visok domet. Ali vrijeme epske legende je prošlo i to se osjeća čak i u najboljim pjesmama ovog ciklusa. Istorijski događaji i zbivanja

6. V. Karadžić, predgovor IV knjizi, str. XXVIII, Beograd 1958.

u njima su vjerno registrovani na račun elemenata mita i legende. U ovim pjesmama dato je nekoliko divnih i uzvišenih junačkih likova. Međutim, velike primjere junaštva i požrtvovanja pred neizbježnom katastrofom prati osjetna nota pesimizma.

Osim ove podjele s obzirom na sadržaj naša narodna epika dijeli se na 7,8 ili 9 ciklusa. Zbog neujednačenosti mišljenja oko ciklizacije naših epskih narodnih pjesama mi se nećemo posebno zadržavati na ovom pitanju.

Što se tiče dužine stiha, u našoj epici, nalazimo dva njegova vida: duži od 15 ili 16 slogova i kratki od 10 slogova. Po svoj prilici, dugi stih je stariji i pjesama sa ovim stihom je mnogo manje. Kratki stih ili deseterac je tečniji i lakši i danas se samo ovaj stih uzima kao stih junačkih pjesama. Dugački se spominje u nauci, a u narodu je potpuno zaboravljen. Odmor ili cezura u 15-slogovnom stihu je poslije 7 sloga (7+8) a u 16-slogovnog poslije 8 sloga (8+8). U staroj iranskoj svetoj knjizi Avesti postoje dijelovi pjesama sa stihovima od 16 slogova koji imaju odmor poslije 7 sloga (7+9). Neke naše muslimanske epske pjesme pjevane su u 11-slogovnom stihu, ali kasnije ovaj je stih ostavljen i preuzet deseterac. Kod deseteračkog stiha odmor je poslije četvrtog sloga (4+6). Junačke pjesme u zbirkama Vuka Karadžića su u deseteračkom stihu. Stihovi nemaju rime. Pjesme se pjevaju obično uz pratnju jednožičnog muzičkog instrumenta zvanog gusle, koji je veoma star i primitivan.

Krajem 18. i početkom 19. vijeka nastaje novo i važno doba za našu narodnu epiku. U ovo doba naša narodna epika privlači pažnju zapadnoevropskih naučnih krugova. Upravo u ovo vrijeme, kada je pseudoklasicizam prevaziđen, u književnim krugovima cijele Evrope traženo je nešto novo i prirodno. Baš tada u tim krugovima bivaju otkrivene jugoslovenske narodne pjesme koje su posjedovale prirodnost i jednostavnost Homerovih spjevova. U Njemačkoj se poklanja posebna pažnja ovim pjesmama i jača interesovanje za njih. Kod nas Vuk Karadžić, po nagovoru i savjetima prijatelja, počinje da sakuplja narodne pjesme. On je prvo sakupio dvije knjige i njegovim zalaganjem one su prevedene na njemački jezik.

Njemački filolog F. A. Wolf 1785. godine izdaje knjigu »Prolegomena ad Homerum« u kojoj iznosi teoriju da Ilijadu i Odiseju nije spjevao jedan pjesnik, nego da su različite narodne pjesme sastavljene u ove dvije cjeline u doba vladavine atenskog tiranina Pizistrata. Naša narodna epika bila je jak argument koji je išao u prilog ove teorije, jer je ona, naša narodna epika, do pojave Vuka Karadžića bila razasuta u narodu u obliku pojedinih odvojenih pjesama bez ikakvog grupisanja ili okupljanja oko pojedinih širih tema. Pored toga, ovo doba podudara se sa buđenjem i narastanjem nacionalnih osjećanja našeg naroda i početkom sveopštih borbi protiv strane, turske vlasti. To je doba i pojave i jačanja romantičarskih ideja kod nas. Ovakvi društveni uslovi i prilike pogodovali su oživljavanju do tada u narodu čuvanih pjesama i za pojavu novih epskih pjesama. U našim krajevima ovog vremena postojali su svi potrebni uslovi za njegovanje i nastanak epske poezije. Stanovništvo

balkanskih zemalja u ovo doba po svom društvenom i ekonomskom razvoju živjelo je u nasljeđima i ostacima srednjeg vijeka, a tekovine novoga vijeka nisu još bile znatnije prihvaćene. Međutim, pošto je u drugoj polovini 19. vijeka u našim krajevima uzimao maha kapitalizam sa svojom tehnologijom i svim pratećim posljedicama, izčežavaju uslovi za razvitak i njegovanje epske poezije. Ali malo ranije, prije izmjene društvenih prilika, javlja se Vuk Karadžić i počinje sakupljati narodne pjesme koje ubrzo i izdaje. Zahvaljujući njegovom radu na svjetlo dana izlazi svo bogatstvo naše narodne epike. Može se reći da je Vuk Karadžić u posljednji čas počeo sakupljati naše narodne pjesme i na taj način spasio od zaborava i nestanka osnovno blago naše narodne epike.

B. Firdusijeva Šahnama

Firdusijev epski spjev Šahnama (knjiga o kraljevima) je poetizirana istorija Irana od najstarijih vremena, od pojave prvog čovjeka i prvog kralja pa do propasti iranskog carstva usljed arapske najezde u VII vijeku. Glavni dio ove epske istorije ne odgovara stvarnim događajima, nego je takav kako ga je iranski narod zamišljao i želio da bude. Ova istorija je više legendarna istorija Iranaca koju je Firdusi uobličio u svom spjevu i na taj način stvorio nacionalni ep Iranaca. U Šahnami se opisuje porijeklo Iranaca, pojava njihovih kraljeva i otkrića i pronalaženje sredstava civilizacije u drevnoj iranskoj prošlosti. Ova tematika uzeta iz narodne predaje Iranaca, pjesnički je obrađena u Šahnami.⁷

U 10. vijeku vladari iz iranske kneževske dinastije Samanida, koji su sebe smatrali potomcima stare sasanidske dinastije, dali su inicijativu da se na novoperzijskom jeziku, zvanom perzijski *deri* jezik (perzijski dvorski jezik) napiše iranska istorija. Tada je na osnovu zbirke koje su nastale još prije islama napisano nekoliko novih knjiga, neke u prozi a neke u stihu. To su šahname (knjige o kraljevima) ili bāstānnāme (drevne knjige). Među njima za djelo Firdusija najvažnija je bila stihovana šahnama napisana i posvećena Ebu Mensuru Tūsiju.⁸

Kao što je poznato, za pojavu epskog duha kod nekog naroda u određeno vrijeme potrebni su izvjesni spoljni podsticaji. U desatom vijeku koji se podudara sa najvećim dijelom života pjesnika Firdusija, duh epsko-herojske poezije u Iranu dostiže najveći svoj razmah. Ovaj razmah epskog raspoloženja sa Firdusijem i njegovom Šahnamom dostiže svoj vrhunac. Poslije Firdusija epsko pjesništvo u Iranu stagnira, da bi kroz dva stoljeća (u 12. vijeku) potpuno prestalo.

Iransko epsko pjesništvo ne datira tek od 10. vijeka. Treba napomenuti da su i prije islama u Iranu nastajali epska poezija i epski spjevovi. Podsticaj za nastanak epike u Iranu u ta davna vremena bila su osvajanja, veličina i istorijski položaj Iranaca u svijetu u starom vijeku. Firdusijeva Šahnama rezultat je epskog raspoloženja

7. U ovom radu neće biti raspravljano o načinu stihovanja Šahname niti o istorijskoj vrijednosti njene tematike.

8. Vojni namjesnik Samanida u Horasanu u 10. vijeku.

i pulsiranja epskog duha u Iranu nakon prihvatanja islama. Ostavljajući mogućnost da je epskog pjevanja bilo i prije turskog osvajanja balkanskih zemalja, za našu narodnu epiku, u obliku u kojem je do nas stigla, rečeno je da je nastala poslije dolaska Turaka i njihove prevlasti u našim zemljama. Istaknuto je i to koji su društveno-ekonomski faktori pogodovali nastanku epike u jugoslovenskim zemljama poslije turskih osvajanja. I u Iranu u vrijeme vladavine Arapa javlja se težnja za povratkom izgubljene nacionalne nezavisnosti i želja da se ukaže na iransku veličinu i moć u prošlim stoljećima. To je imalo za posljedicu obnavljanje i nastajanje nacionalne epike. Ovakvi zahtjevi vremena i društveno-političkih prilika u Iranu krunisani su pojavom Firdusija i njegove Šahname u 10. vijeku. O tome dr. Zebihullah Safa piše: Pojava velike nacionalne iranske epike u IV i V vijeku po hidžri (X i XI vijek) rezultat je različitih faktora... Sigurno je da najvažniji period iranske istorije za poetsko uobličavanje epske tradicije pada u četvrti, peti i početak šestog vijeka po hidžri (od početka X do početka XII vijeka).⁹

Rekli smo da je Firdusijeva Šahnama legendarna i poetizovana istorija Iranaca od stvaranja svijeta i prvoga čovjeka pa do propasti iranske nacionalne samostalnosti u VII vijeku. Ovaj dugi period iranske državne tradicije u Šahnami je podijeljen na 50 pjevanja. U svakom pjevanju epska građa koncentrisana je oko glavne vladarske ličnosti. Pjevanja o pojedinim vladarima po svom obimu međusobno se mnogo razlikuju. Na primjer, period hiljadugodišnje vladavine Zahaka je mnogo kraće opisan od šesdesetogodišnje vladavine Kej Husreva. Čitav period vladavine iranske dinastije Eškanida (Parčana), od koga je u narodnoj tradiciji ostalo vrlo malo traga i uspomena, prikazan je u svega jednom pjevanju, vrlo sumarno i kratko. U svakom pjevanju uz pojedinog vladara data je i dužina njegove vladavine.

U pogledu istoričnosti i epske vrijednosti pjevanja, u Šahnami su evidentna, isto kao u našoj narodnoj epici, tri različita perioda ili kruga:

1. Legendarno-mitološki krug
2. Herojski krug
3. Istorijski krug.

1. Legendarno-mitološki krug

U ovom dijelu Šahname pjesnik, poslije uvoda, hvale i slave bogu, pohvale profeta Muhameda i njegovih drugova, počinje opis predistorijskih iranskih vladara. Ovaj dio Šahname sadrži priče o vladaru Kejumersu, Hušengu, Tahmuresu, Džemšidu i Zahaku do pojave Feriduna. U pjevanjima o vladavinama ovih careva ukratko se opisuje brzi napredak ljudi prema civilizaciji. Ovaj period je doba kada ljudi otkrivaju vatru, počinju spravljati razna jela, bave se zemljoradnjom i drugim zanimanjima. To je period nastanka države. Ovaj dio Šahname odlikuje se legendama o Džemšidu, a

9. Safâ Zebihullâh, *Hamâse serâji der Iran*, Teheran 1954, str. 153.

posebno o sotonskom Zahaku. Legende o ovim carevima date su u vidu borbi između ljudi i divova. Ove borbe imaju smisao borbi između dobra i zla. U doba careva Tahmuresa i Džemšida borba se završava u korist ljudi, to jest pobjedom dobra. Ali, pojavom Zahaka dobro biva poraženo a zlo pobjeđuje. Poslije ove pobjede zla, svijet će za dugo vrijeme ostati pod terorom zla i njegovih predstavnika na zemlji. Veliki junaci, heroji još se ne javljaju u ovom periodu. Ukratko, Šahnama do kraja vladavine Zahaka nema značajnije epske vrijednosti, dok je mitološka strana ovoga dijela nagašenija i velika. Za mitološki ili neistorijski dio naše narodne epike konstatovana je ista činjenica.

Imena lica i mjesta, ukoliko se spominju, neodređena su i nejasna. U ovom periodu iranske istorije carevi su ne samo vladari, obično čitavog svijeta, nego i predvodnici ljudi na putu prema civilizaciji. Oni iznalaze i otkrivaju sredstva civilizacije (odijela, stanove, vatru, oružje, pismo i dr.).

2. Herojski krug

Ovaj krug počinje opisom ustanka kovača Kâvea i carevića Feriduna protiv Zahâka, a završava smrću najvećeg epskog junaka u Šahnami Rustema. Slično je i u našim narodnim pjesmama, gdje se herojsko doba završava smrću našeg najvećeg junaka Kraljevića Marka.

Ovo je najvažniji i najbolji dio Šahname i pravi dio nacionalne epike Irana, a ujedno spada u najveći domet perzijskog pjesništva uopšte. Kao što je rečeno, događaji opisani u ovom dijelu, počinju ustankom kovača Kâvea i Feriduna. Onj predvode Irance i zbacuju sa iranskog prijestolja uzurpatora Zahâka poslije njegove hiljadugodišnje vladavine. Feridun postaje car Irana i svijeta. Poslije duže vladavine on dijeli svijet svojim sinovima. Podjela se završava ubistvom najmlađeg Feridunovog sina Iredža koga ubijaju dva starija brata Tûr i Selm, nezadovoljni očevom podjelom svijeta. Ovo ubistvo biće povod za nastanak stalnih neprijateljstava i dugih i krvavih ratova između Iranaca i Turanaca. U ovo doba, za vrijeme ovih ratova u Šahnami se pojavljuju veliki iranski epski junaci i heroji, među kojima i najveći od svih junak Rustem. Ovaj krug je pun borbi i osveta junaka i careva. Ovo je doba neprestanih i krvavih sukoba Iranaca sa neprijateljima Irana. Pjesme ovog kruga Šahname posjeduju sva obilježja prave epske poezije. Pri kraju ovog kruga Šahname stari junaci polako nestaju sa scene, da bi smrću Rustema praktično bio završen herojski period Šahname.

Pošto Iran ostaje bez svojih velikih junaka, slijedi pohod Aleksandra Makedonskog¹⁰ koji dokončava vladavinu mitskih iranskih careva (kejana). Vrijeme vladavine ovih careva podudara se sa najepskijim periodom iranske istorije. Aleksandrovim osvajanjem Irana i formalno biva završen herojski krug Šahname.

10. Zanimljivo je da je po Šahnami Aleksandar Makedonski sin perzijskog cara Daraba (Darija) i kćerke grčkog kralja. Tako je iranska predaja napravila od Aleksandra princa perzijskog porijekla, jer nacionalni ponos ne podnosi da neko sasvim strani bude toliki junak i osvajač.

3. Istorijski krug

Pjesme ovoga kruga Šahname postepeno se počinju držati istorijskih izvora. Kažemo postepeno, jer između pravog herojskog i pravog istorijskog kruga postoji prelaz koji je mješavina ova dva kruga.¹¹ Prelaz herojskog u istorijski krug odvija se postepeno) od doba Behmena do Darija). Od vremena Darija Kodomana počinje pravi istorijski krug. U ovom krugu skoro potpuno nestaju legendarni junaci, natprirodna i neobična djela. Umjesto njih dolaze istorijske i stvarne ličnosti i događaji. Šahnama dobija istorijski karakter.

Prva važna priča ovog kruga je priča o Aleksandru Makedonskom. Izvor priče nije iranski nego iz knjige Pseudo-Kalisten.

Iz istorije Irana znamo da poslije Aleksandra u Iranu na vlast dolaze Seleukidi, ali ih Firdusi uopšte ne spominje, a o iranskoj dinastiji Eškanida daje samo jedno pjevanje, jer u izvorima i narodnoj predaji, kojima se Firdusi koristio, ostalo je vrlo malo traga o ovoj dinastiji. Osim ova dva pjevanja, o Aleksandru i Eškanidima, ostatak istorijskog kruga je istorija vladavine iranske dinastije Sasanida i njihovih odnosa i ratova sa Vizantijom (obnavljanje neprijateljstva iz doba Selma), s Turancima, koji se sada zovu Kinezima (nastavak sukoba Iranaca i Turanaca iz doba Tura) i najzad ratova sa Arapima, čija predistorija datira od vremena Zahaka. Sukobi arijskih Iranaca i semitskih Arapa završavaju se potpunim porazom Iranaca u doba vladavine cara Jezdegirda Trećeg. Događaji oko propasti Sasanidskog Irana koncentrisani su oko bitke na Kadisiji. U ovoj bitki iranski vojskovođa Rustem Ferruhzâd biva poražen i ubijen od strane arapskog vojskovođe Sa'd ben Veqqasa. Kasnije slijedi i tužna smrt Jezdegirda III, čime se završava ovaj krug i čitava Šahnama.

Na osnovu izloženog o postanku, podjeli i tematici dvije epike, naše i iranske, za poređenje mogu se izvesti sljedeći zaključci:

1. Usljed različitih uzroka u vrijeme kada su društveni uslovi pogodovali sakupljanju narodne tradicije i pisanju nacionalne epske poezije, javljaju se veliki pokreti u ovom pravcu. Ovi pokreti, kako u Iranu tako i kod naših naroda, urodili su plodom i nastaju razne zbirke narodne predaje u prozi i u stihu.

2. U Iranu, pošto je sakupljeno veliko književno nasljedstvo, javlja se ideja o njegovom sređivanju i poetskom uobličavanju. Poslije pokušaja pjesnika Mes'uda Mervezija i Dâqiqija,¹² dolazi Firdusi i glavninu drevne iranske predaje unosi u svoj epski spjev Šahnamu, čime Iranci dobivaju svoj nacionalni ep koji se ubraja među najveće i najbolje epske spjeve u svijetu. Ovo se događa u 10. vijeku.

11. I u našoj narodnoj epici postoje poluistorijske pjesme, pored legendarnih i pravih istorijskih. Dr Toma Maretić o ovim pjesmama piše: »U drugu bih grupu uzeo pjesme u kojima su kojekakve narodne tradicije o istorijskim licima i događajima, a budući da se te tradicije ponajviše slabo slažu s vjerodostojnom istorijom, zato bih pjesme ove grupe (ne znajući za zgodniji izraz) zvao »poluistoričke«. Toma Maretić, Naša narodna epika, Beograd 1966, str. 58.

12. Perzijski pjesnici 10. vijeka, prvi su počeli pisati šahname, ali započeta djela nisu dovršili.

Kod nas Vuk Stefanović Karadžić, mnogo kasnije, u prvoj polovini 19. vijeka, podstican i bodren od prijatelja, sakuplja i izdaje narodne pjesme, pripovijetke i poslovice. Isto tako, piše i izdaje rječnik narodnog jezika. U stvari Vuk Karadžić je kod nas obavio onaj dio posla oko narodne tradicije koji je u Iranu bio završen prije Firdusija. Kod nas se nije javio pjesnik, kao Firdusi u Iranu ili Homer u Grčkoj, koji bi sakupljenu narodnu predaju sradio i spjevao u jednu knjigu. Kod nas u 19. vijeku više i nije bilo vremena ni uslova za pojavu takvog pjesnika. Odmah poslije sticanja nezavisnosti u naše zemlje prodire kapitalizam, sa dahom modernijeg života, čime je dobu epike i epskih pjesnika velikom brzinom dolazio kraj. Zbog toga naši narodi nisu dobili svoj nacionalni ep, kao što je npr. Šahnama, Ilijada ili Mahabharata, nego narodnu epiku čiji su pojedini dijelovi okupljeni oko određenih historijskih tema i događaja. Ipak ovi dijelovi imaju jednu zajedničku crtu koja se kao čvrsta nit provlači kroz čitavo epsko pjevanje. To je borba i otpor naših naroda protiv svake vrste nasrtaja na slobodu, borba protiv nasilja i nepravde odakle god oni dolazili. Sva naša tradicija nije poetizovana. Zato u našim pripovijetkama i drugoj proznoj predaji postoje mnogi drevni motivi koji se nalaze u Firdusijevoj Šahnami, dok ih u našim epskim pjesmama nema.

3. Sadržaj Firdusijeve Šahname je historija Irana od najstarijih vremena do propasti iranske državnosti u VII vijeku. U našoj narodnoj epici, pored događaja koji idu od vremena dolaska naših naroda na Balkan do propasti naših feudalnih država u srednjem vijeku, prikazani su i događaji iz borbe naših naroda za slobodu u 19. vijeku.

2. Društvena uloga dvije epike

Narodi Irana i Jugoslavije imaju dosta sličnih momenata u svojoj historijskoj prošlosti. Obadvije zemlje zauzimaju takve geografske položaje da su uvijek bile meta napada i ratničkih pohoda drugih naroda. Uprkos dugog robovanja pod tuđinom, narodi ove dvije zemlje uspjeli su da očuvaju svoja nacionalna osjećanja i da na kraju u pogodnim historijskim trenucima dođu do nacionalne nezavisnosti. Bez sumnje, među važne faktore u očuvanju tradicije i nacionalnih osjećanja naroda Irana i Jugoslavije u toku stoljeća bili su njihovi nacionalni epski spjevovi. Zato se s punim pravom mogu nazvati monumentima neznanih junaka otpora i borbi dvaju naroda. Društvena uloga nacionalnih epika naroda Irana i Jugoslavije velika je i važna. Malo je naroda u svijetu kod kojih je nacionalna epika odigrala toliko značajnu ulogu u političkoj i kulturnoj historiji kao kod Iranaca i naših naroda. Ova uloga i uticaj su slični i podjednako važni kod ova dva naroda.

A. Uloga epika u očuvanju nacionalnosti

Pošto su Turci završili osvajanja naših krajeva, veći dio naše zemlje ušao je u sastav Osmanske imperije i manje više ostao oko 500 godina pod vlašću Turaka. Nova vlast za porobljene narode

ovih krajeva bila je po vjeri i kulturi potpuno strana. To je dolazilo do izraza u kulturnoj, vjerskoj i društvenoj diskriminaciji hrišćana. Oni nisu imali pravo da se miješaju sa vladajućim muslimanima. Ne samo nemuslimanski, nego i muslimanski seljaci smatrani su i nazivani rajom. Ali, u pogledu nekih drugih davanja postojala je diskriminacija između hrišćanske i muslimanske raje. Ovakav položaj hrišćanske raje doveo je vremenom do toga da se ona zatvarala u svoje seoske zajednice, čuvajući svoje običaje i svoj način života. Raja je živjela u udaljenim i zabačenim selima koja su bila jedina skloništa i prebivališta ugnjetenih seljaka. Oni su bili stvarna masovna podloga našeg naroda. Seljaci su u svom okri-lju njegovali ljudske vrline i rodoljubiva osjećanja. Nacionalni pokreti za zbacivanje turske vlasti uvijek su počinjali u selima. Sela su bila ta gdje se u toku turske vladavine živo čuvala i njegovala narodna tradicija. Neosporna je činjenica da je nit državnih organizacija naših naroda za duže vrijeme bila prekinuta, ali zahvaljujući narodnoj tradiciji veza sa prošlošću nije bila prekinuta. Naši narodi nisu se mogli oduprijeti nadmoćnoj turskoj sili, ali su se čvrsto držali svoje stare tradicije. Stara narodna predaja davala je našem narodu snage da za dugo vrijeme turske vladavine sačuva svoju kompaktnost i vjeru u bolje dane. Najvažniji i najveći dio ove tradicije sačuvan je u junačkim narodnim pjesmama. Neznani narodni tvorci ovih pjesama, ne samo da u njima govore o nevoljama svoga naroda za vrijeme vladavine Turaka, nego svom narodu osvjetljavaju puteve borbi sa Turcima.

Život hrišćanske raje pod Turcima bio je težak. Pored uobičajenih nameta za pokorene neislamske narode, turska uprava je propisala i tzv. »danak u krvi«. Danak u krvi se sastojao u tome da su turske vlasti svake četiri godine po čitavom carstvu, posebno po balkanskim zemljama, oduzimale od roditelja zdravu mušku djecu. Djeca su zatim prevođena u islam i odgajana za vojnu službu. Vojnici ovakvog porijekla zvali su se janjičari (nova vojska). Ove vojnike, da bi bili što spremniji za vojnu službu, podvrgavali su teškim tjelesnim vježbama. U početku svoga nastanka ovi vojnici pridržavali su se strogih propisa. Za njih je važila slijepa pokornost, uzdržavanje od svakog luksuza, izbjegavanje žena i porodičnog života. Ali, vremenom oni su se iz disciplinovane vojske počeli reorganizovati u elemenat nasilja i nereda. Oni su u balkanskim zemljama bili glavni nosioci terora nad rajom, pa čak su dolazili u sukob i sa turskim sultanima. Njihovo silništvo i teror posebno su lijepo prikazani u našim epskim narodnim pjesmama.

Osim teških nameta bilo je i drugih ograničenja za hrišćansku raju. Hrišćani nisu imali pravo da jašući na konju prođu kroz muslimansko selo ili grad i u takvom slučaju morali su sjahati i pješice proći kroz selo ili grad. Isto tako nisu smjeli pjevati u blizini muslimanskih sela niti razgovarati povišenim tonom. Zato su hrišćani morali imati odvojena naselja, što su bila većinom sela u zabačenim planinskim predjelima. U ovakvim krajevima narod je, da bi osigurao svoje egzistiranje morao da obnavlja stare patrijarhalne organizacije. Ovakav život osiguravao je bar nekakvu ličnu i ekonomsku sigurnost. U ovako teškim životnim uslovima javlja se

kod naroda duhovni otpor prema strancima. Sredstva ovog otpora su narodna predaja i narodni običaji koji su pažljivo čuvani i njegovani. Bez sumnje, epska narodna predaja, a posebno epska poezija, odigrala je najvažniju i najuticajniju ulogu u očuvanju nacionalne kompaktnosti i etničke osobenosti porobljenog naroda. Epska poezija je davala snagu porobljenom seljaku da za vrijeme dugogodišnje vladavine Turaka sačuva svoja nacionalna obilježja. Epska poezija, sagledana u zbirci Vuka Karadžića, dobila je svoju fizionomiju i svoj smisao u doba ropstva jugoslovenskih naroda pod Turcima. Ona je prožeta patriotizmom i humanizmom. Pjevači junačkih pjesama ili guslari, pjevajući o junaštvima i podvizima svojih hrabrih predaka, jačali su duh naroda i budili mu nadu u bolje dane. Oni u pjesmama hiperbolično uznose i hvale svoje junake i svoju slavu prošlost. To je porobljenom narodu davalo snagu i krijevalo njegovo samopouzdanje. Zahvaljujući najviše epskoj poeziji, naši narodi uspjeli su da do konačnog oslobođenja sačuvaju svoj nacionalni kontinuitet. Naša narodna epika koju je stvorio narodni genij bila je kao nevidljivi štitič iz kojeg je tokom vjekova živio duh nacionalnog osjećanja naših naroda. I dok je neprijatelj uništavao kuće, odnosio bogatstvo, odnarođivao djecu, narod nije klonuo duhom, nego je opstojao i nadao se upravo slušajući junačke narodne pjesme.¹³

Naši narodi za dugo nisu imali političkog jedinstva, ali zahvaljujući uticaju zajedničke narodne epike, bez obzira na vjerske i nacionalne razlike, uspjeli su da očuvaju svoje duhovno jedinstvo. Tamo gdje je prijetila opasnost da u toku dugog robovanja, nacionalna osjećanja usahnu, epsko pjevanje ih je obnavljalo. Epska poezija sa svojim uzvišenim moralnim principima i nacionalno-patriotskim tonom budila je u narodu ljubav prema svojim herojskim precima i želju za oponašanjem njihovih junačkih podviga. Tokom stoljeća kad god je pitanje nacionalnog jedinstva postajalo aktuelno, uvijek se posezalo za narodnom epikom kao najboljim sredstvom za postizanje toga cilja.

Ukratko, naša narodna epika je bila važan faktor u procesu nastajanja jedinstva jugoslovenskih naroda.

Društveno-političke prilike u istoriji Irana mnogo su slične prilikama u jugoslovenskim zemljama. U Iranu poslije poraza iranske vojske prvo na Kâdisiji 637 i kod Nahâvenda 641 godine, propalo je veliko iransko carstvo, a iranski narod od dotadašnjeg gospodara velikog dijela Srednjeg istoka, pada pod vlast Arapa. Pobjedu kod Nahavenda u Iranu Arapi su nazvali »Pobjedom nad pobjedama« (»fethu-l-futûh«). Poslije ove pobjede Arapa, Iranci u čitavoj zemlji postepeno gube svoju političku samostalnost. Ukoliko

13. Imajući u vidu veliki uticaj gusala i narodne pjesme Jovan Jovanović-Zmaj u svojoj pjesmi pod naslovom »Pesma o pesmi« piše:

»Pod stotletnim hrastom sedi guslar stari
prošlost vraća duše krepi srca žari.
Hej što Srbin još se drži kraj svih zala
pesma ga je održala njojzi hvala.
Gde je bola, gde je jada pesma blaži,
gde se klone, gde se pada, pesma snaži.« (Pevanija, I dio, str. 5)

je bilo ustanaka i pobuna Iranaca protiv osvajača, arapski halife grubo i surovo su ih ugušivali.

Uzastopne pobjede i osvajanja Arapa učinili su ih oholim i nadmenim, toliko da su pobijedene smatrali robovima. Naročito u doba vladavine halifa iz dinastije Umejjada. Postupak Arapa sa poraženim narodima ličio je na postupak gospodara sa svojim robovima. Oni su sve pobijedene narode smatrali robljem osuđenim na pokornost. Postupak umejjadskih halifa prema Irancima bio je grublji i oštriji nego prema drugim narodima. Za ilustraciju ovog vremena i bahatosti Arapa citiraćemo pisanje iranskog književnog historičara dr. Zehullaha Safe: »Postupak Arapa sa širokim narodnim slojevima u vrijeme umejjadskih halifa bio je postupak gospodara sa robom. Oni su sebe smatrali ispravnim i dobročiniteljima prema pobijeđenim, jer su čvrsto vjerovali da su ih spasili od nevjerstva i zabluda. Potčinjeni nisu mogli imati nikakvih titula. Arapi sa njima nisu htjeli da idu u jednom redu. Na skupovima potčinjeni su morali čitavo vrijeme ostati na nogama. Ako bi neki od potčinjenih bio na konju, a vidio Arapa da ide pješice, bio je dužan sjahati sa svoga konja, ponuditi ga Arapu i pješice ići i pratiti ga do njegove kuće... U ratovima mogli su biti samo u sastavu pješadije, a pri podjeli ratnog plijena nisu ništa dobivali... Ovakav odnos Iranci su teško podnosili, jer su nacionalno bili jako ponosni. Pažnja i ljubav Iranaca prema svom narodu i Iranu jasno se primjećuje u svim književnim i vjerskim djelima, počinjući od Aveste pa do posljednjih poznatih djela iz sasanidske epohe. I narodna predaja Iranaca, kao što znamo, bila je takva da ih je činila gordim na svoju prošlost i nezadovoljnim stanjem u kome su se nalazili. Osim toga, uspomene na slavu i veličinu sasanidske epohe još uvijek su bile svježije. Stoga su ponižavanja od strane Arapa Irancima padala veoma teško«.¹⁴

Iz izloženog može se zaključiti da su Iranci, svjesni svoje sjajne historijske prošlosti i sa naglašenim nacionalnim osjećanjima, veoma teško, teže nego drugi narodi, podnosili arapska ponižavanja i uvrede. Zbog toga su stalno tragali za putovima i načinima kako da očuvaju svoj nacionalni ponos i društveni ugled. Oni su, kako veli Z. Safâ, »da bi se suprotstavili oholosti i gordosti Arapa pružali otpor na sljedeća tri načina:

1. Političkim otporom izraženim kroz ustanak kojeg predvodi Ebu Muslim Horosanski.¹⁵ Poslije mučke prevare i ubistva vođa otpora Ebu Seleme Hallâla i Ebu Muslima Horosanskog od strane abasidskih halifa, politički ustanci se nastavljaju i završavaju nastankom samostalnih iranskih kneževina.

2. Otporima protiv islamske vjere i namjerno njeno podrivanje, što je u stvari vrsta otpora prema islamskoj vlasti. Ova vrsta otpora sa neobično velikom žestinom širi se i razmahuje u početku vladavine dinastije Abbasida, čemu su se oštro suprotstavljale halife ove dinastije.

14. Z. Safâ, *Tarih-i-edebijjat der Iran*, Teheran 1963, Dio I, str. 19—20.

15. Veliki iranski patriota, oko 746. godine digao ustanak u istočnom Iranu i pomogao dolazak na vlast dinastije Abbasida. Halifa Mensur iz iste dinastije namamio ga godine 756. u dvor u Bagdadu i mučki ubio.

3. Socijalno-književni otpori koje pokreće grupa okupljena oko pokreta šo'ûbije.¹⁶ Ovaj pokret javlja se još u doba vladavine arapske dinastije Ummejjada... Pripadnici ovog pokreta propovjedaју da je islam zabranio postavljanje razlika između grupacija i plemena i prednost jednih nad drugima vidi samo u bogoboјaznosti i moralnoj čistoći.¹⁷

Vidimo da su Iranci već od početka prevlasti Arapa u Iranu pa do 10. vijeka, tj. do pojave pjesnika Dāqiqija i Firdusija, stalno dizali ustanke i na razne načine pružali otpor stranoј okupaciji svoje domovine. Potomci onih istih Iranaca koji su u odlučnim bitkama na Kadisiji i kod Nahavenda doživjeli poraze od Arapa svim silama su nastojali da sačuvaju svoја nacionalna obilježja i svoје postojanje. Teror i pritisak Arapa prisiljavaо ih je da se okreću svoјoj slavnoj prošlosti. Oni su s ponosom dozivali u sjećanje svoје velike careve iz doba Sasanida i, još dalje iz doba Ahemenida. U ovakvim prilikama među Irancima se јavlja neobično jaki pokret za oživljavanje slavne prošlosti i obnavljanje nacionalne veličine. Posebno je ojačala želja za veličanjem nacionalnih epskih junaka. Svoју čežnju i svoје želje za nacionalnom slobodom i starom slavom Iranci izražavaju uzavrelim i vatrenim epskim pjesmama da bi, konačno, u doba Firdusija ove želje urodile plodom.

Imajući u vidu da nacionalni pjesnik, posebno epski, izražava težnje svoga naroda i vremena, Firdusijev patriotizam nam postaje јasniji. U doba Firdusijeve mladosti postojala su mjesta gdje su se okupljali Iranci, rodoljubi. Ovi skupovi Iranaca naročito su razvili živu aktivnost u istočnom Iranu. Firdusi je bio pravi Iranac, patriota koji je neobično mnogo volio svoју domovinu. Zalazio je u ove skupove i slušao šta se tamo pričalo. A pričalo se najviše o drevnoj istoriji Irana, o slavi i sjajnoj prošlosti Irana, o osvajanjima iranskih careva i veličini iranskih carevina. Dakle, Firdusi je izgrađivao svoју ličnost krećući se u sredini sa veoma naglašenim iranskim nacionalizmom i patriotizmom. Osim toga Firdusi je bio očevic smjena iranskih dinastija u istočnom Iranu, posebno očevic nestanka iranske dinastije Samanida. On je mnogo bio zabrinut zbog brzog uspona u Iranu Gaznevida, dinastije turskog porijekla, koja je doprinijela obnavljanju i jačanju arapskog uticaja u Iranu na račun iranskih patriotskih osjećanja. On je bio svjestan kakve opasnosti iz toga prijete i kakve posljedice mogu da uslijede. Strahovao je da već sljedećeg stoljeća veliki dio blaga narodne tradicije, zajedno sa osjećanjima iranskog nacionalizma i patriotizma budu zaboravljeni i ugašeni. Zbog toga Firdusi prihvata inicijativu Samanida da napiše Šahnamu.

16. Kur'an predviđa јednakost za sve rase i narode. Međutim, u doba vladavine Arapa u Iranu ovaj propis Kur'ana grubo je kršen i Iranci su bili poniživani na razne načine. Pozivajući se na propis Kur'ana јavlja se pokret šo'ûbije koji zastupa ravnopravnost svih grupa i rasa. Naziv za pokret uzet je od riječi šo'ûben koja se spominje u Kur'anu u odlomku koji govori o јednakosti svih skupina. Odlomak se nalazi u surei hudžurat 13 aјet: «Jā ejjuhennāsu innā haleqnākum min zekerin ve unsā ve džealnākum šo'ûben ve qabāile liteārefu, inne ekremekum indallāhi atqākum. Innallāhe alimun habirun. (O ljudi! zaista smo vas stvorili od muška i ženska — oca i matere — i učinili smo vas narodima i plemenima da bi ste se međusobno upoznali. Kod Boga je...) Vremenom će ovaj pokret početi da veliča iransku naciju i da ponižava arapsku.

17. Z. Safā, Tarih-i-edebijjat der Iran, Teheran 1963, str. 26.

Iako lično nije sakupljao narodnu tradiciju, nego se koristio već postojećim zbirkama narodne predaje, ipak djelu koje je ostvario Firdusi pripada osnovna zasluga da je oživljena i sačuvana drevna tradicija Iranaca. Bez ovog djela tradicija bi uveliko bila zaboravljena, kao što se to desilo sa mnogim knjigama na iranskim jezicima nastalim u Iranu prije arapskog osvanjanja Irana, tako da Firdusiju pripada zasluga i za obnavljanje iranske narodne svijesti. Stoga je ime Firdusija neraskidivo vezano za istoriju i prošlosti i sadašnjosti Irana. Firdusi je svoja patriotska osjećanja u Šahnamei dao na najbolji i najupečatljiviji način.

Činjenica da je glavna tematika Šahname neprijateljstva između Iranaca s jedne i Turanaca i Arapa sa druge strane nije slučajna, jer od najstarijih vremena Iranci i njihova domovina bili su meta napada od strane semitskih naroda i nomaskih plemena iz Turana. Zbog toga su u sjećanju Iranaca od davnih vremena narastala protusemitska i protuturanska osjećanja, što je davalo osnovnu notu iranskoj tradiciji. Ova osjećanja za vrijeme vladavine arapskih halifa i sultana iz turskih dinastija u Iranu obnavljaju se i pojačavaju, što se također reflektuje u narodnoj tradiciji i Firdusijevoj Šahnamei. Premda Firdusi na nekoliko mjesta u Šahnamei zvanično hvali Mahmuda od Gazne, iz drugih dijelova Šahname jasno se uočava da Firdusi teško podnosi činjenicu da njegovom domovinom vlada sultan turskog porijekla. Ruski iranista Starikov piše: »Kada se čini da Firdusi govori o drevnoj prošlosti i starim legendama, u njegovom spjevu raspoznaje se situacija i stvarnost njegova vremena«.¹⁸

Firdusijevi opisi napada turanskog vladara Efrâsijâba i njegovih hordi, Zahâkovih najezdi kao i opisi Sa'd ibni Veqqasovih arapskih osvajača slični su napadima i osvajanjima koja po Iranu vrše njegovi savremenici turskog i semitskog porijekla. Vladari turskog i arapskog porijekla iz pjesnikova vremena dobro su shvaćali i osjećali da se Firdusijeve žalbe na razaranja i nesreće koje po Iranu izazivaju napadi Turanaca i Arapa drevnog doba odnose i na njih i njihovo doba. Mahmud Gaznevidski je mogao da shvati na koga je uperena Firdusijeva oštrica u Šahnamei, pa i zbog toga nije bio prijateljski raspoložen prema velikom pjesniku.

U doba Firdusija Iran, naročito Horosân, postaje poprište borbi za vlast između iranskih kneževa (emira) i turskih plemena sa sjevera koja sve češće i uspješnije napadaju na Iran. Firdusi koji je skoro fanatično volio svoju domovinu i jedinstvo Iranaca, mnogo je žalio zbog nesloge Iranaca. Njegova velika želja, koja se jasno razabire iz Šahname, bila je obnova, sloboda i procvat Velikog Irana. Kako je izgledao Veliki Iran (Iranšehr) koji Firdusi želi i snovidj u Šahnamei? Granice Irana u Šahnamei su sa sjevera Transoksijana do središnjeg Turkestana, sa juga područja do srca Arabijskog poluostrva, uključujući i afričke obale Crvenog mora, sa istoka rijeka Ind i podnožja himalajskih planina, a sa zapada Sredozemlje. Zaista veliko prostranstvo i zadivljujuća geografska karta koja je opijala i zanosila Irance, budila u njima vatru narodnog ponosa. Međutim, stvarnost u doba Firdusija bila je sasvim druk-

¹⁸. A. A. Starikov, Firdusi ve Šahname, perzijski prevod, Teheran 1967, str. 257

čija i ove granice ostale su samo u domenu pjesničkih želja. Ipak su te želje zasnovane na istorijskoj prošlosti i sjećanjima o osvajanjima ahemenidskih i sasanidskih vladara. Iransko jedinstvo, Veliki Iran bio je glavni cilj ahemenidskih i sasanidskih careva. U srednjem vijeku pohodi tursko-mongolskih osvajača nisu dozvolili da dođe do ostvarenja želja Iranaca za nacionalnim jedinstvom i veličinom. Ove želje imale su najrječitije zagovornike u pjesnicima, nosiocima nacionalnih ideala Iranaca. Firdusi je u tom najizrazitiji. U svom spjevu on se obraća Irancima i predočava im slavu i veličinu njihovih predaka, jer želi da ih mobiliše u naporima za obnovu stare veličine i slave Irana. To je osnovna Firdusijeva poruka u Šahnami. Velika poruka i želja, ali je Iran u Firdusijevo doba još uvijek daleko od njihove realizacije. Njegovi vatreni pozivi na jedinstvo odjekivali su u Iranu kroz stoljeća. Kad bi god nacionalno jedinstvo i sloboda Iranaca bili dovedeni u pitanje, Šahnama bi postajala aktuelna. Aktuelnost Šahname za iranski narod tokom stoljeća nekoliko puta je dolazila do izraza. U 15. vijeku za vrijeme vladavine islamiziranih Timurovih nasljednika, timuridskih emira, posebno za vrijeme Mirze Bajsenkura i Husejina Bajkare, u cilju stvaranja jedinstva u zemlji, obnovljeni su predaja i duh Firdusijeve Šahname. Napravljeno je nekoliko prijevoda Šahname koji su sačuvani i koji su neobično vrijedni za kritička izdanja teksta Šahname. Poslije dolaska na vlast u Iranu dinastije Safevida u 16. vijeku safevidski sultani, da bi ostvarili nacionalno jedinstvo Iranaca, takođe posebnu pažnju posvećuju Šahnami. U vezi sa tim pomenuti Starikov piše: »U ovo doba nastaju mnogobrojni prepisi Šahname što potvrđuje ovu činjenicu. Čak i u Indiji u 16. i 17. vijeku u doba formiranja države velikih Mogula, posvećuje se velika pažnja Šahnami. I kasnije u Iranu, za vrijeme buržoaske revolucije od 1906—1911, jača interesovanje za ovim genijalnim spjevom, kako od strane vladajućih krugova tako i od strane širokih narodnih slojeva«.¹⁹

Časopis naprednih Iranaca koji je izlazio dvadesetih godina ovoga vijeka u Berlinu zvao se imenom legendarnog junaka iz Šahname, kovača Kâvea, koji ustaje i predvodi Irance protiv nasilja.

Iranskom narodu Firdusijeva Šahnama je uvijek, a posebno u vrijeme razbijačkih pretenzija domaćih velikaša, pomagala da očuva svoje nacionalno jedinstvo.

B. Uloga epika u očuvanju i pobjedi narodnog jezika

Situacija u jugoslovenskim zemljama koje su bile ušle u sastav Osmanske imperije, u vremenu od 15. vijeka pa do početka druge polovine 19. vijeka, karakteriše se relativnom stagnacijom kulturnog razvoja. Pisana književnost u ovom razdoblju skoro potpuno nestaje. Međutim, usmena književnost, posebn junačke narodne pjesme koje se prenose s koljena na koljeno, doživljava značajan razvoj za vrijeme ropstva pod Turcima. Narodne junačke pjesme

19. Citirano djelo A. A. Starikova, str. 279.

i pripovijetke pisane narodnim jezikom dopiru svuda u narod i postaju veoma tražene.

Vuk Stefanović Karadžić svoje književno-jezičke reforme počeo je u Srbiji u uslovima književnog nereda i dvojnosti jezika. Prije Vukovih reformi jezika i pisma, narodni govorni jezik bio je neravnopravan sa crkvenim slaveno-srpskim jezikom. Kada je dakle Vuk Karadžić počeo svoje reforme u Srbiji su postojala dva jezika, prvi zvanični crkveni jezik, nerazumljiv širokim narodnim masama i drugi narodni, govorni jezik na kojem je postojala već izgrađena usmena književnost, naročito narodne pjesme i pripovijetke. Za ovaj rad važna su sljedeća Vukova djela: Zbornik ili zbirke narodnih junačkih pjesama, Vukov pravopis srpskog jezika, Srpski rječnik, Zbirke narodnih poslovice i Zbirke narodnih pripovijedaka. Sva ova djela pisana su govornim narodnim jezikom. Poslije njihovog objavljivanja, Karadžić počinje borbu za pobjedu govornog narodnog jezika. On odlučno i hrabro traži da narodni jezik postane književni jezik srpskog naroda. On u svojim raspravama dokazuje da slaveno-srpski jezik nije starosrpski jezik, nego da su to dva različita jezika. Slaveno-srpski jezik je jezik crkve i bogoslužja pa ga treba prepustiti samo crkvi, isto kao što je u Evropi učinjeno sa latinskim jezikom. Karadžić u borbi protiv neprijatelja narodnog jezika najviše upotrebljava jezik narodnih epskih pjesama. On mlade književnike upućuje na svoj rječnik i pravopis srpskog jezika, a ponajviše na zbirke narodnih pjesama. Ovakav rad Vuka Karadžića nailazi na jak otpor i protivljenje crkvenih vlasti koje ga optužuju za jeres i nepoštivanje crkve i crkvene tradicije. Za crkvene krugove slaveno-srpski jezik imao je oreol svetosti i svako ko se prema tom jeziku nije tako odnosio proglašavan je odmetnikom od vjere. Vuk Karadžić je jasno i direktno bio protivan takvom gledanju crkve koja ga proglašava antihristom i odmetnikom od vjere. Međutim, Vuk Karadžić se crkvenim organima suprotstavlja jakim i nepobitnim argumentima. Osim crkvenih organa, Vuku se oštro suprotstavljaju zvanični književni krugovi koji su svoja djela pisali narodu nerazumljivim jezikom. Ovi profesionalni književnici bili su ponosni na svoj položaj u društvu i smatrali su uvredom i poniženjem za sebe preporuke Vuka Karadžića da književnici pišu narodnim jezikom. Njihova sujeta bila je utoliko više povrijeđena što su preporuke dolazile od neškolovanog, samoukog Vuka Karadžića. Oni nisu mogli ni pomisliti da prihvate upute čovjeka iz naroda. U časopisima i novinama pokreću se žučne polemike između pristalica i protivnika Vukovih reformi. Vuk Karadžić prevodenjem vjerskih knjiga, između ostalog i Novog zavjeta, na narodni jezik dokazuje da se na ovom jeziku može sve iskazati, čime zadaje pobjedonosni udarac svojim protivnicima. Vuk je shvatio da stari pisci neće prihvatiti narodni jezik. Zato se on obraća mladim književnicima koji prihvataju njegove reforme i pišu svoja djela narodnim jezikom, čime uklanjaju i posljednje prepreke za sprovođenje Vukovih reformi. Ovome je išlo na ruku i to što se u ovo vrijeme u Srbiji javlja romantičarski pravac. Vuk je znao da će mladi pisci u svom roman-

tičarskom i patriotskom zanosu prihvatiti narodni jezik i oživjeti narodnu tradiciju, što se pokazalo potpuno tačnim. Posebna pažnja posvećuje se narodnim pjesmama i jeziku tih pjesama. Javlja se Branko Radičević (1824—1853), jedan od najtalentovanijih srpskih pjesnika. On stvara novi pjesnički jezik. U njegovim pjesmama pisanim lijepim narodnim jezikom nigdje nema starih, narodu nerazumljivih riječi. Njegove lirske pjesme u književnostima svih južnih Slovena spadaju među najbolje u svojoj vrsti. Osim lirskih pjesama, on je pod uticajem junačkih narodnih pjesama, pisao i epske pjesme koje su po književno-estetskoj vrijednosti ispod njegovih lirskih pjesama.

I drugi književnici ovoga doba koji pripadaju romantičarskoj školi pažljivo proučavaju narodnu tradiciju i do maksimuma se koriste motivima narodne tradicije i formama epskih pjesama. Oni živi narodni jezik pretvaraju u književni. Prihvatajući upute Vuka Karadžića, oni se u svom pisanju pridržavaju pravila narodnih pjesama. Na ovaj je način narodna epska poezija mnogo doprinijela pobjedi Vukovih književno-jezičkih reformi i pobjedi i rasprostriranj u narodnog jezika u našoj pisanoj književnosti. Sakupljene narodne pjesme postaju zajedničko kulturno blago svih naših naroda. Prihvatanjem i širenjem narodnih pjesama širi se i prihvata i jezik kojim su spjevane. Na narodnom jeziku počinju izlaziti i časopisi. Narodni jezik počinje se predavati u školama. Javlja se pokret za čišćenje narodnog, sada već književnog jezika od svih stranih jezičkih pozajmica. Ovaj pokret donosi drugu krajnost, pa se jezik osiromašuje. Ali, pošto se malo stišao romantičarski zanos, pitanje jezika se prilazi naučnom metodom. Prihvataju se riječi iz drugih jezika bez kojih bi jezik ostao skučen i siromašan. I na ovom planu Vuk Karadžić pokazao je punu zrelost jezičkog reformatora. On čini velike usluge jugoslovenskoj kulturi. Njegovi radovi na sakupljanju narodne tradicije i njegove jezičke reforme su najvažnija i najvrednija postignuća u našoj kulturi u 19. vijeku.

U Iranu imamo po mnogo čemu sličnu situaciju sa jezikom i književnošću. Poslije pobjede Arapa kod Nahavenda i nakon rasprostriranja islama u Iranu, jezik i književnost Iranaca postepeno bivaju potisnuti i zaboravljeni, a zvanični jezik i jezik nauke i književnosti postaje arapski jezik. Iranci, muslimani mogli su pisati samo na arapskom jeziku i koristiti motive i tematiku iz arapske književnosti. Književni motivi koje Iranci počinju obrađivati na arapskom jeziku su jevrejske i hrišćanske priče i legende preuzete u islam. Zato se može s pravom tvrditi da je iranska književnost poslije dolaska Arapa za duži period u stvari čedo arapske književnosti.

Ako bi neko pokušao da oživi perzijski jezik i piše na njemu, bio je na udaru poruge i proglašavan je demodiranim. Osim toga, mogućnosti za učenje tadašnjeg iranskog pahlevi jezika bile su veoma skućene, a i pismo je bilo neobično teško za učenje. Tako ono biva zaboravljeno, a prihvaćeno arapsko pismo. Iščezavanjem pahlevi pisma postepeno iščezava i pahlevi jezik koji je do arapske prevlasti bio zvanični državni i književni jezik. Ipak, razni iranski jezici i dijalekti produžili su svoj život po različitim pokrajinama

Irana. U takvim uslovima zvanični i književni jezik u Iranu postaje arapske jezik, a arapsko pismo zamjenjuje pahlevi pismo. Veliki iranski pisci kao što su Sibevejh, Ibni Muqaffâ, Ebu Nuvâs i Bešar ibni Burd, pišu na arapskom jeziku. Uslovi koji omogućavaju i olakšavaju širenje arapskog jezika u to vrijeme među Irancima vide se iz sljedećeg pisanja Z. Safe: »Jedan od glavnih uzroka za širenje arapskog jezika među Irancima i za njegov uticaj na iranske dijalekte bio je taj što je arapski jezik prihvatanjem islama u Iranu zauzeo položaj i mjesto pahlevi jezika. Arapskim jezikom se služe vjerske i političke ustanove. Oni koji su željeli da stupe u društveni i politički život trebalo je da nauče arapski jezik, njegovu vještinu pisanja i govora. Zato se među Irancima postepeno širi arapski jezik i veliki broj Iranaca počinje pisati i pjevati na arapskom jeziku. Neki dijalekti iranskog jezika i dalje su u upotrebi u pojedinim dijelovima Irana. Pahlevi jezik i pismo polako bivaju zaboravljeni, dok se upotreba arapskog jezika među Irancima sve više širi i među Irancima postaju svakidašnji. Osim toga, islamske vjerske, književne i filozofske discipline napisane su na arapskom jeziku i za njihovo razumijevanje neophodno je bilo znati arapski jezik..... Bilo je i drugih faktora koji su uticali na širenje i djelovanje arapskog jezika u Iranu, kao što su vojni pohodi i stalno zadržavanje arapskih vojnika u Iranu gdje se miješaju sa Irancima, uzastopno naseljavanje većih skupina arapskih plemena po Iranu, posebno u središnjem i istočnom dijelu Irana«.²⁰

U istočnom dijelu Irana najrasprostranjeniji iranski dijalekt bio je tzv. fârsî d e r î jezik. U ovaj dijalekt ušle su mnoge arapske riječi podešene prema perzijskom izgovoru. Tačni podaci o vremenu nastanka i pojave ovog jezika nisu tačno utvrđeni. Dok je arapski jezik bio zvanični jezik državnih i naučnih krugova u Iranu, u istočnom Iranu i Srednjoj Aziji (Turkestan) perzijski d e r î jezik istovremeno postoji kao govorni jezik šireg kruga Iranaca, a kasnije sve više i na dvorovima vazalnih iranskih kneževa. O samom nazivu ovog jezika d e r î postoje razna mišljenja, ali po svoj prilici najprihvatljivije je mišljenje koje ovaj naziv dovodi u vezu sa dvorom. D é r u perzijskom jeziku znači dvor, a d e r î znači dvorski. Pošto je zvanična upotreba ovog jezika počela na dvorovima iranskih vladara, prozvan je dvorskim (deri) jezikom. Mnogo ranije, još u doba predislamskih iranskih dinastija, bilo je uobičajeno da se jezik dvora i državnih ustanova naziva imenom deri. Nacionalno orijentisani Iranci počinju upotrebljavati ovaj stari perzijski naziv za svoj jezik. Po tvrdnje iranskog književnog i jezičkog istraživača Bahara perzijski deri jezik postojao je u Iranu i prije Arapa i islamizacije i bio je u upotrebi u istočnim dijelovima Irana. »Možda je u Horosânu, Sîstanu i Transoksijani bilo naučnika i književnika koji su u prvim stoljećima islama pisali svoja djela ovim jezikom. Međutim, o tome nemamo pisanih dokumenata.«²¹

Sigurno je da je perzijski d e r î jezik još prije islama bio književni jezik u istočnom i sjevero-istočnom dijelu Irana. Tu su u doba islama počele nastajati prve polusamostalne i samostalne

20. Z. Safa, Tarih-i edebijjat der Iran, tom I, str. 154, Teheran 1963.

iranske kneževine. »Kako je istočno narječje, to jest lokalno narječje, bilo razumljivo tamošnjim emirima i državnim činovnicima, prozvali su ga *derî* jezikom. Svako drugo objašnjenje nastanka imena ovog jezika je izmišljeno i bez vrijednosti.«²²

U 10. i 11. vijeku na dvorovima svih iranskih emira osjeća se veoma živa književna aktivnost na *derî* jeziku. Po tvrđenju nepoznatog pisca u anonimnoj hronici iz 11. vijeka zvanog »Tarih-i Sîstân« (Istorija Sistana), naučno književna djelatnost na perzijskom *derî* jeziku u Iranu počinje pojavom Jaquba ibni Lejsa.²³ Kada je Jaqub postao knez Sîstâna, pjesnici su mu pjevali panegirike na arapskom jeziku. Međutim, kako je Jaqub po zanimanju bio kovač i nije razumijevao arapski jezik, pa ni spjevane mu pjesme pohvalnice, obratio se pjesnicima ovim riječima: »Zašto mi se pjeva i piše ono što ne razumijem? Poslije ovoga Muhamed Vesîf počeo je da piše pjesme na perzijskom jeziku i on je bio prvi koji je na perzijskom jeziku pjevao pjesme.«²⁴ Zbog ovoga se početak književne djelatnosti na *derî* jeziku vezuje za dolazak na vlast dinastije Safarida čiji je osnivač pomenuti Jaqub ibni Lejs. Međutim, već pomenuti profesor Bahar tvrdi da je i prije dolaska Safarida, to jest i prije 9. vijeka, moralo biti književnih ostvarenja na *derî* jeziku. »Stil pisanja knjiga na ovom jeziku u 9. i 10. vijeku tako je izgrađen i odmjeran da se ne može prihvatiti i vjerovati da je ovakav stil mogao biti izgrađen za 30 do 40 godina, nego se mora prihvatiti da je od početka islama u Iranu bilo učenjaka koji su svoja znanja i umjetnost pisanja na ovom jeziku prenosili na svoje nasljednike. Svi vladari Fergâne,²⁵ Sugda²⁶ i svi mjesni emiri u Horosânu²⁷ i Tuhâristânu²⁸ koje su postavljali arapski halife služili su se perzijskim *derî* jezikom i istovremeno štitili i pomagali one koji su pisali na ovom jeziku.«²⁹

U svakom slučaju, sigurno je, da dok je arapski jezik u Irânu služio kao službeni i književni jezik, na istoku Irana, posebno u Horosânu i Transoksijani, perzijski *derî* jezik služi kao književni i naučni jezik. Sve činjenice i pretpostavke idu u prilog tvrdnji da je *derî* jezik razvojni nastavak pahlevi jezika koji je tokom vremena preuzeo i usvojio mnoge arapske riječi i razvio se u *derî* jezik u obliku kakvog ga nalazimo i vidimo u djelima pisanim u 9, 10. ili 11. vijeku.

Perzijski *derî* jezik nasuprot arapskom jeziku koji je smatran jezikom stranih osvajača, poprima ulogu nacionalnog perzijskog jezika. Od početka 9. vijeka, to jest poslije formiranja prvih domaćih kneževina na istoku Irana *derî* jezik biva prihvaćen na dvorovima iranskih kneževa radi suprotstavljanja širenju arapskog i turskog jezika. Pošto je *derî* jezik postao zvanični jezik na dvo-

21. M. Š. Bahâr, *Sebk šînâsi*, dio I, str. 234, Teheran 1958.

22. Z. Safâ, *Târih-i edebijât der Irân*, dio I, str. 160, Teheran 1963.

23. Jaqub ibni Lejs Safâr, osnivač iranske kneževske dinastije Safarida u Sistanu u 9. vijeku. Počeo kao odmetnik od bagdaskih halifa.

24. *Târihi Sîstân*, str. 209, Teheran 1935.

25. Ferganâ je pokrajina koja se nalazi dijelom u sjevernom Afganistanu, a dijelom u SSR Tadžikistanu.

26. Grad i pokrajina u blizini Samarkanda u SSSR.

27. Horosân je istočni dio Irana.

28. Tuhâristân je pokrajina u Afganistanu između planine Hindukuš i rijeke Amu Darje.

29. Meliku-š-šuarâi Bahâr, *Sebk šînâsi* I, str. 235, Teheran 1958.

rovima iranskih kneževa, književnici počinju da na njemu pišu svoja djela. »Pjesnici i pisci, postepeno počinju da pišu ovim jezikom. Kratko vrijeme poslije toga, već u 10. vijeku, javljaju se veliki umjetnici riječi kao što su pjesnici Rûdeqî, Dâqîqî, Firdusi, Kesâî i drugi koji na ovom jeziku daju svoja vrijedna djela i objavljuju knjige u prozi. Kasnije, kada su i u drugim dijelovima Irana pjesnici i književnici htjeli da pišu na perzijskom jeziku, upotrebljavaju derî jezik, koji je već dobro razvijen, usavršen i koji je postao zvanični jezik. Oni čitaju zbirke pjesama i druge knjige napisane na derî jeziku i na taj način se pripremaju da i sami pišu i pevaju na ovom jeziku.«³⁰

Poslije toga derî jezik se brzo širi među širim narodnim slojevima u Iranu. Ovome je najviše doprinijelo postojanje Firdusijeve Šahname pisane ovim jezikom, koju narod objeručke prihvata kao svoju knjigu, svoju istoriju. Istina perzijski derî jezik bio je i prije Šahname u Mervu i Horosânu tu i tamo prihvaćen. Bilo je pjesnika, kao Rûdeqî, Ebu Šukûr, Dâqîqî i pjesnika sa dvora Mahmuda, Gaznevidskog koji su na ovom jeziku napisali neobično vrijedna djela. Umjetnička poezija oživljava i čuva neki jezik. Ali od svake pjesme ne može se očekivati direktni učinak na društvenom i nacionalnom planu. Poezija kao medijum narodnog jezika treba da, pored pjesničke i umjetničke vrijednosti, bude razumljiva cijelom narodu, treba da govori o onome što narod voli. Iranski književni istoričar Muhamed Furûgî piše: »Rijetki su naši pjesnici prije Sa'dija i Hafiza čija bi poezija, kao Firdusijeva, posjedovala sva ova svojstva. Zamašitost i veličina Šahname u ovome su imale punog udjela.«³¹

Dakle, Firdusi bolje nego iko drugi znao je da u svom djelu izrazi najdublja osjećanja i želje Iranaca. To je pomoglo da je pokret za osamostaljenje perzijskog jezika i književnosti doveden do pune pobjede. I sam Firdusi je bio svjestan svoga rada:

»Mnogo se namučih za ovih trideset godina
i oživjeh duh iranstva perzijskim jezikom.«³²

(»Besî rendž bordem derîn sâlî sî-adžem zinde kerdem bedîn fâ-resî«)

Proizlazi da je Firdusijeva Šahnama svojim sadržajem i svojim jezikom odigrala veliku ulogu u zbližavanju i ujedinjavanju iranskih naroda. Poznato je da Iran po nacionalnom sastavu predstavlja konglomerat raznih skupina i plemena. U Iranu žive Perzijanci, Turkmeni, Kurdi, Belûči, Šahsûni, Kaškajci, Lûri, Jermeni i druge manjine sa svojim različitim dijalektima i jezicima. Ni po vjeri Iran nije jednoobrazan. Pored muslimana sunita i šiita tu su još bâbije i bahâije, pripadnici Zoroastrove vjere, jevreji, hrišćani. U ovakvom nacionalnom sastavu i konfesionalnom šarenilu ostao je samo zajednički perzijski derî jezik kao sredstvo koje zbližava

30. Z. Safâ, Târih-i edebijât der Irân, dio I, str. 163, Teheran 1963.

31. Furûgî Muhamed, Meqâm-i Firdûsî ve ehemijjet-i Šahname, Hezâre-i Firdusi, str. 5, Teheran 1934.

32. Svi citirani stihovi iz Šahname su prevod autora ove knjige.

ove različite grupacije. U ovom zbližavanju Firdusijev spjev sa svojom tematikom i sadržajem odigrao je odlučujuću ulogu. Svi slojevi naroda u Iranu vidjeli su sebe i nalazili ovaploćenje svojih ideala u Šahnami. Pokojni profesor Seid Nefîsî imajući u vidu ove činjenice piše: »Firdusi i od Sa'dija i od Hafiza ima više bliskosti sa dušom Iranaca; u svakom kutku ove zemlje čućete njegov ljudski i junački zov. Od pozlaćenih dvorova do koliba seljaka koji krče trnje, od šumovitih planina do pustih visoravni, od ulica po gradovima do nastambi isposnika po pustinjama, od trpeza okorjelih pijanica do pobožnih sjedeljki staraca, svugdje ćete čuti Firdusijeve stihove... Oni koji su do prije petnaestak godina, na svojim putovanjima kroz Iran, doživljavali napade drumskih razbojnika slušali su ove krvoločne i bezobzirne neljude kako recituju Firdusijeve stihove... Kad zidari, tesari, nadničari, obučari, krparoši i usputni prosjaci, zaradivši svoju koru hljeba daleko od porodica, sjednu uvečer da se, sjećajući se svoje žene i djece, odmore, dolazio bi im pjevač Šahname i pjevao o doživljajima Meniže i Bižena i Sudabe i Sijavuša.«³³

Na osnovu izloženog može se reći da su zasluge Firdusija i njegove Šahname za širenje jedinstvenog jezika u Iranu veće i vrednije nego drugih pjesnika. Šahnama govori o narodnoj tradiciji i istoriji i o narodnim iranskim junacima, zbog čega je brzo prihvaćena od strane svih Iranaca. Osim toga, jezik kojim je Šahnama pisana omogućio je da je svi razumiju. Jezik Šahname Iranci su prihvatili kao svoj nacionalni jezik kojim su se suprotstavljali uticaju i širenju arapskog, a kasnije i turskog jezika. Posredstvom Šahname perzijski *dêrî* jezik postepeno se širi i prihvata u čitavom Iranu. Premda je pokret za oživljavanje i rasprostiranje nacionalnog jezika i popularizaciju nacionalne predislamske književnosti u Iranu počeo prije Firdusija, ipak djelo Firdusija u napredovanju i učvršćivanju perzijskog jezika zauzima prvo mjesto. Razna iranska plemena usljed raznih uzroka, bila su međusobno udaljena. Šahnama je svojim naglašenim patriotskim osjećanjima i kao izraz zajedničkog porijekla tih plemena bila izvor zbližavanja svih Iranaca. O ovome ruski iranista Starikov piše: »Njegov spjev poslije razdvajanja perzijske od tadžijske književnosti zadržao je status nacionalnog epa. I danas ovaj spjev jednako vole i čitaju tadžikistanski kolhoznici, napredni ljudi u Teheranu, Mešhedu, Staljinabadu, poljoprivrednici Horosana, Farsa Gîlâna i Eraka.«³⁴

Već je više od hiljadu godina kako su Iranci prihvatili Firdusijevu Šahnamu kao najveće nacionalno književno djelo. Nacionalno-patriotska osjećanja Firdusija u Šahnami vladaju duhom Iranaca, od doba njena nastanka do danas.

Na osnovu dosada izloženog o društvenim ulogama epskih pjevanja, mogu se izvesti sljedeći zaključci:

33. Seid Nefîsî, Firdusi ve rûhiyyât-i Irânijân, časopis Bâhter, godina I, br. 11 i 12, str. 854—855.

34. A. A. Starikov, Firdusi ve Šahname, prevod sa ruskog, Teheran 1967, str. 28.

1. Narodi Irana i Jugoslavije živjeli su u teškim uslovima prevlasti stranih osvajača i njihov narodni život i njihova nacionalna osjećanja bili su izloženi opasnosti. Zahvaljujući svojim nacionalnim epikama narodi Irana i Jugoslavije uspjeli su da za cijelo vrijeme ropstva pod tuđinom sačuvaju kontinuitet narodnog života i osjećanja nacionalne pripadnosti i da u pogodnim prilikama zbace jaram ropstva i steknu nezavisnost i slobodu. Bez sumnje, ono što je narode dvije zemlje u raznim vremenima bodrilo i podsticalo na ustanke za sticanje slobode i što im je davalo snagu da ustraju bio je duh koji je provejavao iz njihovih nacionalnih epika.
2. Dok je Firdusi u svojoj Šahname, pod uticajem određenih društvenih faktora bio prisiljen da otpor i borbu Iranaca protiv Arapa i Turaka svog vremena zaodijeva u ruho otpora i borbi drevnih Iranaca protiv Arapa sotonskog arapskog vladara Zahâka i turanskih Turaka Efrasiyaba, jugoslovenski epski pjevači to ne čine nego otvoreno govore o borbama naših naroda protiv stranih porobljivača svoga vremena.
3. Očevidni su paralelizam i homologizacija uloge narodne epike i narodnog epskog jezika u društvenoj i kulturnoj istoriji iranskih i naših naroda. Kao što je *derî* perzijski jezik posredstvom Šahname i ostalih epskih tvorevina odigrao ulogu u odbrani nacionalnog bića Iranaca protiv arapske političke i kulturne invazije i vladavine arapskog jezika, a docnije protiv mongolsko-turske dominacije u iran-skom svijetu i kao što je postepeno stekao ulogu jedinstvenog narodnog jezika, tako je naš nacionalni jezik posredstvom narodne epike odigrao sličnu ulogu u pretežnom dijelu jugoslovenskih zemalja. On je, zahvaljujući u prvom redu djelatnosti Vuka Karadžića i stvaralačkog i kulturnog kruga koji se oko njega i poslije njega organizovao, potisnuo u Srbiji slaveno-srpski i afirmisao se kao opšti govorni i službeni jezik štokavskog govornog područja.

II Dio NEPRIJATELJSKE STRANE U DVIJE EPIKE

Iranski narodi i balkanski Sloveni u nekim aspektima svoje sudbine imali su sličnu istorijsku prošlost. Balkanski Sloveni i Iranci za vrijeme seoba i dolaska u današnje svoje domovine sukobljavali su se i vodili teške i duge ratove sa zatečenim starosjedićkim stanovništvom.

Zbog svog geografskog položaja iranski narodi i slovenski narodi na Balkanu, tokom svoje duge istorije, bili su često napadani od strane susjednih ili udaljenih naroda. Po svom geografskom položaju Iran predstavlja most između centralne Azije, s jedne, i Male Azije i samitskog svijeta, s druge strane. I Balkan je ista takva veza između Evrope i Azije. Zbog toga su jači narodi uvijek nastojali da ovladaju ovim važnim vezama, Iranom i Balkanom. Iranski narodi i balkanski Sloveni još od najranijih vremena življenja u današnjim svojim domovinama sukobljavali su se sa raznim narodima koji su nasrtali na njihovu domovinu. Imena ovih naroda spominju se u dvije narodne epike.

Taj čisto istorijski momenat prošlosti, kod jugoslovenskih naroda momenat borbe s Latinima, Turcima, i »Crnim Arapima«, a kod Iranaca borbi s Turcima, grčko-romejskim svijetom i Arapima, prati i prepliće se s njime naturalni momenat, momenat borbe sa prirodnim silama, koje imaju svoje personifikacije i simbole u divovima, vilama i aždajama. Stoga su u našoj narodnoj epici neprijatelji sa kojima se bore nacionalni junaci i kraljevi najčešće: natprirodna bića (divovi, vile, aždaje), susjedni narodi, zatim Crni Arapi i Turci. U Firdusijevoj Šahnami od neprijatelja Iranaca najvažnije su četiri grupe: divovi i aždaje, Turanci (Turci), Rimljani i Arapi. Kako se vidi neprijatelji u obadvije epike su skoro isti.

1. Natprirodna stvorenja

A. U našoj narodnoj epici

Od natprirodnih stvorenja koja se u našoj narodnoj epici javljaju kao neprijatelji čovjeka i bore se sa narodnim junacima najvažniji su divovi, aždaje i vile. »Divovi i džinovi su ljudi ogromne snage i neobičnog uzrasta... Divovi čine ljudima nekad dobro nekad zlo.«¹

1. Prodanović Jaša, Naša narodna književnost, Beograd 1932, str. 130.

U legendama i pričama slovenskih naroda na Balkanu postoje mnogi motivi o divovima. Neke od ovih legendi ušle su u epske pjesme, a neke legendarne i nepoznate ličnosti zamijenjene su istorijskim, s tim što su mnogi motivi o divovima prenijeti na njih. Pri nastanku pomenutih legendi proces je obrnut: istorijski narodi i vladari pretrpjeli su proces dehumanizacije i predstavljeni su kao divovi. Naime, slovenska plemena prilikom doseljavanja na Balkan sukobljavala su se i vodila teške ratove sa starosjediocima u ovim krajevima. Ovi starosjedioci, koji su se, bježeći ispred doseljenika, sklanjali po neprohodnim šumama i pećinama, u narodnoj predaji predstavljeni su kao divovi. Osim toga, u narodnoj predaji balkanskih Slovena nalazimo i daleke refleksije progona prvih hrišćana od strane rimskih imperatora. U ovoj predaji rimski imperatori svrstani su u red sotonskih snaga kao i divovi.

U pjesmi Vukove zbirke »Jovan i divski starješina«² govori se o nekakvom caru koji je imao ženu i nekog sina Jovana. Zbog nekakvog grijeha car kažnjava ženu progonom iz svoje zemlje. Žena uzima nekog sina Jovana i zajedno se upućuju na daleki put. Konačno, poslije dugog potucanja, stignu u jednu planinu gdje žive divovi. Divovi ih napadaju. Ali nekaki Jovan ih sve uništava, osim njihovog starješine koji bježi spred njega. Drugog dana, kada Jovan odlazi u lov, div stupa u ljubavne odnose sa njegovom majkom. Međutim, on se mnogo plaši od Jovana. Zato navraća njegovu majku da ga veže kako bi ga mogao ubiti. Majka pristaje. Prvi pokušaj ne uspijeva. Jovan sve veze kida, ali još misli da je igra i šala. Drugi dan div savjetuje ženu da se napravi bolesna i da od Jovana zatraži da joj donese jedini lijek njenoj bolesti, a to je jabuka koja uspijeva u jednom jezeru, i koju čuvaju opasna aždaja i dva krvoločna lava. Jovan ih uništava i dolazi do ploda jabuke. Div opet savjetuje nevjernoj majci da nekako sazna od Jovana šta mu je slaba strana i kakve veze bi mogle ukrotiti njegove ruke. Jovan, ne nadajući se opasnosti od majke, kazuje da je to »prokletu drndarsko tetivo«. Div i majka ga brzo pronalaze i majka na prevaru veže Jovana. Div mu vadi oči i baca ga u jamu, a pored jame veže Jovanova konja. Zatim nailaze kiridžije i vade Jovana iz jame. Vila, prijateljica Jovanova, donosi čarobnu vodicu i Jovanu vraća vid, a on nalazi i ubija diva, a majku vraća ocu koji je spaljuje.

Vidimo da se u ovoj pjesmi Jovan bori sa divovima i aždajom. Naš poznati istraživač mitologije Natko Nodilo o ovoj pjesmi piše: »Jovan ludi, je mlado sunce, car bezimeni je nebeski car, majka carica je crna zimska zemlja koja druguje u studenoj pećini sa zimskim jadom, strašnim divom... Arijska je aždaja koja napada na sunčeve junake. Indi u munji iz oblaka, kojoj se voda otima, vidješe zmiju Ahi. Istu guju Ažidahaka Iranci vidješe na zemlji gdje proždire konje i junake. Troglava je, a pišti dok čuva od svakoga jezersku vodu — negdašnju vodu iz oblaka. I kod nas je često troglava pa proždire konje i junake. Kod Firdusija bori se

2. Vuk Karadžić, Srpske narodne pjesme, Beograd 1958, knj. II, str. 29.

stravična neman na vodi Kešefu protiv Sama, dok se u nas bori protiv Jovana na vodi Kaladžinskoj.«³⁵

U ovoj pjesmi primjećuju se starozavjetni motivi (Samson i Dalila) i motivi iz grčkih mitova o Heraklu, te daleki odjek legende o mitskoj grčkoj čarobnici Medeji i Jazonu. Ovdje je važna Jovanova borba sa strašnim divom i aždajom koja guta konje i junake. Vidimo da arijski mitski motivi i fabule prelaze na junake nacionalnih epika. Znači, arijski bogovi i druga nadnaravna bića iz nebeskih sfera u epskim pjesmama silaze na zemlju i doživljavaju proces humanizacije.

Rimski imperatori Dioklecijan i Trajan u našoj narodnoj epici dati su kao sotonini predstavnici. Na primjer, u pjesmi »Car Duklijan i Krstitelj Jovan«³⁶ rimski car Dioklecijan i Sveti Jovan su dvije protivničke strane koje se druže i nadmeću. Duklijan sa sobom nosi sunce i prži narod, a Sveti Jovan nastoji da mu ga ukrade i odnese na nebo, što mu i uspijeva. Uz ovu pjesmu Vuk Karadžić donosi i kraću legendu iz Crne Gore: »Kad su đavoli otpali od Boga i utekli na zemlju onda su i sunce odnijeli sa sobom, pa ga đavolski car nabio na koplje i nosio na ramenu. Kad već zemlja protuži Bogu da hoće sve da izgori od sunca, onda Bog pošalje Svetog Arandela da gleda kako da sunce uzme od đavola. Kad siđe Sveti Arandeo na zemlju, on se udruži s đavolskim carem...«³⁷ I Arandeo kao i Sveti Jovan uzima sunce i sa njim bježi na nebo pred boga. Dakle, u pjesmi je umjesto đavolskog cara došao rimski imperator. U Crnoj Gori postoji legenda o daljoj sudbini Duklijana (Dioklecijana). Naime, on je ispod nekakvog vezirovog mosta u dubokom bunaru vezan teškim lancima gdje i sada boravi. Svake godine sredinom zime zamalo da pokida lance, ali tada dolaze ciganski kovači i nanovo ojačaju lance. Po istoj legendi, ako Duklijan jednog dana uspije da se oslobodi iz lanaca i izađe iz bunara, spalice cio svijet. Komentarišući ovu pjesmu i pripovijetku uz nju o Duklijanu, Svetozar Matić piše »Pesma (i pripovijetka uz pesmu) sadrži u sebi prastari dualistički mit iz stare perzijske religije, o borbi između božanstva dobra i božanstva zla. (Ormuzda i Arimana). Car Duklijan je u našoj pesmi zamijenio sotonu, hrišćansku formu Arimana. U toj borbi dobra i zla najvažnija je borba svetlosti i mraka, borba oko sunca, izvora svetlosti. U crnogorskoj pesmi je upravo taj mit i ispričan.«³⁸

Duklijan je iskrivljeni oblik imena rimskog cara Dioklecijana, koji je živio u drugoj polovini III vijeka (284—305). On je oštro progonio hrišćane koji ga u svojim vjerskim knjigama prikazuju kao sotonu i daju mu titulu đavolskog cara. On u pjesmi ima krila i može da se brzo kreće po vodi i zraku. U njemu su okupljene sve osobine sotone.

U Vukovim zbirkama o rimskom caru Trajanu ne postoji nijedan podatak. Ali, Vuk je zabilježio pripovijetku u kojoj se Tra-

35. Natko Nodilo, Religija Srba i Hrvata..., Rad Jug. akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 79, Zagreb 1866.

36. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, Beograd 1958, knj. II, str. 82.

37. Ibid. str. 84—85.

38. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 651—652, Beograd 1958.

jan spominje kao Trojan. »Ovako se zovu zidine starinskog grada na vrhu Cera (više Dvorišta).³⁹ Ovuda se pripovijeda da je u onom gradu bio nekakav kralj Trojan, koji je svaku noć išao u Srijem te ljubio nekakvu ženu ili djevojku. Zato je išao noću, što danju nije smio od sunca da se ne rastopi. Kad bi došao k svojoj ljubaznici, natakao bi konjima zob, pa kad bi konji zob pozobali pijetli zapjevali, on bi pošao natrag i do sunca bi došao u svoj grad. Jednom muž ili brat njegove ljubaznice povadi svijem pijetlima jezike da ne mogu pjevati, a konjima u zobnice mjesto zobi naspe pijesak. Kad se kralju učini da bi već bilo vrijeme ići, a pijetli još ne pjevaju, on zapita svojega slugu jesu li konji pozobali zob, a sluga mu odgovori da nijesu još (jer je samo pipao rukama odozdo), i tako se zadocni. Kad već vidi šta je, on uzjaše na konja pa pobjegne svojem gradu, ali ga u putu stigne sunce. Onda on brže bolje sjaše s konja, pa uteče pod plast i sakrije se od sunca, ali njegovom nesrećom naiđu goveda te razbuču plast i ondje ga sunce rastopi.«⁴⁰

Divsko-sotonsko znamenje Trojana (Trajana) je to što se plaši od sunca koje ga najzad i uništava.

Druga natprirodna stvorenja sa kojima ratuju junaci naše epike su vile. One svugdje žive: na nebu, među oblacima, u planinama, po šumama, po rijekama i jezerima. Imaju krila. Sve su ženskog roda, mlade i neobično lijepe. I među njima postoje dobre i zle koje ljudima koriste ili štetu nanose. Mogu da budu vidljive i nevidljive. Moguće je da neke od njih na neki način postanu žene istaknutih junaka ili kraljeva i iz takvih veza rađaju se djeca sa posebnim, vilinskim osobinama. One mogu da ovladaju i pamću i razumom ljudi i da čovjeka naprave ludim. Vile, kao i ljudi, umiru. Veliki junaci ih pokoravaju i prisiljavaju na službu ili ih uzimaju za posestreime koje im u velikim opasnostima na poziv pritiču u pomoć. S druge strane, one strijeljaju junake i nanose štete ljudima.

Marko Kraljević više od svih junaka ima posla sa vilama. On sa njima ratuje i ima među njima svojih posestrima. U pjesmi »Marko Kraljević i vila brodarica«⁴¹ Marko jednog dana ide kroz goru i tuži se da nema vode, te će biti prisiljen da zakolje konja i njegovom krvlju ublaži žeđ. U tom, Marku se javlja vila i kažu mu da zna za vodu. Ona je tu vodu zatvorila i ko god želi da se napije, mora da plati teške dažbine. Junacima na ime dadžbine vadi oči, a konju, ako se napije, salomi prednje noge. Marko slijedi vilu, i pošto se osvježio i napio vode, svojim teškim topuzom ubija vilu i tako oslobađa vodu.

U ovoj pjesmi vila brodarica dolazi na mjesto i ima ulogu arijske aždaje suše koja hvata oblake i sprečava padanje kiše, a koju, kako ćemo vidjeti uništava bog gromovnik, odnosno ulogu aždaje iz Šahname koja zaustavlja vode rijeke Kešefa i prouzrokuje sušu, a koju uništava junak Sâm.

39. I po imenu cara Dioklecijana imamo ime grada Duklje, Diokleje u kutu između Zete i Morače.

40. V. Karadžić, O srpskoj narodnoj poeziji, Beograd 1964, str. 258.

41. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, Beograd 1900, knj. VI, str. 119.

U drugoj pjesmi »Mujo i Alija«⁴² vile, bez ikakva vidljiva razloga, zavađaju braću pa Mujo ubija Aliju, a zatim i sebe.

U pjesmi »Marko Kraljević i vila«⁴³ Markovog pobratima ustreljuje vila samo zato što je bolje pjevao nego ona. Ali, Marko je sustiže i prisiljava da planinskim biljem izliječi ustrijeljenog junaka. Vila poslušno izvršava Markov zahtjev.

Vile su, izgleda, imale običaj da ustreljuju junake, jer vila pošto je iskusila težinu Markova topuza, odlazi među vile i govori im:

»O čujete, vile durgarice,
ne streljajte po gori junaka
dok je glasa Kraljevića Marka
i njegova vidovita Šarca

i njegova šestopera zlatna!
Što sam jadna od njeg propatila,
i jedva sam i živa ostala.«⁴⁴

Takođe u pjesmi »Smrt dva Dragičića«⁴⁵ vile, bez ikakva povoda, ustreljuju dva brata Dragičića. One često vade oči junacima i tako ih ostavljaju. Nekad se vile javljaju u ulogama paganskih bogova. Npr. u pjesmi »Zidanje Skadra«⁴⁶ tri brata Mrnjavčevića zidaju grad, ali »što majstori za dan ga sagrađe — to sve vila za noć obaljuje«. Tako je trajalo tri godine dana, a »kad nastala godina četvrta«, javlja se vila iz planine i saopštava Mrnjavčevićima da se ne muče uzalud i ne troše blago. Temelj neće moći podići dok u temelje ne uzidaju ili sestru i brata po imenu Stoj i Stojana ili jednu od tri žene trojice braće. I kada žena biva žrtvovana i uzidana u temelje grada, vila prestaje sa rušenjem i grad biva sagrađen. Trebalo je znači bogu, koji je transformiran u vilu, prini-jeti žrtvu i grad je ostao, bog je umilostivljen.

Na kraju možemo zaključiti da su vile u našoj narodnoj epici uglavnom prikazane kao predstavnici sotonskih snaga. One ponekad, primorane od velikih junaka, ljudima služe, čine im dobra djela i postaju im posestrime, a ponekad u opasnostima priskaču im u pomoć.

B. U Firdusijevoj *Šahname*

Borba između čovjeka i prirode predstavlja borbu između čovjeka i stihijnih prirodnih sila, a svoj smisao nalazi u tome da čovjek pobjeđuje te prirodne sile i obogaćuje svoj humanum, a u isto vrijeme humanizira i prirodu. Međutim, u toj borbi sa prirodnim silama čovjek dolazi u položaj koji rađa ne samo sukobe između ljudi kao pojedinaca nego i između ljudskih zajednica. Iskustvo iz takve vrste borbe dovodi do saznanja da sukobi između

42. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, Beograd 1958, knj. II, str. 50.

43. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, Beograd 1958, knj. II str. 210.

44. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, Beograd 1958, knj. II, str. 214.

45. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, Beograd 1900, knj. VI, str. 38.

46. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, Beograd 1958, knj. II, str. 114.

ljudskih zajednica nose u sebi elemente koji podsjećaju na borbu između čovjeka i stihijnih prirodnih sila. Stoga epska mašta predstavlja neprijateljsku zajednicu u vidu metafore o stihijnim prirodnim silama. Ta metafora, slično kao i u našoj narodnoj epici, dobila je u Šahnami svoj izraz u predstavi divova kao oličenje stranih ljudskih zajednica, neprijateljskih iranskoj zajednici.

U Šahnami od pjevanja o Kejûmersu, prvom legendarnom iranskom vladaru, pa do pjevanja o Behramguru, vladar iz dinastije Sasanida, spominju se divovi i aždaje. Divovi su najstariji neprijatelji Iranaca. Neprijateljstvo Iranaca sa divovima počinje mnogo prije nego neprijateljstvo sa Turancima. No, i poslije otpočinjanja neprijateljstva sa Turancima, divovi će se zadugo spominjati kao neprijatelji sa kojima Iranci ratuju.

U početku car Kajumers nije imao na zemlji nikakvog neprijatelja. Ali, zloduh Ahrimen poslao je svoga sina, koji se u Šahnami naziva Crni div, protiv Kejumersa i na taj način javio se prvi neprijatelj Iranaca. U prvom napadu divova na Iranca sin Kejumersa Sijâmek biva ubijen rukom Crnog diva. Ovaj događaj u Šahnami spominje se na sljedeći način:

»On na sv'jetu dušmana ne imaše,
do zlotvora sotonskog Ahrimena.
Zloduh Ahrimen u silnoj zavisti
stalno se bavio crnim mislima.
Imao je sina k'o krupnu zvijer,
hrabar bješe i sa vojskom ogromnom.
Sv'jet za krunu i sreću Sijameka
od crnog se divovskog sina uplaši.
Jer, sa vojskom Crni div ga napade,
tražeći prijesto i krunu carsku.

— — — — —

Gola t'jela Sijamek ga susrete
i hrvanje s Ahrimenom otpoče.
Div ga udari snažnijem kandžama,
i povi tijelo mladoga cara.
Zatim tresnu carevića o zemlju,
i kandžama slabine mu razdera.
Tako Sijamek od ruke zloduha
pogibe i narod osta bez vođe.«⁴⁷

(»Be gîtî ne bûdeš jekî dušmenâ-meger bedkuniš rîmen-i âhrîmenâ.
Be rišk ender âhrîmen-i bedsigâl-hemî râj zed tâ bibâlîd bâl.
Jekî beče bûdeš ču gorg-i suturg-dilâver šode bâ sipâhî buzurg.
Džihân šod ber ân div beče sijâh-zi baht-i sijâmek ve zân pâjegâh.
Sipeh kerd ve nezdîk-i û râh džust-hemî tâht u dejhîm-i kej šâh
džust.

— — — — —

Sijâmek bijâmed birehne tenâ-ber âvîht bâ pûr-i âhrîmenâ.
Bized čeng vâruâne điv-i sijâh- du tâ ender âvurd bâlâj-i šâh.

47. Šahnama, dio I, str. 29—30, Moskva 1963.

Fikend ân ten-i šâhzâde be hâk- be čengâl kerdeš kemergâh čâk.
Sijâmek be dest-i hârvezân dîv- tibeh gešt ve mând endžumen bî
hedîv.«)

Po Šahnami divovi su u kulturnom pogledu superiorniji od ljudi. Iranski vladar Tahmures savladao je divove i mnoge od njih zarobio. Oni radi svoga oslobođenja, predlažu Tahmuresu da ga nauče pismenosti i znanju mnogih jezika:

»Blagoslovljeni vladalac Tahmures,
dođe spreman za borbu i osvetu.
Sa divovima on borbu otpoče,
al' ta borba dugo ne potrajaše.
Dvije trećine on vješto poveza,
a ostatak pobi teškim topuzom.

Vezane i umorne ih vodiše,
a oni milost tražiše moleći:
— Ne pobij nas, pa ćemo te naučit',
novom znanju koje će ti koristit'.«
Kralj na glasu život njima pokloni,
da skriveno učine otkrivenim.
Kad se iz lanaca oslobodiše,
obavezno s kraljem savez tražiše.
Tahmuresa pisanju naučiše
i znanjem mu srce osvijetliše.
Trideset pisama ga naučiše,
kao rûmî, arapsko i perzijsko,
te sugdijsko, kinesko i pahlevî,
i još druga o kojim ćeš slušati.«⁴⁸

(Džihândâr tahmures bâ âferîn-bijâmed kemer beste-i dženg ve kîn.
Jekâjek bijârâst bâ dîv dženg- nebud džengešân râ firâvâng dereng.
Ez išan du behre be fezûn bibest-digerešân be gurz-i gerân kerd
pest.

Kešîndendešân hasta ve beste hâr-be džân hâstend ân zemân zinhâr.
Ki mârâ mekuš tâ jekî nov huner-bijâmûzî ez mâ ket âjed be ber.
Kej-i nâmver dâdešân zinehâr-bedân tâ nihânî kunend âşikâr.
Ču âzâd geštend ez bend-i û-bidžustend nâčâr pejvend-i û.
Nubišten be husrev bijâmûhtend-dileš râ be dâniš ber efrûhtend.
Nubišten jekî ne, ki nezdîk-i sî- či rûmî, či tâzi ve či pâresî
Či sugdî, či činî, ve či pâhlevî-zi her gûne-i kân hemî bišnevî.«)

Iz citiranih stihova se vidi da je znanje i kultura divova na višem nivou nego kod Iranaca. Divovi mazenderanskih (prikaspijskih) prašuma i džungli u Šahnami su opisani kao »psoglavi« i »vukoglavi«. Oni žive po gradovima i vrlo su hrabri i vični ratovanju. Zapovjednik njihove vojske je Kâkuj čije se porijeklo dovodi u vezu sa sotonskim Zahakom. Oni posjeduju civilizaciju i

48. Šahnama, dio I, str. 37—38, Moskva 1963.

dobro poznaju vještinu ratovanja. Veliki iranski junak, djed glavnog junaka Šahname Rustema, Nerîmân, u razgovoru sa carem Minûcihrom daje opis mazenderanskih divova na sljedeći način:

»Otišao sam u zemlju divova,
divova ko' ljutih ratnih lavova.
Brži su i od arapskih atova,
i hrabriji od iranskih junaka.
Vojska koju zovu vojskom psoglavih,
izgleda k'o čopor ljutih tigrova.

— — — — —
S bojnim pokličom gradom pojuriše
i ubrzo svi iz grada odoše.

— — — — —
Kada Kakuj sazna da ja dolazim
i kad shvati udarce mog topuza,«⁴⁹

(»Bireftem berân šehr-i dîvân-i ner-ne dîvân ki šîrân-i džengî
be ber.
Ki ez tâzî esbân tekâverterend-zi gurdân-i irân dilâverterend.
Sipâhî ki segsâr hânendešân-pelengân-i džengî numâjendešân.
— — — — —
Be šehr enderûn na're berdâštend-ez ân pes heme šehr biguzâštend.
— — — — —
Çû bišnîd kâkûj âvâz-i men-čunân zahm-i ser bâzûj-i men.«)

Mazenderanski divovi u Šahnami su predstavljani kao najopasniji neprijatelji Iranaca. Zbog toga nijedan od iranskih careva, izuzev pomalo čudnog cara Kej-Kavusa, nije pomišljao da osvoji i zauzme Mazenderan. Međutim, kako je već poznato, car Kej-Kavus je u Mazenderanu bio žrtva vradžbina i smislica Bijelog diva i tu je sa čitavom vojskom iz Irana pao u ropstvo. Iz ovog ropstva spasio ih je Rustem koji je ubio Bijelog diva. Rustem je pobio još neke divove, kao što su div Ekvân, div Erženg, div Pûlâd, div Gandî, div Bîd i dr.

Divovi u Šahnami posjeduju ljudske osobine. Oni imaju vojskovođu, okupljaju se kao ljudi, idu u rat, razgovaraju, traže izlaze iz nezgodnih situacija, obaviješteni su o raznim vradžbinama, znaju čitati i pisati, pa čak i ljude tome podučavaju. Jedina osobina koja se u Šahnami njima pripisuje a kojom se razlikuju od ljudi je to da su im prednji zubi kao kljove u divljih veprova. Doktor Z. Safâ veli: »Možda je takva predstava rezultat poređenja divova po snazi sa divljim veprovima, jer u pahlevijskoj književnosti ovo poređenje bilo je uobičajeno.«⁵⁰

Naziv »psoglavi« i »vukoglavi« za mazenderanske divove u Šahnami potiče otuda što su prikaspijski planinski gorštaci pravili odjeću od koža divljih zvijeri, pa je Irancima izgledalo da oblače vučju ili pseću kožu.

49. Šahnama, dio I, str. 194, Moskva 1963.

50. Z. Safâ, Hamâse serâji der Iran, str. 601, Teheran 1954.

Po Šahnami divovi su obično crne kože i snažni. Zubi su im kao zubi divljih veprova. Obrasli su dugom dlakom. U sljedećim stihovima dat je opis diva Ekvâna:

»Glave slona, a dugačkih čekinja,
usta puna zuba kao u veptra.
Oči pepeljaste, a jezik mu crn,
odvratno je njega i pogledati.«⁵¹

(»Sereš ču ser-i pîl ve mûješ dirâz-dihen pur zi dendân-hâj-i gurâz.
Du češmeš kebûd ve zebâneš sijâh-teneš râ nešâjst kerden nigâh.«)

Divove, premda su snažni i krupni, junaci nadvladavaju ljudskim razumom i brzo shvataju njihove postupke i namjere. Npr., Rustem, vezan, u ropstvu diva Ekvâna, zna kako će ga nadmudriti i spasiti se. Na pitanje diva Ekvana da li želi da sa vrha planine bude bačen u more ili u provaliju, Rustem traži upravo ono što stvarno nikada ne bi poželio i odgovara da želi da bude bačen u provaliju. Jasno, div ga baca u more i Rustem se spasava:

»Ovako pomisli u sebi Rustem
koji u svakom' skupu bi cijenjen:
— Ako me baci u gorske hridine,
kosti i t'jelo mi više ne vr'jede.

Biće bolje da me baci u more
i da riblja utroba mi bude grob.
U more me baci ako mu kažem,
u goru će baciti me Ahrimen.
Jer obratno sve biva kod divova,
da nam pomogne gospodar svijeta.
,U goru me baci da lav i tigar
osjete šake pravoga junaka'.
Kada Rustemovu želju sasluša,
Ekvân div urliknu u pravcu mora.

— — — — —

On njega baci u more duboko,
da bi ga hranom riba učinio.
Čim iz zraka Rustem u vodu pade,
brzo handžar iza pasa poteže.
Morske nemani što prema njemu jurahu,
ustuknuše pred njegovim šakama.
L'jevom rukom i nogama plivaše,
a desnicom kroz njih prolaz pravljaše.«⁵²

(Čunin guft bâ hîšten pîlten-ki bud nâmbardâr-i her endžumen.
Ger endâzedem guft ber kûhsâr-ten ve ustuhvânem nejâjed be kâr.

51. Šahnama, dio IV, str. 313, Moskva 1963.

52. Šahnama, dio IV, str 305—307, Moskva 1965.

Be derjâ bih âjed ki endâzedem-kefen sîne-i mâhijân sâzedem.
Ve ger gûjem urâ be derjâ figen- be kûh efgened bed guher
âhrimen.

Heme vâžgûne buved kâr-i dîv-ki ferjâdres bâd gejhân hedîv.

Be kûhem bijendâz tâ bebr ve šîr-bibîned čengâl-i merd-i delir.
Zi rustem čû bišnîd ekvân dîv-ber âvurd ber sûj-i derjâ gerîv.

Be derjâ-ji žurf ender endâhteš-zi kîne hûr-i mâhijân sâhteš.
Hemân kez havâ sûj-i derjâ resîd-sebuk tîg-i tîz ez mijân berkešîd.
Nehengân ki kerdend âheng-i ûj-bi budend ser gešte ez čeng-i ûj.
Be dest-i čep ve pâj kerd âšinâh-be diger zi dušmen hemî džust
râh.«)

U Šahnama se riječ div upotrebljava u značenju »velik« i »snažan«. Turanski car Erdžasp kada saznaje da je veliki iranski junak Isfendijar oslobođen iz očevih okova, ovako kaže:

»Onog diva nađemo li vezana,
svijet u miru, govorih vam ostaće.
Uzeli bismo prijesto iranski,
hvaljeni na sve strane bili bismo.
Sada kad je divski sin oslobođen,
ostaje nam tuga i hladan uzdah.
Od Turaka niko ravan nije mu
da bi smio na megdan mu izaći.«⁵³

(»Hemî guftem ân dîv râ ger beband-bijâbîm gîtî ševad bî gezend.
Bigîrîm ser- i gâh-i irân zemîn- be her merz ber mâ kunend âferîn.
Kunûn čûn gušâde šud ân dîvzâd-be čeng est mârâ gâm ve serd bâd.
Zi turkân kesî nîst hemtâj-i ûj- ki gîred be rezm enderûn džâj-i ûj.«)

Isto tako riječ »div« dolazi u značenju »zao« i »loš«, čovjek koji je skrenuo sa puta ljudskosti, božiji neprijatelj. Rustem pošto je ubio Ekvana diva, veli:

»Diva smatraj nevaljalim čovjekom,
takvim koji bogu zahvalan nije.
Svako ko je skrenuo' s puta ljudskosti
divom smatraj, a ne smatraj čovjekom.«⁵⁴

(»Tu mer div ra merdum-i bed šinas- kesi ku nedared zi jezdan
sipas.
Her an ku guzešt ez reh-i merdumi-zi divan šumur mešumur ez
ademi.«)

Car Husrev Perviz u odgovoru svom sinu Kubadu piše:

»Ako ne znaš, a ti pitaj mûbeda,
nek te podsjeti na ove riječi:
— Svako ko je božiji neprijatelj

53. Šahnama, dio VI, str. 157, Moskva 1967.

54. Šahnama, dio IV, str. 310, Moskva 1965.

život na svijetu loše provodi.
 U tamnici mi držasmo divove,
 dobre ljude koji su zlostavljali.
 Pošto tuđu krv ne htjesmo proliti,
 i s takvim se sramnim poslom baviti,
 zlikovce smo u tamnici držali
 ne puštajući da drugoga muče.
 A sad čujem da si oslobodio
 one što su gori i od aždaje.«⁵⁵

(«Eger tu nedânî be mûbed bugûj-kuned zîn suhan mer turâ tâze
 rûj.
 Ki her kes ki duşmen-i îzedest-verâ der džihân zindemâni bedest.
 Be zindân-i mâ vîže dîvan budend-kj nîkân ezîşân gerîvân budend.
 Ćûn mârâ nebûd pîşe hûn rîhten-be dâñ kâr-i neng ender âvîhten.
 Bedân râ be zindân hemî dâšetîm-gezend-i kesân hâr ne guzašetîm.
 Kunûn men şenîdem ki kerdî rehâ-mer ânrâ ki bûd better ez
 aźdehâ.»)

Ovi primjeri govore o tome da su divovi u Šahnama u stvari skupine ljudi koji se svugdje spominju kao veoma snažni i krupni. Oni ratuju sa Irancima braneći svoja nastanjena mjesta. Zato se može tvrditi da su to starosjedioci koji su u Iranu ili nekim njegovim dijelovima, kao Gilânu i Mazenderanu, živjeli prije dolaska iranskih doseljenika u ove krajeve. Očito je da su iranski doseljenici imali velikih teškoća sa starosjediocima koje su zatekli u ovim krajevima Irana. To je u sjećanju Iranaca ostavilo gorke uspomene i dovelo do toga da ih nazovu divovima. I arapski osvajači u VII vijeku nailazili su na žilav otpor stanovništva iz planinskih i šumovitih predjela Irana i dugo vremena prikaspijsku šumovitu oblast nisu mogli osvojiti. O ovome dr Z. Safâ piše: »Planinski masivi Elburza i njegove guste šume sa mnogobrojnim drugim preprekama, zatim divlje i krvoločne zvijeri prikaspijskih planina i šuma bili su kao neprelazna brana za arijske doseljenike, a povrh svih ovih prepreka stajali su sukobi i borbe sa snažnim i hrabrim urođenicima ovih krajeva. Iz uspomena na ove prepreke i teškoće nastale su divne legende o sedam podviga Rustema, kao i motivi žestokih borbi Keršaspa, Sâma, Kâvusa i Rustema sa mazenderanskim divovima.«⁵⁶

Najzad treba reći da riječ div i u perzijskom jeziku ima isto značenje kao što ga ima u našem jeziku, a pojam diva u Šahnama ima istu ulogu i smisao kao i u našoj narodnoj epici.

Od ostalih neprijatelja iz krila prirode u Šahnama se ističu aždaje. Aždaja je po Šahnama veliki neprijatelj ljudi i ubiti je smatralo se velikim i značajnim junačkim djelom, obilježjem junaštva. U Šahnama junaci koji ubijaju aždaje su Sâm, Rustem, Guštasp, Isfendijâr i Behrâmgûr. Aždaja koju ubija junak Sâm zadržavala je prikaspijske vode, što je gotovo potpuno uništavalo

55. Šahnama, dio VII, str. 186. Izdanje Juhlesa Mohla, ofset Teheran 1967.
 56. Z. Safâ, Hamâse serâjî der İran., str. 606, Teheran 1954.

život. Junak Sâm u Šahnami nam daje sljedeći opis ove aždaje i njenih zlodjela:

»Potekoše vode Mâzenderâna
kad ja potegoh tešku topuzinu.
Da od mene ne bi traga na zemlji,
i da ne bijah junak od junâka
od aždaje koja iz vode Kešef
izađe i učini svje't kao dlan.

svijet bi stalno u strahu živio,
a ljudi bi bdjeli noću i danju,
nebo bi ostalo prazno od ptica,
a lice zemlje od divljih zvjerova.
Ognjem je orlu krila spaljivala,
a otrovom zemlju zakuživala.
I nemani iz vode je vadila,
a sokola repom je obarala.
Svijet bez ljudi i zv'jeri ostade,
sve adžaji svoje mjesto ustupi.«⁵⁷

(»Bišud âbi-gerdân-i mâzenderân-ču men dest burdem be gurz-i gerân.

Zi men ger nebûdî be gîtî nišân-ber âverde gerdan zi gerdan kešân.
Čunân aždehâ kû zi rûd-i kešef-bîrûn âmed ve kerd gîtî čû kef.
rûz pâs.

Zemîn šehr tâ šehr pehnâj-i û- hemânkûh tâ kûh bâlâj-i û.
Džihân râ ez û bûd dil pur herâs-hemî dâštendî šeb u
Havâ pâk dîdem zi perendegân-hemân rûj-i gîtî zi derengân.
Zi tufeš hemî perr-i kerges bisûht-zemîn zîr-i zehreš hemî ber
furûht.

Neheng-i dižem ber kešîdî zi âb- be dum der kešîdî zi gerdun uqâb.
Zemîn gešt bî merdum ve čârpâj-heme jekser orâ supurdend džâj.«)

Samov opis nemani i njenog ubijanja podsjeća na opis i ubistvo boginje Tijamat, koju ubija mezopotamski heroj i bog Marduk iz mezopotamske mitologije.

U daljem opisivanju ove grdosije Sâm kaže:

»Ko je čuo da ću se tuć' s aždajom
taj se sa mnom bijaše oprostio.
Visinom je ko' planina golema,
a kovrdže s glave pale do zemlja.
Jezik joj je poput crnog drveta
pao na put iz širokih čeljusti.
Očima kao dviije lokve krvi
kad me ugleda, urliknu ljutito.

57. Šahnama, dio I, str. 202—203, Moskva 1963.

Tad sam pomislio o gospodaru,
da je pored mene vatra planula.

Od glasa joj sva se zemlja zatrese,
od otrova nasta Kinesko more». ⁵⁸

(»Merâ kerd pedrûd her kû šenîd-ki ber aždêhâ gurz hvâhem kešîd.
Zi ser tâ be dumeš çû kûh-i bulend-kešân mûj-i ser ber zemîn çûn
kemend.

Zebâneš besân-i diraht-i sijâh-zi fer-i bâz kerde figende berâh.
Çû du abgîreš pur ez hûn du çeşm-merâ dîd garîd ve âmed be haşm.
Gumânî çunîn burdem ej şehrijâr-ki dârem meger âteš ender kenâr.

Zi bângeš bilerzîd rûj-i zemîn-zi zehreš zemîn şud çû derjâj-i
çîn.»)

Sâm ubija aždaju i život na zemlji ponovo otpočinje:

»Krv i otrov Kešef r'jeku ispuni,
a na zemlji mir i spokoj zavlada.
Planine pune odbjeglog naroda
u glas jedan hvalu mi učiniše.
Svijet bješe svjedok ovog dvoboja,
jer, ta aždaja mnogo zla bijaše.
»Sam Gromoviti« tada me prozvaše,
zlato i dragulje mi darovaše.» ⁵⁹

(»Kešef rûd pur hûn ve zerd âb şud-zemîn džâj-i ârâmeš ve hâb
şud.

Heme kûhsârâ pur ez merd ve zen-hemî âferîn hânendî be men.
Džihâni ber ân dženg nezzâre bûd-ki ân aždêhâ zişt putjâre bûd.
Merâ Sâm jekzahm ezân hândend-džihân zerr ve gouher ber
efşândend.»)

Kako se vidi iz dosadašnjih primjera, aždaja je u Šahnama
opasnija od svih drugih životinja koje se javljaju kao neprija-
telji iranskih junaka. Veoma je opasna i aždaja sa kojom ra-
tuje i koju ubija Rustem. Ona sa Rustemom razgovara i prijeti
mu da se od nje niko ne može spasiti:

«Iz pustinje aždaja se pojavi,
od koje ni slon spasa ne nalazi.

tamo proći niko nema hrabrosti,
ni div, ni slon, niti ljuti lavovi.
Spasio se ne bi ko bi došao
iz kandži opake mužjak aždaje.

Tada reče strašna mužjak aždaja:
— Iz mojih se kandži niko ne spasi,
ovom pustinjom potpuno vladam ja,

58. Šahnama, dio I, str. 203, Moskva 1963.

59. Šahnama, dio I, str. 204, Moskva 1963.

i visokim nebom što je pokriva.
Orao iznad nje proći ne smije,
ni zvijezda na nju pogled baciti.
Kako ti je ime, reče aždaja,
koja majka za tobom će plakati.«⁶⁰

(»Zi dešt ender âmed jekî aždehâ-kezû pîl guftî nejâbed rehâ.

Nejârest kerden kes ândžâ guzer-zi dîvân ve pîlân ve šîrân-i ner.
Hemân nîz kâmed nejâbed rehâ-zi čeng-i bedendiš neri aždehâ.

Čunîn guft dežhîm neri aždehâ-ki ez čeng-i men kes nejâbed rehâ.
Sad ender sad în dešt džâj-i menest-bulend âsemâneš havâj-i me-
nest.

Nejâred guzešten be ser ber uqâb-setâre nebîned zemîneš be hâb.
Be dû aždehâ guft nâm-i tu čîst-ki zâjende râ ber tu bâjed girîst.«)

Rustem uz pomoć svoga konja Rahša ubija aždaju.

I aždaje koje uništavaju drugi iranski junaci, po svom iz-
gledu, snazi i opasnosti koju predstavljaju, ne zaostaju za već
opisanim.

Pored divova, aždaja, zmija, lavova, vukova i divljih slo-
nova sa kojima ratuju i bore se iranski junaci, interesantna je
legendarna, snažna ptica Simurg. Po svojoj ulozi u Šahnami
ona je slična vilama u našim narodnim pjesmama. Naime, rekli
smo da vile ustreljuju junake i nanose im štete, ali i veliki
junaci ih silom ili privolom preobraćaju u svoje posestrime
koje im u izuzetno teškim i opasnim situacijama pritiču u
pomoć. Ptica Simurg u Šahnami javlja se u dvojnoj ulozi.
Ona junacima Zâlu i Rustemu čini velike usluge i pomaže im
u opasnostima, vida Rustemu rane i njegovom konju, a ju-
naku Isfendijaru se javlja kao veliki neprijatelj koju on mo-
ra da savlada da bi oslobodio sestre iz turanskog ropstva. Isto
tako vilama u našoj narodnoj epici slični su u nekim detaljima
i divovi iz Šahname. Iranski carevi Tahmures i Džemšîd po-
koravaju divove i prisiljavaju ih da služe ljudima. Tahmures
je pohvatao veliku grupu divova i povezao ih. Oni traže mi-
lost, a za uzvrat poučice ga oko 30 jezika i pisama. Džemšîd
pokorenim divovima naređuje da mijese zemlju i zidaju kuće
ljudima. Vile, koje se ne spominju u Šahnami, u staroj iran-
skoj tradiciji svrstane su u red sotonskih snaga, u red snaga
zla. Dr. Z. Safâ, komentarišući predgovor Aveste: piše: »Kao
što Ahuramazda, da bi u svijetu upravljao dobrim djelima, za
pomoćnike ima anđele i dobre duhove, tako i Ahrimen (so-
tona), ima pod svojom komandom skupinu zlih stvorenja, kao
što su divovi, vještice i vile.«⁶¹

60. Šahnama, dio II, str. 94–96, Moskva 1963.

61. S. Safâ, Hamâse serâji der Iran, Teheran 1954, str. 606.

2. Turanci—Turci

A. U našoj narodnoj epici

U našoj narodnoj epici Turci se spominju kao glavni neprijatelji naših naroda. S izuzetkom pjesmama neistorijskog ili mitološkog ciklusa, pjesama ciklusa o događajima prije kosovskog boja i pjesmama ciklusa o Kraljeviću Marku koje (zbog razloga o kojima će kasnije biti govora) nemaju direktni antiturski karakter, pjesme ostalih ciklusa naše narodne epike, manje-više, su opisi borbi sa Turcima.

Pjesme o sukobima i borbama sa Turcima počinju opisom dolaska turskog sultana Murata u Srbiju. Murat dolazi sa mnogobrojnomo vojskom i »pada na Kosovo« s namjerom da pokori Srbiju. Sultan ne udara odmah na neprijatelja, nego srpskom vladaru Lazaru, koga pjesma naziva knezom i carem, šalje »sitnu knjigu« u kojoj je poruka nedvosmislena i jasna: »Nit je bilo, niti može biti — jedna zemlja a dva gospodara, — jedna raja dva harača daje — carevati oba ne možemo—«. Zato sultan zahtijeva predaju, u protivnom zemlja će biti sabljama dijeljena. Zahtjev turskog sultana narodni pjesnik kratko, ali jasno opisuje stihovima:

»Car Murate na Kosovo pade ,
kako pade sitnu knjigu piše,
pa je šalje ka Kruševcu gradu,
na koljeno srpskom knez Lazaru:
»Oj, Lazare, od Srbije glavo,
nit' je bilo niti može biti
jedna zemlja a dva gospodara
jedna raja dva harača daje,
carevati oba ne možemo,
već mi pošlji ključe i harače,
zlatne ključe od svijeh gradova
i harače od sedam godina;
ako li mi to poslati nećeš,
a ti hajde u polje Kosovo
da sabljama zemlju dijelimo!«
Kad Lazaru sitna knjiga dođe,
knjigu gleda, grozne suze roni.«⁶²

Kako je već rečeno, Srbi su na Kosovu doživjeli potpuni poraz i Srbija, je ušla u sastav Osmanskog carstva.

Za čitavo vrijeme turske vladavine nisu prestajali otpori i pobune naših naroda protiv Turaka. Najzad početkom 19. vijeka, poslije dva oružana ustanka Srbije i Crne Gore, Turci su bili primorani na ustupke. Ovi narodi stiču postepeno svoju nezavisnost i slobodu. U pjesmi »Početak bune protiv dahija« govori se s ushićenjem o turskoj vlasti usponskog perioda Osmanskog carstva, dok se o kasnijim Turcima, posebno o islamiziranim domaćim nosiocima

62. V. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knjiga II, str. 301, Beograd 1958.

turske vlasti, govori s gorčinom i prezirom. Ustanak je podignut protiv grupe domaćih »Turaka« — dahija. Oni su navaljivali na raju nesnošljive namete što je ugnjetenu raju i podstaklo na ustanak. Kada je ustanak već počeo, dahije se sakupljaju i po odsjaju zvijezda u tepsiji punoj vode i iz »knjiga indžijela« proriču da im dobro biti neće. Hodže i vaizi, gledajući u knjige i suze roneći, ovako govore dahijama:

»Turci braćo, sve sedam dahija,
'vako nama indžijeli kažu:
Kad su 'nake bivale prilike,
viš' Srbije po nebu vedrome,
ev' odonda petstotin godina,
tad je srpsko poginulo carstvo.
Mi smo onda carstvo zadobili
i dva vlaška cara pogubili:
Konstantina usred Carigrada,
ukraj Šarca ukraj vode ladne
i Lazara na polju Kosovu.
Miloš ubi za Lazu Murata
al' ga dobro Miloš ne dotuče,
već sve Murat u životu bješe
dok mi srpsko carstvo osvojismo.
Onda sebi vezire doziva:
»Turci braćo, lale i veziri,
ja umrijež, vama dobih carstvo;
nego ovo mene poslušajte,
da vam carstvo dugovječno bude,
vi nemojte raji gorki biti,
veće raji vrlo dobri budte.«⁶³

Zatim dodaju da je sultan savjetovao da na raju ne nameću teške harače, da ne ruše crkve, da ne diraju u narodne običaje. Međutim, dalje se konstatuje da »car umrije, a mi ostadosmo«, stoga carevanju dolazi kraj. Vođa ustanika Karađorđe uništava Turke nasilnike, čisteći na taj način gradove od Turaka.

Pošto su Turci protjerani iz Srbije i Crne Gore i ove pokrajine stekle nezavisnost, završeno je doba prave epike. Time je nestala i istorijska podloga za dalje figuriranje Turaka kao neprijatelja u našoj narodnoj epici.

B. U Šahnamei

Poslije divova najveći neprijatelji Iranaca su Turanci. Najvažnije bitke u herojskom dijelu Šahname Iranci su vodili sa Turcima. »Ostali neprijatelji Irana, tj. Rimljani, Arapi, oni što su napadali iz Jemena i oni što su napadali iz Egipta na Iran, koji se u Šahnami posebno spominju, spadaju u treće i četvero-razredne

63. V Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. IV, str. 122, Beograd 1958.

neprijatelje.«⁶⁴ Turanci su narod koji je bio nastanjen sjevero-istočno od Irana.

Još nije tačno utvrđeno kakvog su rasnog porijekla bili Turanci. Neki naučnici smatraju da su Turanci turskog porijekla, a drugi tvrde da su arijske rase, isto kao i Iranci. Većina islamskih historiografa piše, a tako se spominje u Šahnamu i u pahlevi tekstovima, da je Turan u stvari Turkestan i da su Turanci turskog porijekla. Ono što se o Turancima sigurno zna jeste to da su oni bili skitački narod, pljačkaška plemena koja su predstavljala neprestanu opasnost za Iran. Ovdje ne možemo ulaziti u pitanje nacionalnog porijekla Turanaca. Važno je da se Turanci javljaju kao veliki neprijatelji Iranaca i da ih Firdusi naziva Turcima. Dr. Z. Safâ pokušava razriješiti pitanje dvojnosti imena ovih plemena u Šahnamu. On kaže: »Ukratko rečeno, Turanci su arijski narod i bili su bliski Irancima. Napokon, arijski narodi koji su se naselili u zemlju Iran i počeli živjeti po gradovima, postepeno su druge arijske narode, koji su zbog sredine i klime i dalje zadržali skitački način života i po običajima skitačkog života napadali susjedne, razvijenije zemlje (kao Iran), počeli gledati s prezrenjem i smatrati ih drukčijim od sebe, nazivajući ih Tûrije (divlji). Arijska plemena koja su živjela između rijeke Amu Darja i Sir Darja (Transoksijana), pod pritiskom sve češćih i redovnih napada novih arijskih i nearijskih plemena sa istoka, kao što su Skiti, Tuharićani, Heftaliti i Turci, nadiru sve dublje u Iran. Imenom ovih arijskih plemena počinju se nazivati nova skitačka plemena sa istoka čiji su se upadi često završavali duboko u Iranu. U doba Sasanida ove napade najviše su vršila turska plemena i upravo zbog toga vidimo da se u spisima ovog doba zemlja Turan obično naziva Turkestanom ili zemljom Huna, a da se Turanci predstavljaju kao nearijski narod. Otuda u knjigama o kraljevima ime Turan dolazi u značenju Turkestan, a Turanci u značenju Turaka. Zato i u kasnijim islamskim izvorima i u Šahnamu uočavamo istu činjenicu.«⁶⁵

Kada znamo da je Firdusi svoju Šahnamu spjevao služeći se izvorima sakupljenim u doba Sasanida, onda nam je jasno zašto on poistovjećuje Turance i Turke. Firdusi je živio i pisao Šahnamu u doba vladavine turskih sultana iz dinastije Gaznevida sa kojima nije bio u dobrim odnosima. Stoga on na osnovu poistovjećivanja Turanaca i Turaka može u svom djelu da predstavlja Turke kao velike neprijatelje Irana i uopšte ne nastoji da postavi ikakvu razliku između ova dva pojma.

Po Šahnamu, pak, ime Turan dolazi od imena Tûr. Tûr je bio jedan od tri sina iranskog cara Ferîdûna. Prvo neprijateljstvo između Iranaca i Turanaca datira iz vremena vladavine cara Ferîdûna. Naime, njegova dva sina, Tûr kome je pri podjeli carstva u dio zapao Turan, i Selm koji je imao zapadne strane (Malu Aziju), na prevaru ubijaju svog najmlađeg brata Iredža koji je trebalo da naslijedi oca u Iranu. Poslije ovog slučaja između Irana i Turana otpočinju neprekidni sukobi i ratovi. Unuk ubijenog Iredža,

64. Z. Safâ, *Hamâse serâji der Iran*, str. 611, Teheran 1954.

65. Z. Safâ, *Hamâse serâji der Iran*, str. 615—616, Teheran 1954.

Minučihir, pošto postaje car Irana, uspijeva da osveti svog djeda. On kažnjava njegove ubice Tura i Selma. Pri kraju života Minučihir, predajući krunu i prijestolje Irana svome sinu Novzeru, ovako govori:

»A zatim će Turci vojsku poslati
da iransko prijestolje preuzme.
Predstoje ti vrlo teški poslovi
nekad ovca, nekad vuk moraćeš bit'.
Sin Pešenga štete će ti stvarati,
s Turanom ćeš imat' muka golemih.«⁶⁶

(»Ezân pes bijâjed zi turkân sipâh-nihend ez ber-i taht-i Irân kulâh. Turâ kârâh-i durušt est pîš-gehî gurg bâjed buden gâh mîš. Gezend-i tû âjed zi pûr-i pešeng-zi tûrân ševêd kârâh bertu teng.«)

Ova predviđanja Minučihra se ostvaruju. U doba vladavine Novzera Turanci uspješno napadaju na Iran i Novzer se sjeća riječi svoga oca:

»Hladna uzdaha i krvava srca
prisjeti se predviđanja oca svog,
da će od Kineza i od Turaka
silna vojska navaliti na Iran.
— Od njih će ti srce tužno ostati
i vojska ti gubitke pretrpjeti.«
Sad se carske r'ječi obistiniše
i nastase teški dani za nas sve.«⁶⁷

(»Ez enderz-i ferruh peder jâd kerd- pur ez hûn džiger leb pur ez bâd-i serd. Kudžâ gufte bûdeš et turk ve çîn-sipâhî bijâjed be irân zemîn. Ez îşân turâ dil ševêd dermend-besî ber sipâh-i tû âjed gezend. Zi guftâr-i šâh âmed eknûn nişân-ferâz âmed ân rûz-i gerdên-keşân«.)

Zatim se odigrava nekoliko bitaka između Iranaca i Turanaca. Turanci pustoše i razaraju Iran. Te bitke prate povremena primirja. Dolazi do pogibije iranskog princa Sijavuša u Turanu, gdje ga turanski car Efrâsijâb i Efrasijabov brat Gersîves ubijaju na podal način. Ovaj događaj uzbuđuje čitav Iran. Svi Iranci spremni su da osvete mučko ubistvo Sijavuša. Mogućnosti za mir više nije bilo. Iranski junak Gîv, sin Gûderza, prerušen, odlazi u Turan. Nalazi Sijavuševa sina Kej-Husreva i dovodi ga u Iran. Kej—Husrev postaje car Irana. Počinju teški ratovi između zaraćenih strana. Sada se odigravaju najteži okršaji Iranaca i Turanaca. Ratovi se završavaju porazom Turanaca i prevlašću Iranaca nad Turanom, kada Kej—Husrev ubija turanskog cara Efrasijaba i tako osvećuje svoga oca Sijavuša. Veliki iranski junaci ovog doba su Ru-

66. Šahnama, dio I, str. 248, Moskva 1954.

67. Šahnama, dio II, str. 21, Moskva 1954.

stem, Gúderz, Tûs, Ferîburz, Gîv i Bîžen. Glavna junaštva Rustema i drugih iranskih junaka padaju u ovo doba.

Poslije pogibije Efrasiyaba, u Šahnami se za duže vremena ne spominju Turanci. Iznenada, za vrijeme vladavine Guštasp (XV kralja) ponovo otpočinju neprijateljstva između Iranaca i Turanaca. Kad je Guštasp preuzeo prijestolje od svog oca Luhraspa, u Iranu se javlja propovjednik nove vjere Zaratustra. Guštasp i Iranci prihvataju novu religiju. Turansko-kineski car Erdžâsp zamjera Irancima što su napustili stara vjerovanja i prihvatili novu vjeru Zaratustre.

To bijaše povod da zarati protiv Iranaca. Tako, posljednji ratovi Iranaca i Turanaca dobivaju karakter vjerskih ratova. U ovim ratovima junak Isfendijar, sin cara Guštasp, ističe se svojim junaštvima. Isfendijar ubija turanskog cara Erdžasp, čime prestaju borbe između Iranaca i Turanaca.

U doba vladavine Guštasp, svi skitački narodi koji na Iran napadaju sa istoka nazivaju se Turcima. Tako je stvoren i naziv kineski Turci kao u sljedećim stihovima:

»Jurišnici od kineskih Turaka
sa svih strana u Turan se slegoše.

— — — — —

Jedan Turčin imo' je ime Gurgsâr
na godine i iskustvo ponosan.
Vremenom je on postao vojvoda
ti bi reko' samo za zlo da on zna.«⁶⁸

(»Tekînân-i leškerkeš-i turkân-i čîn-bireftend zi her su be tûran zemîn.

— — — — —

Jekî turk bûd nâm-i û gurgsâr-guzešte ber û ber besî rûzgâr.
Sipîhrâ bedû dâd ispehbûdî-tû guftî nedâned hemî džuz bedî«.)

Pedeseti i posljednji iranski car Jezsegird III, napadnut od arapskih osvajača, piše graničarima Tûsa pismo i u pismu, pored Arapa, spominje i Turke kao neprijatelje Irana:

»Dalje, paz'te i čuvajte uza se
velikaše koji vam pripadaju.
Da doline i visoke planine
od zla turskog i arapskog ne trpe.«⁶⁹

(»Diger, hûd bidârîd bâ hîšten-bezurgân ki bâšîd ez â endžumen.
Hemânâ bedân râg ve kûh-i bulend-zi turk ve zi tâzî nejâjed
gezend.«)

68. Šahnama, dio VI, str. 83—84, Moskva 1967.

69. Šahnama, dio VII, str. 333, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

Ovdje ćemo još jednom istaći da Firdusi prikazujući Arape i Turke u svom djelu kao neprijatelje Irana, bez ikakve sumnje, ne misli samo na Arape koji su u VII vijeku osvojili Iran i na Turke i Turance Efrasijaba, nego misli i na bagdadske halife svoga doba i turske sultane iz Gazne koji su u Firdusijevo doba, sticajem različitih okolnosti, vladali Iranom. Gaznevidski sultani dobro su uočavali na koga cilja Firdusi govoreći o Turcima kao neprijateljima Irana. Zbog toga je izostala i zaslužena nagrada pjesniku Firdusiju od strane sultana Mahmuda od Gazne, od koga su mnogi drugi pjesnici bili bogato nagrađivani. Turskim sultanima bio je stran iranski nacionalizam i slava drevnih iranskih vladara. S druge strane, svim rodoljubivim Irancima, čiji je najizrazitiji predstavnik bio Firdusi, teško je padala vladavina turskih sultana. Zato Firdusi skoro sve varvarske narode sa sjeveroistoka Irana koji su napadali i ugrožavali iransku državu, naziva Turcima. Otuda u Šahnami toliko naglašeno neprijateljstvo između Turaka i Iranaca.

3. Arapi

A. U našoj narodnoj epici

Premda su naši narodi geografski dosta daleko udaljeni od arapskih područja, ipak se u našoj narodnoj epici Arapi javljaju kao opasni neprijatelji sa kojima ratuju nacionalni junaci. U našoj narodnoj epici Arapi se opisuju kao crni; oni su uvijek crni sa izrazito bijelim zubima. O Arapima kao neprijateljima u našoj narodnoj epici pokojni Salko Nazečić piše: »Naša narodna pjesma realistički crta protivnika... od istočnih naroda ostali su u naročito rđavoj uspomeni Arapi. No, tu se odmah mora reći, narodni pjesnik ne misli samo na Arabljane, nego na sve istočne narode s kojima se on upoznao, i u srednjem vijeku za provale Mongola, i docnije, za turske vlasti.«⁷⁰

Skoro sve pjesme u kojima se govori o Arapima kao neprijateljima naših epskih junaka vezane su za Kraljevića Marka. Kakvi su dodiri i veze naših naroda sa Arapima i odakle uspomene na Arape kao neprijatelje u našoj narodnoj epici?

Iz istorije ratova osmanskih careva znamo da je u turskoj vojsci uzimao učešća i određen broj srpskih vojnika, npr. u doba sultana Bajazita Prvog. Pored toga, u turskoj vojsci nalazio se izvjestan broj arapskih vojnika i naši narodi i ovim putem mogli su se upoznati sa Arapima. Isto tako ne treba zaboraviti da su se široke gusarske akcije Magreba odvijale po Sredozemnom moru i na činjenicu da su te akcije u vojničkom i ekonomskom pogledu plavile i obale Jadranskog mora. Ipak, sve ovo ne bi bilo dovoljno da se objasni zašto su Arapi u našoj narodnoj epici predstavljeni kao veoma opasni neprijatelji. Možda činjenica da je naša narodna epika dobijala svoju konačnu formu i sadržaj u vrijeme vladavine Turaka može da bude jedan od faktora i razloga za predstavljanje Arapa kao neprijatelja naših junaka. Narodni pjevači u uslovima turske vladavine nisu mogli da stvaraju izrazito antiturske likove

⁷⁰ Salko Nazečić, *Epske narodne pjesme*, str. 24, Sarajevo 1954.

svojih junaka i da veličaju njihove podvige u borbi protiv Turaka. Možda su zato izabrali Arape, koje ni Turci nisu voljeli, kao protivnike svojih glavnih junaka. Međutim, veliki razlog za izbor Arapa kao predstavnika sotonskih, našim junacima protivničkih snaga je predstava o crnoj boji Arapa, koji kao takvi dolaze na mjesto htoničnih, zlih božanstava iz naše i iranske mitologije. Poslije pregleda pjesama u kojima se Arapi javljaju kao neprijatelji, ova će nam pretpostavka izgledati prihvatljivija.

Prema rasporedu epskih pjesama u Vukovim zbirkama, prvo neprijateljstvo sa Arapima spominje se u pjesmi »Marko Kraljević i Mina od Kostura«.⁷¹ U pjesmi turski sultan Bajazit poziva Kraljevića Marka da sa carskom vojskom pođe u rat protiv Arapa. Marko odlazi i u ratu pokazuje velika junaštva. Turci zajedno sa Markom osvajaju 44 arapska grada, da bi najzad došli i pod utvrđeni grad Kara-Okan koji »biše tri godine dana-Okan biše uzet ne mogoše«. Marko se i ovdje ističe i ubija mnoge Arape, te poslije podlih intriga i spletki zavidnih turskih udvorica, potpuno poražava Arape, kako veli narodna pjesma:

»Onda Marko udri međ' Arape,
na tri strane vojsku raščerao :
jednu vojsku sabljom isjekao,
drugu vojsku Šarcem pogazio,
treću vojsku pred cara dognao,
al' se Marko ljuto izranio,
sedamdeset rana dopanuo,
sedamdeset rana od Arapa.«⁷²

U vezi sa pretpostavkom da Arapi dolaze na mjesto htoničnih božanstava iz donjeg, crnog svijeta, u ovoj pjesmi je interesantan podatak da su Arapi utvrđeni u gradu Kara-Okanu, što znači crni Arapi u crnom gradu Okanu.

U drugoj pjesmi »Marko Kraljević i dvanaest Arapa«⁷³ pjeva se o djevojci koja bježeći od Arapa dolazi Marku Kraljeviću i kazuje mu da su je bili uhvatili Arapi i prisiljavali da im ljubi crna lica. Ona se Marku obraća za pomoć sljedećim riječima:

»Bogom brate, Kraljeviću Marko,
višnjim bogom i svetim Jovanom,
oprosti me danas od Arapa
u troje sam dopadala ruke,
evo danas brate u četvrte,
međ' dvanaest braće Arapčadi;
ne drže me ko' se drži roblje,
već me biju trostrukom kandžijom,
nagone me da im lice ljubim.«⁷⁴

71. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 352, Beograd 1958.

72. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 357, Beograd 1958.

73. Ibid. str. 362.

74. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 363, Beograd 1958

Marko odlazi i ubija svih dvanaest Arapa. I u pjesmi »Marko Kraljević i kći kralja arapskoga«⁷⁵ Marko se sukobljava sa dvanaest Arapa, ali ovoga puta uspijeva da pobije samo polovinu Arapa, dok drugih šest Arapa savladavaju Marka i bacaju ga u tamnicu. Ovaj događaj Marko opisuje svojoj majci:

»Ja šestinu, a mene šestina,
šestina je mene nadvladala:
svezaše mi ruke naopako
odvedoše kralju arapskome,
kralj me baci na dno u tamnicu,
ja tamnovah za sedam godina.«⁷⁶

Kasnije će Marko uz pomoć kćerke arapskog kralja pobjeći iz tamnice.

U nepotpunoj pjesmi »Marko Kraljević u azačkoj tamnici.«⁷⁷ Marko još jedanput pada u tamnicu arapskog kralja odakle piše pismo svome pobratimu Dojčilu da dolazi i da ga oslobodi:

»Oj Dojčilo, bogom pobratime!
Teške sam ti dopanuo muke,
teške muke, u arapske ruke,
dopanuo ropstva i tamnice.«⁷⁸

O pjesmi »Marko Kraljević i Arapin« biće kasnije više govora. U ovoj pjesmi Marko u Istanbulu ubija Arapina, nasilnika od koga spasava kćerku turskog sultana. I o Pjesmi »Marko Kraljević ukida svadbarinu« biće više izloženo u dijelu o podvizima Marka Kraljevića. Ovdje je dovoljno pomenuti da po ovoj pjesmi Marko ubija Arapina i njegove pomoćnike koji na silu od naroda uzimaju svadbarinu. Pored svadbarine, Arapin za sebe svaku večer uzima po mladu djevojku, aza svoje pomoćnike tek dovedenu nevjestu. Marko uništava Arapina i njegove pomoćnike i spasava narod od zla.

U pjesmi »Bolani Dojčin«⁷⁹ Arapin-nasilnik nameće teške namete građanima Soluna. Junak Dojčin je bolestan, a drugog junaka u gradu nema da bi Arapinu izašao na megdan, zato Arapin nameće i traži velike namete. U pjesmi stoji:

»Kad to viđe crni Arapine,
đe junaka u Solunu nema
da izađe njemu na megdana,
na Solun je porez udario.

— — — — —
i po jednu lijepu djevojku,
ja djevojku, ja nevjestu mladu,
kojano je skoro dovedena,
dovedena jošte neljubljena.«⁸⁰

75. Ibid. str. 365.

76. Ibid. str. 366.

77. Ibid. str. 368.

78. Ibid. str. 371.

79. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 446, Beograd 1958.

80. Ibid. str. 447.

Kada je došao red na sestru Dojčinovu da ide kod Arapina, Dojčin, iako teško bolestan, odlazi mu na megdan i ubija ga te tako spasava grad od zla Arapina.

Još u nekoliko pjesama koje su nastale u novije doba, Arapi se prikazuju kao neprijatelji naših junaka. Zbog izvjesnih pojedinosti pjesma »Jakšićima dvori poharani«⁸¹ zaslužuje posebni osvrt. Sadržaj pjesme je sljedeći: Dvojica braće Jakšića odlaze u grad Užice gdje im ubrzo stiže pismo od majke iz Biograda. U pismu ih majka obavještava da su im dvori opljačkani a sestra odvedena u ropstvo. Braća se vraćaju u Biograd i pitaju majku ko je to počinio i odveo sestru, a ona im odgovara:

»Dva Jakšića, a dva moja sina,
vrani konji, a crni junaci,
otidoše pravo niz Dunavo.«⁸²

Braća odmah dolaze do zaključka da su im dvore poharali Arapi i bez zadržavanja upućuju se u arapsku zemlju. Poslije četiri godine traganja, jedan od braće stiže u arapsku zemlju i nalazi Arapina-otmičara svoje sestre. On ubija Arapina i jednog sestrića rođenog sa Arapinom. Kad je htio da ubije i drugo sestrino dijete rođeno sa Arapinom, sestra ga moli da to ne čini. Tako njih troje kreću ka Biogradu. Kad su prolazili preko rijeke koja dijeli arapsku zemlju od ostalog svijeta, brat ubija i drugo sestrino dijete govoreći:

»Od zla roda nek nema poroda,
od zla pseta nek nema šteneta.«⁸³

Interesantno je istaći da je brat prilikom dolaska u arapsku zemlju susreo na ovoj rijeci nekakve djevojke i od njih, pošto je bio umoran i žedan, zatražio vode iz rijeke da se napije. Međutim, djevojke su mu odgovorile da voda iz te rijeke nije za piće i da je štetna za junake. Prelaskom preko ove rijeke brat je sa sestrom mogao stići u svoju zemlju.

Iz sadržaja ove pjesme vidi se da Arapi dolaze na mjesto mitskih otmičara djevojaka. Prebivalište im je negdje daleko, odvojeno od ostalog svijeta vodom koja je nezdrava i opasna za solarne junake. Arapi su crni, a konji im vrani. Zemlja im je arapska zemlja, nešto kao htonični svijet, oštro odvojena od svijeta sunčanih junaka.

B. U Firdusijevoj Šahnami

U Firdusijevoj Šahnami, poslije Turanaca, najveći neprijatelji Iranaca su Arapi. Najstariji spomen neprijateljstva sa Arapima jeste napad arapskog Zahaka na Iran i njegova hiljadugodišnja vladavina Iranom, koja je donijela nesreću i pustoš Irana.

81. Ibid. str. 600.

82. V. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. II, str. 601, Beograd 1958.

83. Ibid. str. 603.

Poslije Zahaka slijede neprijateljstva i bitke iranskog vladara Kej-Kavusa sa kraljem Hamaverana (Jemena). I to je jedna uspomena u nizu mnogih uspomena na neprijateljstva Semita i iranskih Arijaca. Kralj Hamaverana na prevaru baca u zatvor svog zeta iranskog vladara Kej-Kavusa. Vijest stiže do Rustema koji piše kralju Hamaverana i upozorava ga na posljedice podle prevare:

»Napisa mu uskovitlano pismo;
u znaku topuza, sablje i boja:
— Na prevaru cara si uhvatio
i napravio nevaljalo djelo.
Nije junaštvo u boju zasjeda
i neugledanje na pravog borca,
koji u boju zasjede ne pravi
pa iako mržnjom bude prepunjen.
Ako car Kâvus bude oslobođen,
izbjegnućeš zagrljaje ti zmaja,
a ako ne, spremaj se za boj sa mnom
i pripremi vrat za moje udarce.«⁸⁴

(»Jekî nâme binuvišt bâ gîr ve dâr-pur ez gurz ve šemšîr ve pur
kârezâr.
Ki ber šâh-i îrân kemîn sâhetî-be pejvesten ender bed endâhtî.
Ne merdî buved çâre džusten be dženg-ne reften be resm-i dilâver
peleng.
Ki der dženg hergiz nesâzed kemîn-eger çend bâšed dileš pur zi kîn.
Eger šâh-i kâvus bijâbed rehâ-tu resti zi çeng ve dum-i aźdehâ.
Ve ger ne, bijârâj dženg-i merâ-be gerden bi pejmâj heng-i merâ.«)

Kralj Hamâverâna odbija zahtjev Rustema za oslobođenje cara Kej-Kavusa i sa vojskama Egipta, Šama, (Sirije) i Berberistana (Sjeverne Afrike) stupa u borbu sa Rustemom i iranskom vojskom.

Međutim, brojne arapske vojske doživljavaju težak poraz. Opis borbe Rustema sa brojnom arapskom vojskom Firdusi u Šahnami daje ovako.

»Svuda odrubljene glave junačke,
i po bojištu junački kaftani.
Silni Rustem podbode konja Rahša
izbjegavajući krv nedostojnih,
i tjerajuć konja za kraljem Šama,
zamahnu kroz vjetar smotanim lasom.
Zahvati ga junak lasom po pasu
i kao da ga previ po sredini
izbaci ga iz sedla ko lopticu
kad izbace udarcima palice.
Tresnu njime, a Ferhad ga okova
i sa njime još šezdeset junaka.

84. Šahnama, dio II, str. 139—140, Moskva 1963.

Od mrtvije sa obadvije strane
po zemlji brda i more nastade.
Gorâz uhvati kralja od Berbera
i četerdeset njegovih junaka.
Od mrtvije bregovi se stvoriše
kralj Jemena razočaran ostade». ⁸⁵

(»Burîde zi her sû ser-i turkdâr-perâkende haftân heme dešt ve gâr.

Tehemten mer ân rahš râ tîz kedr-zi hûn-i furûmâje perhîz kerd.
Hemî tâht ender pej-i šâh-i šâm-bijendâht ez bâd hemîde hâm.
Mijâneš behalqe derâvurd gurd-tu guftî ham ender mijâneš fešurd.
Zi zîn ber girifteš bekirdâr-i gûj- çû çûgân bezahm ender amed
bedûj.

Bijefkend ve ferhâd destes bîbest-giriftâr šud nâmberdârî šest.
Zi hûn hâk derjâ šud ve dešt kûh-zi bes kušte efkende ez her
gurûh.

Šeh-i berberistân be čeng-i gurâz-giriftâr šud ba čihil rezmsâz.
Zi kušte zemîn šud mânendi kûh-hemân šâh-i hâ mâverân šud
sutûh.«)

Sljedeći napad Arapa na Iran događa se u vrijeme vladavine iranskog cara Darâba (Darija, XVIII vladara). Arape predvodi vojskovođa Šuajb Qutejb. Pohod Arapa završava se njihovim potpunim porazom. U Šahnama Firdusi to opisuje ovako:

»Desi se da sto hiljada Arapa,
jurišnika i vještih kopljanika
na Iran povede vojvoda Šuajb
poznati junak iz plemena Qutejb.
Iranski car sakupi silnu vojsku,
koju ne bješe moguće brojiti.
Dvije vojske kada se sudariše,
zemlja se od jurišnika zatrese.
U ovom boju i Šuajb pogibe
Arapima sreća krenu nizbrdo.« ⁸⁶

(»Čunân bûd ki ez tâzijân sad hezâr-neberde sevârân-i nejze guzâr.
Bireftend ve sâlâr-i îšân šuajb-jekî nâmdâr ez nižâd-i qutajb.
Džihândâr-i îrân sipâhî biburd-biguftend kân râ nešâjed šumurd.
Ferâz âmedend ân du lešker behem-džihân šud zi purhâšdzujân
dežem.
Šuajb ender ân rezmgeh kušte šud-areb râ heme rûz ber gešte šud.«)

U doba vladavine Sasanida, čije je vrijeme u Šahnama vjerno prikazano, odigrava se još jedan napad Arapa. Za vladavine malodobnog sasanidskog cara Šapura, sa arapskih strana sa svojom vojskom napada na Iran Tajer iz plemena Gasanovića.

85. Šahnama, dio II, str. 144—145, Moskva 1963.

86. Šahnama, dio VI, str. 374—375, Moskva 1967.

On zauzima prijestonicu Ktesifon i poslije paljevine i pljačke odvodi u ropstvo iranskog cara Nersija. O tome se u Šahnama kaže sljedeće:

»Iz roda Gasânova junak Tajer
koji sabljom junaštva je činio,
sa ratnicima iz Rûma i Fârsa,
Bahrejna, Kurdistana i Kâdisa,
dođe u blizinu grada Tisfûna,
i sa velikom i bezbrojnom vojskom
opljačka zemlju, gradove i sela,
ko bi mogo' njemu se oduprijet'.
Kada saznađe za tetku carevu,
a kojoj bijaše ime Novšeher,
dođe Tajer u sobu ljepotice,
što izazva priče po Ktesifonu.
Kao roba s dvora je odvedoše
jer za odgoj i nauku ne znaše.

— — — — —
Ona s Tajerom rodi ljepoticu,
sličnu Nersiju na carskome tronu.«⁸⁷

(Zi gasânijân tâjer-i šîrdil-ki dâdî felekrâ bešemšîr dil.
Sipâheš zi rûmî ve zi fâresî-zi bahrejñ ve ez kurd ve ez qâdisî.
Bijâmed be pîramûn-i tîsfûn-sipâhî zi endâze ve ez mer bîrun.
Be târâdž dâd ân heme bûm ve ber-ki râ bûd bâ û pej ve bâ û per.
Çû âgâh šud ez amme-i šehrijâr-kudžâ novšeher bûd nâm-i ân
šehrijâr.

Bijâmed be îvân-i ân mâhrûj-heme tîsfûn gešt pur guftugûj.
Ez îvâneš burdend ve kerdend esîr-ki dâdâ ne budend ve dâniš pežîr.

— — — — —
Zi tâjer jekî duhteš âmed çû mâh-ki gûftî ki nersîst bâ tâdž ve gâh.«)

Kada je Šâpûr odrastao, on za osvetu ubija Tajera. Firdusi veli:

»Ovako car Šâpûr reče zlikovcu:
— Kako Behrâmovu unuku ti sa dvora
odvodiš i carsku ložu sramotiš,
i tako ugasle mržnje obnavljaš?
Dželatu reče: glavu mu odrubi
i tijelo svo u vatri sagori«⁸⁸

(»Çunîn guft šâpûr bednâm râ-ki ez perde çûn duht-i behrâm râ,
bijârî ve rusvâ kunî dûderâ-ber engîzî îñ kîn-i âsûde râ.
Be dežhîm fermûd tâ gerdeneš-zened ve be âteš bisûzed teneš.«)

U doba vladavine Hurmuzda (po Šahnama 42 vladara) spominju se napadi Arapa na Iran, a arapska zemlja, Arebistan, naziva se »zemlja konjanika i kopljanika«:

87. Šahnama, dio V, str. 214—215, Izdanje J. Mohlesa, ofset Teherana 1966.

88. Ibid. str. 218.

»Iz zemlje kopljanika na konjima
dođe velika i bezbrojna vojska.
kao Abbâs i Omer im vojvode,
konjanici su i hrabri vojnici.«⁸⁹

(»Zi dešt-i sevârân-i nejze guzâr-sipâhî bijâmed fuzûn ez šumâr.
Čûn abbâs ve umerešân pîšrov-sevârân ve gerdenderâzân-i nov.«)

Poslije pojave islama, odlučna bitka između Arapa i Iranaca odigrava se za vrijeme vladavine posljednjeg iranskog vladara Jezdegirda III Šehrijara. On je, i istorijski i po Šahnami, posljednji sasanidski vladar u Iranu. Ovaj sukob završava se potpunim porazom Iranaca, čime je dokrajčena vladavina sasanidskih careva. Ogromna vojska, sada pod vodstvom odvažnog i po Irance kobnog arapskog vojskovođe Sa'd ibni Veqqasa, napada na Iran:

»Čuo sam da je bezbrojna arapska
vojska lica crna poput katrana,
željna boja granice nam pritisla
iako blaga ni cara nemaju.
Sa'd sin Veqqasa njihov je vojvoda
koji juri za slavom i željama.«⁹⁰

(Šenîdem ki ez tâzijân bî šumâr-sipâhî heme ruh be kirdâr-i qâr,
be dîn merz-i mâ rezmhâh âmedend-eger čend bî gendž ve šâh
âmedend
Sipehdârešân sa'di veqqâs nâm-ki džujâj-i fahrest ve džujâj-i kâm.«)

Iranski vojskovođa Rustem Ferruhzâd u dvoboju sa Sa'd ibni Veqqasom biva ubijen. Uz njega ginu mnogi iranski junaci i Iran-ci doživljavaju svoj najteži poraz. Vojnici nalaze tijelo svog vojskovođe i tužno napuštaju bojno polje:

»Tragajući za junakom vojnicu,
odoše na samo mjesto megdana.
U prahu i krvi leš mu vidješe
od glave do peta sabljom izboden.
Tada Iranci megdan napustiše
i junâka mnogo tu izgubiše.
Mnogi žedan i u sedlu umrije
i carevima dođe kraj svijeta.
Kada glavnina Iranaca pade,
ubijeni polja, pute prekriše.«⁹¹

(»Hemî džust mer pehlevân râ sipâh-bireftend tâ pîšî âverdgâh.
Bidîdendeš ez dūr pur hûn ve hâk-serâpâj gešte be šemšîr čâk.
Hezîmet giriftend îranijân-besî nâmver kušte šud der mijân.«)

89. Šahnama, dio V, str. 285, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

90. Ibid., dio VII, str. 216.

91. Šahnama, dio VII, str. 226, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

Besî tešne ber zîn bimurdend nîz-pur âmed zi šâhân džihân ra kafiz.
Çû mâje bikuštend ez îrân sipâh-heme kušte dîdend ber dešt ve
râh.«)

Iranski car Enû Šîrvân (41. vladar po Šahnami) na osnovu
jednog sna predvidio je poraz Iranaca od Arapa. U Šahnami, on
to saopštava u pismu što ga Jezdegird III upućuje svojim graniča-
rima u grad Tûs na istoku Irana:

»Sigurno je vijest do vas dospjela
šta su nam zvijezde dodijelile
od zmijoždera satanskog izgleda,
lišenih znanja i svakoga stida.

Tako je htjela neumoljiva sudba
da ovo carstvo udarac doživi
od čavkoglavih bez ikakva sjaja,
bez razuma, znanja, slave i stjda.
Još je Enû Šîrvân u snu vidio
da ovaj tron gubi slavu i snagu.
Sanjao je sto hiljada Arapa
kao ljute, razuzdane kamile
preko rijeke Bârvend prijedoš

Još je Enû Šîrvân u snu vidio
Saturnov prsten u dimu crnome.
Usjevi u Iranu i Babilu
ne ostaše da budu požnjeveni.
U âteškedama⁹² ugasnu vatra,
slava proljeća, jeseni prestade.
Zidovi sa dvora cara svijeta
srušiše se najedanput na zemlju.
Sada evo taj se san ostvaruje
od nas nebo sreću će oduzeti.«⁹³

(»Hemânâ ki âmed šumârâ haber-ki mârâ çi âmed zi ahter be ser.
Ez î n mârâhâr âhrîmenčehregân-zi dâ nâjî ve šerm bî behregân.

Çunîn gešt pur kâr çerh-i bulend- ki âjed bedîn pâdšâhî gezend.
Ezî n zâgsârân-i bî âb ve reng-ne hûš ve ne dâ nîš ne nâm ve ne neng.
Enûšî nrevân dîde bûd î n be hâb-kezî n taht biperâgened reng ve
tâb.

Çunân dîd kez tâzîjân sad hezâr-hejû nân-i mest ve gusiste mihâr
guzer jâftendî bârvend rûd-be çerh-i zuhal ber šudî tîre dûd.
Be îrân be bâbil zi kišt ve durûd-nemândî hûd ez bûm ve ber târ
pûd.

Hem âteš bimurdî be âteškede-šudî tîre nevrûz ve džešn-i sede.
Ez îvân-i šâh-i džihân kongere-fitâdî be mejdân-i u jeksere.
Kunû n hâb râ pâsuh âmed pedîd-zi mâ baht gerdû n bihâded
kešîd.«)

⁹² Ateškeda je kuća, bogomolja u kojoj se čuva sveta vatra pripadnika Zoroastrove
vjere i obavljaju sakralni obredi.

⁹³ Šahnama, dio VII, str. 231, str. J. Mohla, Teheran 1966.

Ovako ukratko izgleda pregled neprijateljstava između Iranaca i Arapa u Firdusijevoj Šahnami.

Iz ovog pregleda pjesama i pjevanja u kojima se spominju Arapi kao neprijatelji nacionalnih heroja, vidimo da oni, između ostalog dolaze na mjesto divova aždaja ili drugih mitoloških stvorenja koja otimaju ili žderu djevojke. Skoro sve pjesme i pjevanja o Arapima prate motivi iz mitova o borbama junaka svjetlosti sa silama mraka.

U našim narodnim epskim pjesmama junak svjetlosti, odnosno predstavnik dobra je obično Kraljević Marko, a na mjesto aždaja i drugih predstavnika mračnih sila dolaze crni Arapi iz crne i suhe arapske zemlje. Oni krađu ili nametom otimaju od naroda po jednu djevojku, koju obično sljedeću večer prodaju. Mitološke nemani obično proždiru djevojke, dok to Arapi ne čine, nego ih prodaju. Arapi su opisani i sa tri glave. Troglavost Arapa opisana je na sljedeći način:

«Iz jedne mu glave vatra sipa,
vatra sipa, mavi plamen liže,
te svatovma brke sapaljuje,
sapaljuje brke i obrve.
A iz druge leden vjetar duva,
te svatove sa konja obara.
A iz treće Arap podvikuje.»

U Petranovića zbirci, u trećem dijelu, troglavi Arapin je iz tamnog arapskog grada.

U Firdusijevoj Šahnami, pored svega što je rečeno o Arapinu kao pogodnom sredstvu za predstavljanje sotonskih snaga, bez sumnje i nemile uspomene na vjekovna neprijateljstva i opasnosti za Iran od strane semitskih naroda, uticale su na opredjeljenje Firdusija za prikazivanje Arapina kao velikog neprijatelja iranskih junaka, kao i za to da troglavog Zahaka prikazuje kao Arapina. Po Šahnami Zahak je troglavo stvorenje, sotonske prirode. On na silu uzima dvije kćeri iranskog cara Džemšida i sa njima živi, sve dok se ne javi Firdun, koji uništava Zahaka i oslobađa Džemšidove kćeri.

U vezi sa troglavošću Arapa u našoj narodnoj epici i u vezi sa troglavim Zahakom u Firdusijevoj Šahnami, nameće se i iskrsava pitanje troglavih stvorenja u dvije epike, o čemu ćemo govoriti u sljedećem izlaganju.

4. Troglava stvorenja u Firdusijevoj Šahnami i u našoj narodnoj epici

Motiv o troglavim stvorenjima spada u vrlo stare motive. Po tiče iz najstarijeg indo-iranskog nasljeđa. U različitim formama nalazi se u tradicijama svih arijskih naroda. Nas ovdje prvenstveno zanima kako se taj motiv kretao i kako je sačuvan u tradicija-

ma Iranaca i naših naroda, a posebno kako se javlja u iranskom nacionalnom eposu, u Firdusijevoj Šahnami, i u našoj narodnoj epici.

Motiv o troglavim stvorenjima zadire duboko u prošlost arijske predaje i ima neposredni izvor u prirodi i prirodnim pojavama. U teogonijskim i etiološkim mitovima arijske predaje nalaze se i pojedinosti motiva o troglavim stvorenjima.

Arijski narodi, između ostalog, oduvijek su vjerovali u postojanje dva osnovna načela u svijetu: načelo dobra i načelo zla. Manifestovanje ova dva načela u životu ispoljava se na razne načine. Ljudi čija je egzistencija zavisila od volje prirode dijelili su prirodne pojave u dobre i zle koje potiču od ova dva načela. U nemogućnosti prave spoznaje i objašnjenja prirodnih pojava, davni preci Arijske počeli su zamišljati da iza pojedinih prirodnih pojava stoje određene sile, dobre ili zle, i upravljaju tim pojavama. Oni ih zamišljaju u različitim formama i oblicima, ljudskim ili životinjskim. Na taj način oni počinju antropomorfizirati i zoomorfizirati prirodne pojave, odnosno zamišljene sile koje njima upravljaju, postavljajući jedne protiv drugih u stanje stalnih borbi. Poprište ovih borbi je obično prostor neba i zemlje i između njih.

Za objašnjenje porijekla motiva o troglavim stvorenjima najvažnija od borbi koje se vode između zlih i dobrih sila jeste borba između kišonosnih i suhih oblaka. Ishodi ove borbe su različiti. U slučaju pobjede bezvodnih oblaka nastala bi suša, i to je značilo da je preovladalo načelo zla. U ovoj borbi svjetlo i vatra, koji se smatraju sinovima neba (dijaus), u svojoj nebeskoj pojavnosti u vidu sunca i munja, imaju vrlo važnu ulogu.

Za čobanske Arijske nebeski svod je izgledao kao zeleni pašnjak, a kišonosne oblake, koji lagano plove po nebu, upoređivali su sa mlijekom krava. Po drugom poređenju, kišonosni bijeli oblaci su lijepe žene i djevojke, trudne svetim vodama. U mlađoj indo-iranskoj mitologiji ove nebeske žene i djevojke smatraju se ženama velikih nebeskih bogova, kod Indusa boga Asure, a kod Iranaca boga Ahure (časne sestre u hrišćanstvu smatraju se nevjestama Hristovim). Sinovi ovih bogova i ovih žena-oblaka su svijelte i kišonosne munje. Pored kišnih oblaka postoje i suhi oblaci, koji sprečavaju kiše, odnosno zadržavaju nebeske krave i djevojke. Iza ovih oblaka stoje zle sile, zli duhovi. Oni žele da unište život na zemlji i da naprave što više štete ljudima. Ovi zamišljeni zli duhovi su uzročnici suše, gladi i drugih nedaća na zemlji. Oni su kao kravokradice ili otimači žena i djevojaka. Oni nebeske krave ili žene potpuno uništavaju ili ih zatvaraju u svoje mračne pećine i utvrde. Po arijskoj mitologiji suhi oblaci po okrajcima horizonta sa izgledima planinskih vrhova, zidova i tvrđavskih obzida u stvari su zatvori kišonosnih oblaka — nebeskih krava ili nebeskih žena. Stari Arijski u oblacima su vidjeli i druge figure i oblike, kao npr. figure ljudi, životinja, čudotvornih stvorenja, zmajeva, aždaja, gradova i slično. Otuda antropomorfizam i zoomorfizam oblaka i pojava u vasioni. Beskišni oblak Arijski su smatrali svojim najvećim neprijateljem i nazivali su ga Vritra ili Veritra, što znači onaj

koji skriva i koji krađe. Zoormiziran taj oblak je zmaj ili aždaja koji krađu i skrivaju kiše, odnosno nebeske krave ili nebeske žene. Sa zmajem ili aždajom Veritrom bori se bog Indra ili Andra. Indra znači žestok, i on je zaštitnik Arijaca. On je sin vasiona i gospodar nebeskog prostranstva. Njegova braća su bog vatre Agni i bog vjetrova koji duvaju u višim slojevima atmosfere, po imenu Vaju. Sa Agnijem Indra nekada čini dvojstvo Agni-Indra, a nekada im se pridruži i Vaju pa čine trojstvo Agni-Vaju-Indra. Indra je bog gromovnik, davalac obilnih kiša koje donose blagostanje na zemlji. Upravo kada je zmaj Veritra zatočio nebeske krave, dolazi Indra na ratnoj dvokolici naoružan sjajnim strijelama, nebeskim munjama. U njegovu dvokolicu upregnuti su brzi konji pepeljaste boje, a prati ga i bog vjetrova Vaju. U stvari, to su sivi jureći oblaci koje nosi vjetar. Ovako spreman Indra napada na tvrđave i planine gdje je Veritra zatočio nebeske krave, odnosno nebeske žene. Neprijatelj pruža snažan otpor i borba je tako strašna da potresa svijet. Pod snažnim udarcima Indrinih vatrenih strijela ruše se zidovi tvrđava i vrhovi planina. Vatrenim strijalama-munjama Indra ubija kravokradicu, odnosno kišokradicu Veritru i oslobađa ukradene nebeske krave ili žene i djevojke, odnosno kiše. Indra je dakle po arijskoj mitologiji glavni protivnik zmaja ili aždaje Veritre i njegov ubica, pa se često naziva Veritragna tj. onaj koji ubija Veritru. Osim Indre kao ubica Veritre javlja se i božanstvo Trita Abtija (Trita sin vode). Zmaj kojeg ubija Trita nekada se zove i Valas ili Balas. Trita strijelom ubija ovog zmanja i oslobađa vode, čime vraća plodnost na zemlji. Po mišljenju Ilariona Ruvarca Valas i Veritra korijenski i etimološki su isto, gdje je »l« prešlo u »r« pa je Valas preko Varas dobio formu Veritra. U indijskoj vedskoj tradiciji Valas i Veritra nisu isto. Ima razlike u djelovanju Valasa i Veritre. »Valas je demon koji u pećinama vode zatvara, a Veritra zmaj što sunčeve zrake zatvara i kiše i oblake zadržava.«⁹⁴

Ovaj drevni arijski mit sa više ili manje izmjena sačuvan je u mitologijama svih indoevropskih naroda. Mi ćemo, vrlo sažeto, razmotriti kako ovaj mit izgleda u tradicijama Indusa, Iranaca i naših naroda, a zatim kako se on ispoljava u Firdusijevoj Šahnami i u našoj narodnoj epici.

Indijska mitologija najbliža je opštoj arijskoj mitologiji, a iranska indijskoj, jer su Indusi i Iranci dugo vremena imali zajedničku indoiransku mitologiju, koje se počinju razlikovati poslije diobe ova dva naroda. U mitologijama svih naroda, pa i mitologijama Indusa, Iranaca i naših naroda, elementi poređenja — kišonosni i suhi oblaci, munje i oluje — postepeno bivaju zanemareni, a zadržava se samo ono sa čime su te prirodne pojave poređene tj. božanstva, aždaje, zmije i divovi.

U najstarijoj od četiri vede, u Rig vedi, pored tri boga, Oca-neba (Dijaus pater), Majke-zemlje (Gajo mater) i Sina-sunca (Mitre), spominje se i Indra, bog svjetla i bura. Poslije toplog i sušnog perioda on šalje na zemlju obilne kiše. U ovoj vedi Indra se naziva

94. Ilarion Ruvarac: Dve studentske rasprave, Novi Sad 1884, str. 30.

i bogom rata i ogromne je veličine. Dlake na njegovoj glavi i u bradi su razbarušene i iz njih se uzdižu snažni uzvici. Njegov glas je grmljavina, a ubojita munja je strašni bič u njegovoj desnoj ruci. Svake godine on ustreljuje aždaju suše zvanu Veritra, koja prebiva u visokim planinama i zadržava vodene tokove. Kada pogubi aždaju, vode se oslobađaju i teku prema morima.⁹⁵ Kasnije Indra ubija i neman Ahi. Ahi je zmija ili aždaja koja, također živi u planinama i simbol je za zle prirodne pojave kao što su razarajuće munje, oluje, bure i potop. Divinizirane, ove pojave opisuju se kao pomoćnici zmije Ahi. Oni nanose štete ljudima. Indra kao zaštitnik ljudi i bog svjetla, susreće se sa ovom zlom nemani i ubija je.⁹⁶ Po drugoj verziji iz indijske mitologije ova strašna borba vodi se između boga Trite Aptije (Trite sina vode) i aždaje predstavljene sa tri glave, tri juške i šest očiju, koja se zove nekada Višvarupa a nekada Ažidahak. U mlađim vedama ova troglava aždaja naziva se Azdehadasa a njen ubica Trita spominje se kao Traitana. Ova aždaja skriva se u jednoj pećini, što je simbolična predstava za sušne oblake. Tu je nalazi i ubija Traitana.

U indijskoj mitologiji, dakle, Indra se bori sa nemanima Veritrom (Valasom i Ahijem, a u mlađoj vedskoj predaji javlja se troglava aždaja Višvarupa odnosno Ažidahak, koju ubija Trita, ili Azdehadasa, koju ubija Traitana. U vedskim pjesmama Trita često pada u zaborav, a Indra zauzima sve viši rang i preuzima svojstva i djela Trite.

Kod Iranaca ovi mitovi su nešto drukčiji s obzirom na razdvajanje Iranaca od Indusa koje je moglo imati i neprijateljskih prizvuka. Tako je u pogledu božanstava i drugih zoomorfiziranih prirodnih pojava došlo do izvjesnih razmimoilaženja i razlika. Iranci su sebi stvorili nešto drukčiji božanski sistem i izmislili druga božanstva. Bivša zajednička božanstva koja su poštovali Indusi za Iranice su postala neprijatelji. Tako je veliki indijski bog Indra kod Iranaca protjeran iz grupe dobrih bogova, pa se vrlo malo spominje. Ako se i spominje, onda kao jedan od pamagača Ahrimena, glavnog predstavnika i inkarnacije zlog načela kod Iranaca. Arijsko božanstvo Trita koje se u vedama sve više zapostavlja, u iranskoj mitologiji zauzima veći i uzvišeniji položaj.

U prvobitnom mazdeizmu vrhovni bog je Ahuramazda. Iranska plemena poštovala su Ahuramazdu kao gospodara svijeta i poretka na svijetu. U doba Sasanida iz mazdeizma se izdvojilo učenje zervanista, po kome je Zervan — bezgranično vrijeme — vrhovni bog. Njegovi sinovi su Ahrimen, zlo načelo i Ahuramazdo ili Hormozd, dobro načelo. Iz njihovog sukoba rođen je cio svijet. Njihov sukob uzrok je svim zbivanjima u svijetu.

Po svoj prilici u sedmom vijeku prije naše ere⁹⁷ počeo je Zaratustra da sprovodi reforme u mazdeističkim učenjima i Iranci

95. John Noss: *Mans Religions*, New York 1956, perzijski prevod, Teheran 1965. god.

96. Muhamed Muin: *Mazdajasnā ve edebijjāt-i-pārsi*, Teheran 1959.

97. Kažemo po svoj prilici, jer postoji mišljenje da se Zaratustra javio čak u 18. vijeku prije naše ere.

su dobili novu vjeru zoroastrizam. U novoj vjeri Ahuramazda (mudri gosopdar), koji je vječna svjetlost i koji prebiva visoko u nebeskim prostranstvima, izdvaja se kao vrhovni bog. Načelom zla i zlim silama upravlja Ahrimen (angra mainju — zla misao). Nasuprot njemu u avestinskim gatama svugdje se spominje Sipenta mainju (dobra misao, svijetla misao). Između ova dva načela odnosno između zlih i dobrih sila je vječna borba. Pobjeda je čas na jednoj čas na drugoj strani. Na strani snaga dobra nalaze se još i sin Ahuramazde Azer, bog vatre, kćerka Ahuramazde Isfendarmuz, boginja zemlje i boginja Nahid (Anahita), u stvari planeta Venera, koja bdi nad rijekama i vodama. Zvijezda Tir (Merkur) upravlja kišama. Ovo su članovi uže božanske porodice koji pomažu predstavniku dobra u borbi protiv predstavnika zla.

Zaratuštra je iza sebe ostavio svetu knjigu Avestu, u koju je unio mnoge drevne legende, religiozne mitove i dijelove epske predaje koje je djelomično mijenjao i podešavao prema svojim vjerskim učenjima. Poslije njega to su činili zoroastrovski sveštenici magi i mûbedi. Iako su u svom kompilatorskom radu prastara narodna predanja bezobzirno prerađivali u svoje religiozne svrhe, ipak su u avestinskim tekstovima sačuvani i mnogi mitovi i pojednosti iz drevne arijske predaje koji odaju povezanost iranskog narodnog predanja sa zajedničkim arijskim predanjem, a posebno tijesnu povezanost sa indijskim predanjem.

Iranski mitologijski sistem sačuvan u Avesti i njenom komentaru Zend Avesti je mnogo mlađi od indijskog mitologijskog sistema. U Avesti se borba između predstavnika dobra i predstavnika zla s neba spušta na zemlju. Učesnici u borbi više nisu samo bogovi nego se javljaju i legendarni narodni junaci i kraljevi. Indijsko božanstvo Trita Abtija u Avesti se zove Thraetaona Athwija (Thraetaona sin vode). To je sin poklonjen ocu zbog pobožnosti. U devetom jaštu Aveste pasusi 7 i 8 stoji: »Između ljudi Athwija je bio drugi koji je upotrebio sveto piće haomu i za nagradu dobio od moćne porodice sina Thraetaonu koji je ubio Ažidahaka.«⁹⁸

Kada se u Avesti govori o mjestu rođenja Thraetaone, opet se naglašava da je on pobjednik Ažidahaka: »Četvrta zemlja koju sam stvorio je Varena koja je četverougla, a nalazi se upravo tamo gdje se rodio Thraetaona, pobjednik nad Ažidahakom.⁹⁹ U petom, Aban jaštu, pasus 33 i 34 stoji: »Thraetaona iz junačke porodice u zemlji Varena prinosi kao žrtve boginji Anahiti sto konja, hiljadu goveda i deset hiljada ovaca i moli je da bude pobjednik nad Ažidahakom...«¹⁰⁰ Isti sadržaj se ponavlja i u jaštovima 14, 15 i 17.

Vidimo da se i u Avesti borba vodi između Thraetaone Athwije i Ažidahaka. U pahlevijskim tekstovima ime Athwija javlja se kao Esfijan i nije ime oca Thraetaone nego je prezime njegove porodice.

Thraetaona pobjeđuje Ažidahaka, ali ga ne ubija, nego ga vezuje u planini Demavend, gdje treba da ostane do sudnjega da-

98. Citat po knjizi Z. Safe: Hamāse serāji der Iran, Teherana 1954, str. 462.

99. Vendidad, ferkerd I, pasus 17, citat po knjizi pod br. 1.

100. Citat po knjizi Z. Safe: Hamāse serāji der Iran, Teheran 1954, str. 462—463.

na. O Ažidahaku u Avesti se govori na više mjesta. Iranac Zebihullah Safâ o Ažidahaku, koji je u Šahnamu poznatiji kao Zahak, piše: »Ime Zahak u Avesti se spominje kao Ažidahak, a ime Ažidahak spominje se i u pahlevijskim tekstovima. Prvi dio imena a ž i u avestinskom jeziku znači zmija, a drugi dio imena d a h a k označava sotonsko stvorenje. Kako vidimo, Ažidahak je na svim mjestima pojam za opasno sotonsko stvorenje koje ima tri njuške, tri glave i šest očiju i smatra se izvorom smutnje i svađe.«¹⁰¹ Isto tako u Avesti u Zamjâd jaštu, pasusi 46—51, spominje se i borba Azera (božanstva vatre) sa Ažidahakom oko carskog farra.¹⁰² I dok se Azer i Ažidahak bore, farr odlazi u jezero Ferâhkert¹⁰³ gdje ga preuzima na čuvanje anđeo Âpâmnâpât, čuvar voda i jedan od pomoćnika Anahite, boginje voda i rijeka. Po Avesti je dakle Ažidahak opasno sotonsko stvorenje sa tri glave i šest očiju i smatra se izvorom smutnje i svađe. Reminiscencija na arijskog kravokradicu sačuvana je u pojedinosti da Ažidahak uzima dvije djevojke, kćerke iranskog cara Džemšida, po imenu Ernevaz (Arenavak) i Šehrâz ((Sanghvak). On ih zadržava i sa njima živi na silu sve dok ih ne oslobodi Thraetaona uz pomoć Ahanite.¹⁰⁴ Arijska borba za nebeske vode u Avesti se konkretnije opisuje u vidu borbe između Tištrije odnosno Tîra (Merkura), božanstva kiše i diva suše i bezvodnosti Apaoše. U 8 jaštu (Tîr jašt) u Avesti za vrijeme suše molbe se upućuju Tištriji da šalje vodu na zemlju. Kada sasluša molbe, Tištrija se pretvara u divnog bijelog konja, zlatnih ušiju i sa zlatnom uzdom i silazi na jezero Ferâhkert.¹⁰⁵ Tu ga sačeka div suše Apaoša, u liku odvratnog crnog konja, bez grive, bez dlaka u repu i šugavih ušiju. Tada Tištrija, bijeli konj, otjera Apaošu, crnog konja, hiljadu koraka od jezera. Zatim Tištrija pobjedonosno ulazi u jezero Ferâhkert. Voda se zatalasa, iz jezera se dižu vodene pare i odlaze na visoke planine Indije, gdje nastaju magle i oblaci iz kojih poteknu kiše na obrađena polja i pašnjake. Interesantno je istaći da se u Rešen jaštu, koji je posvećen božanstvu pravde, saopštava da u jezeru Ferahkert raste drvo zvano Vispâbîš (drvo u zraku, zračno drvo — dirah-i havaji) a na njemu da se nalazi gnijezdo legendarne ptice simurg (feniks). Sjemenâ svih rastinja na zemlji su sa ovog drveta. Tîr odnosno Tištrija uzima ta sjemenâ i zajedno sa vodom razasipa ih po poljima. Na ovaj način je u Avesti ispričan mit o borbi za nebeske vode.

Obrise i pojedinosti ovih mitova nalazimo u našem narodnom predanju. Slavenska mitologija uopšte ima dva sistema: istočni i zapadni. Svaki od ova dva sistema ima svoju hijerarhiju sa jednim vrhovnim bogom. U zapadnom sistemu na vrhu božanske ljestvice je bog Svetovid, a u istočnom sistemu to mjesto zauzima bog Perun.

101. Ibid. str. 455.

102. Farr, božansko svjetlo, bljesak i ko bude njime obdaren postaje dostojan carske krunice i prijestolja. Zoomorfiziran farr se javlja u obliku ptice, ovce, jagnjeta ili muflona.

103. Ferahkert, jezero koje se u Avesti spominje i pod imenom Vuru kaša. J. Darmesteter tvrdi da su riječi Fera i Vuru etimološki iste i znače prostran, veliki. Znači Ferahkert i Vuru Kaša su dva oblika jednog imena. U babilonskim natpisima drugi dio imena ovog jezera kaša ili kaši spominje se kao kaši i kaspi, što govori da se radi o velikom Kaspijskom jezeru, sa koga su dolazili kišni oblaci na iranski plafo.

104. Citirano djelo Z. Safe, str. 453.

105. Dželil Dosthah, Avesta s.a., str. 453.

U pričama i uopšte u usmenoj i pisanoj tradiciji Slavena više od svih bogova spominje se bog Perun. Pored njega su bog donjega ili crnoga svijeta (htonično božanstvo) Crnobog i bog gornjega svijeta (solarno božanstvo) Bjelobog. Postojanje ova dva božanstva može se dokazati pomoću toponimskog i upšte jezičkog materijala. Npr. u Češkoj dva naspramna brda nazivaju se Černík i Belbog, a u Saksonskoj kod Budišina takođe dva brda zovu se Čorneboh i Bilekog.¹⁰⁶ Na taj način imamo triteizam i u slavenskoj mitologiji.

Svojstva indijskog boga Indre i Trite, odnosno iranskog Trite i Tištrije u slavenskoj mitologiji nalazimo kod Peruna. On je predstavljen kao gospodar nebeskih bura, kiše, groma, munja i čuvar plodonosnih polja. On je davalac svjetlosti i vatre, čuvar ljudi i zaštitnik pravde. Od imena Trite u našoj tradiciji nema traga. No u češkom starom spomeniku, kako piše Ilarion Ruvarac, trag toga boga koji ubija zmaja sačuvao se i to u rečenici: »Po Ratibor ot gor Krkonoši ideže Trut pogubi san liutu... Ubi trut delevit hydram feram¹⁰⁷ što znači da je Trut (Trita) pogubio zmaja. U češkoj legendi Trut je postao junak i po njegovom imenu zove se i grad Trutnov, koji uz put rečeno, u svom grbu ima tri zmaja.

Iz sačuvanih kulturnih običaja, vjerovanja i legendi u narodu možemo suditi o božanstvima paganizma balkanskih Slavena. Kada su balkanski Slaveni primili hrišćanstvo, tragovi paganizma nisu mogli tako lako izčežnuti. Ti su tragovi produžili da žive, samo su dobili hrišćansku interpretaciju i pojedini mitovi iz slavenske mitologije vezali su se za pojedine ličnosti iz hrišćanskoga kruga, u prvome redu za hrišćanske svece. U narodnoj tradiciji slavenskog boga Peruna raspoznajemo u liku Svetoga Ilije. On raspolaze munjama i gromovima, upravlja kišama i štiti plodonosna polja. Jedan od glavnih zadataka Svetog Ilije sastoji se u tome da juri i gađa aždaje, ali nikako da ih pogodi. Progoni ih i Sveti Stevan kome polazi za rukom da neku i ubije. U Srpskom mitološkom rečniku o aždajama se veli: »Aždaje su ogromne krilate zmiје u obliku guštera ili krokodila, s neparnim brojem glava, izuzetno sa dvije. U predanjima se spominju najčešće troglava aždaja, zatim sedmoglava i devetoglava sa četiri kratke noge, sa zmijskim repom, krilima kao u slijepog miša, otvorenih čeljusti iz kojih izbija modar plamen; strahoito riče i gleda, ljuta je, proždrljiva i nenasita. U Hercegovini je aždaja zmiја sa nekoliko glava. Aždaja stanuje u planinskim i pećinskim jezerima... U vodi je nesita aždaja, što proždire konje i junake.«¹⁰⁸

U našem narodu se vjerovalo da aždaja napada na sunce u trenutku kad se ono rađa. Isto tako postoji vjerovanje da za vrijeme pomračenja mjeseca aždaja raširi čeljusti i proguta ga, pa postoji niz ritualnih radnji koje bi trebalo da natjeraju aždaju da oslobodi mjesec iz svojih čeljusti. Pored ovoga u istočnoj Srbiji postoji vjerovanje da aždaja predvodi oblake sa grādom. U nekim krajevima se vjerovalo da je duga aždaja koja pije vodu¹⁰⁹

106. Veselin Čajkanović, O srpskom vrhovnom bogu, Beograd 1941, str. 50–52.

107. Citirano djelo Ilariona Ruvarca, str. 32.

108. Š. Kulišić, P. Z. Petrović, N. Pantelić, Srpski mitološki rečnik, Nolit, Beograd 1970, riječ aždaja.

109. Ibid.

Aždaji je slična ala, koja je neobično snažna. »Jak kao ala«. Proždrljiva je i nesita: »ždere kao ala«. »Najviše se javlja i pakosti ljudima u prvoj polovini leta, upravo kada dozrevaju žita; vodi crne i gradobitne oblake, oluju i buru i njima tuče i uništava letinu (useve i voće). Bori se kao ala s berićetom (letinom). Ona se tada može videti u vidu orla pred oblacima i čuje se njeno pištanje. Po vlasinskim selima ale kupe tuđu letinu i odnose u svoj kraj. Njima idu u susret zmajevi (čuvari useva u svojim krajevima), pa s njima vode borbu i razbijaju oblake... Ale proždiru decu i volove«. ¹¹⁰

Ovakvo narodno vjerovanje o aždaji i ali govori da one stoje na mjestu indijskog Veritre i Valasa, odnosno iranskog diva suše Apaoše i sotonskog Ažidahaka. Valas zadržava vode u pećinama, Veritra zatvara sunčeve zrake, u Avesti božanstvo sunca Azer bori se sa Ažidahakom oko božanskog svjetla farra, a Tištrija (Merkur) se bori sa divom suše Apaošom za vodene magle iz jezera Ferahkert. Kod nas aždaja napada sunce u trenutku rađanja, odnosno mjesec za vrijeme pomračenja, ili u vidu duge pije vodu.

Ala zamjenjuje opasnu arijsku aždaju potopa, oluja i bura po imenu Ahi, koju ubija Indra. Ala predvodi bure, oluje i grad nano-seći štete ljudima.

Uspomena na arijske kravokradice i otimače nebeskih žena i djevojaka sačuvana je kod nas u predanju da su ljudi aždajama prinosili životinjske žrtve i po koju djevojku: »U selu Belom Polju, kod Gornjeg Milanovca, bilo je jezero na mjestu Vranovcu i u njemu aždaja, koja je gutala stoku na jezerskom pojilu...¹¹¹ Milićević M. Đ., govoreći o Širin-gradu, koji se nalazi »pet minuta uza Savu, više Mitrovice«, bilježi sljedeće: »Živeo je, veli se, u njemu neki narod, koji se molio Bogu srebrnome. Samosazdani Bog stvori jezero Zasavicu i u njemu veliku aždaju, kojoj je svaka kuća morala dati po jedno čeljade da ga proguta. Dođe red i na carevu ćer...«¹¹² Dalje se govori kako je sv. Đorđe ubio aždaju i spasio kćer od aždaje i grad od napasti. Ista legenda vezuje se i za Trojan grad. U narodu su i danas sačuvani određeni ritualni obredi koji podsjećaju na sv. Đorđa i aždaju iz jezera koja je gutala djevojke. »Svake godine o Đurđevdanu Arnauti muslimani iz cele okoline i mnogi Srbi hrišćani dolaze na jezero pod gradom Trojanom da prinesu žrtvu sv. Đorđu. Tu zakolju ovna, izliju njegovu krv u jezero, pa onda jedu ovna i vesele se.«¹¹³

U vezi sa žrtvovanjem djevojke Čajkanović piše: »U istočnoj Srbiji bacaju se, o Đurđevdanu, devojke u reku; one se naravno, odmah iz vode izvuku, i cela stvar ode uz šalu i smej.«¹¹⁴ Ovo je bez sumnje uspomena na arijsku aždaju koja je skrivala i uništavala nebeske žene-oblake. Na ovaj je način stari mit o nebeskim oblacima, odnosno djevojkama, kravama ili ovcama, transponovan i sačuvan u našoj narodnoj predaji.

110. Citirani riječnik, riječ ala.

111. Ibid, riječ aždaja.

112. Milićević M. Đ., Kneževina Srbija, Beograd 1876, str. 424.

113. Čajkanović, O srpskom vrhovnom bogu, Beograd 1941, str. 66.

114. Ibid. str. 68–69.

U našoj narodnoj predaji sačuvano je dosta fragmenata motiva o troglavim stvorenjima. »Miloš Obilić je pogubio ispod grada Golupca aždaju sa tri glave i odsjekao joj sve tri glave.«¹¹⁵ Car Trojan ima tri glave. Po jednoj legendi on se bojao sunca i kretao se samo noću. Kako je već izloženo, jednom ga je sunce zateklo na putu kada su goveda razbucala plast sijena pod koji se on bio sakrio i rastopio se od sunca. Čajkanović Trojana iz ove legende izjednačava sa bogom Triglavom. Niderle misli da kult Trojana kod Slovena potiče od divinizacije rimskog cara Trajana, koji je imao epitet božanski i čiji je kult bio i zvanično podržavan.¹¹⁶ Saopštavajući narodno predanje o Trojan-gradu Milićević piše: »Ima priča da je u njemu živio nekakav car Trojan, koji je imao tri glave, od kojih je jedna jela ljude, druga stoku, a treća ribu.«¹¹⁷

Ako prihvatimo tvrdnju Niderlea da je Trojan divinizirani rimski imperator, što smo već naprijed isticali i što je najvjerojatnije, nameće se paralela sa slučajem iz Aveste, gdje je na isti način postupljeno sa semitskim vladarem Zahakom. Trojanove glave jedu ljude, stoku i ribu, a Zahak (Ažidahak) troglavi uništava iranske ljude i stoku, a u Šahnami, kako ćemo vidjeti, njegove zmije hrane se mozgom ljudi i mozgom ovaca.

I kod mnogih drugih naroda postoje legende o troglavim mitskim bićima, posebno o troglavim aždajama i zmajevima. Kod baltičkih Slovena postoji staro božanstvo Triglav koji ima tri glave. Često puta su demoni donjega svijeta troglavi i bivaju upoređivani sa Triglavom. Kod Grka troglav je često i Hermes, a Kerber je poznat kao troglavi pas čuvar. Hekata nekada ima tri tijela a nekada tri glave. Postoji i galski troglavi bog, za koga Čajkanović tvrdi da je galska varijanta Hermesa, a za germanskog troglavog boga tvrdi »da je po svoj prilici Vodan«.¹¹⁸

Pretrpjevši određene promjene, fragmenti ovih mitova i legendi ušli su u Firdusijevu Šahnamu i u našu narodnu epiku.

U iranskim epskim legendama, ispričanim u Firdusijevoj Šahnami borbe koje se vode između predstavnika dobra i zla, zbivaju se na zemljištu istorije i mjesta borbi više nisu tako nepoznata i nejasna, nego su određena, a to je arijska zemlja Iran. Od Trite, odnosno Thraetaone postao je iranski vladar Feridun, a od troglave aždaje ili zmije Ažidahaka postao je Zahak, tiranin na iranskom prijestolju. U Firdusijevoj Šahnami ovaj mit ispričan je u pjevanju o Zahaku. Pjevanje počinje opisom vladavine cara Džemšida u Iranu. Dok Džemšid vlada u Iranu u pustarama »konjaničkih kopljanih«, tj. u Arabiji, vlada vrijedni i pobožni vladar Merdās. On ima hrabrog, ali lakomog i zlog sina Zahaka. Iblis (sotona) lako zavodi i sebi potčinjava Zahaka. Po nagovoru Iblisa Zahak ubija svoga oca i preuzima vlast u Arabiji. Iblisa zatim nestaje, da bi se ubrzo, u liku lijepog mladića, pojavio pred Zahakom i zatražio da bude primljen u službu. Primljen je, i pošto je stekao naklonost svoga gospodara, zatražio je da ga poljubi u ramena. Kada mu je dozvoljeno i kada je poljubio Zahaka u ramena, nestaje ga a na

115. Citirani rečnik, riječ aždaja.

116. Citirani rečnik, riječ Trojan.

117. Citirano djelo M. Đ. Milićevića, str. 423.

118. Citirano djelo V. Čajkanovića, str. 80.

ramenima, na mjestu poljubaca Iblisa, ubrzo izrastaju dvije crne i strašne zmije koje svojim kretanjem zadaju Zahaku strašne bolove. Zahak je pokušavao da odsjecanjem ukloni neugodne irasline, ali zmije bi ponovo izrastale i svojim kretanjem i dalje mu zadavale bolove. Iblis se ponovo pojavljuje, sada u liku ljekara, i savjetuje Zahaka da je jedini izlaz da se zmije umire u tome da ih hrani ljudskim mozgom. Treba dakle svaki dan da ubija po dva čovjeka, i to mladića, i da njihovim mozgom hrani zmije, od čega će se one umiriti i neće zadavati bolove. Upravo u ovo doba u Iranu se diže pobuna protiv cara Džemšida, i Iranci pozivaju Zahaka da preuzme vlast u Iranu. Zahak dolazi i za kratko vrijeme ubija Džemšida. Od ga pilom presijeca na dva dijela. Poslije toga, Zahak vlada Iranom hiljadu godina. On silom uzima dvije kćeri Džemšidove i sa njima živi. U Šahnama Firdusi veli:

»Pošto Zahak posta vladar svijeta,
vladaše njime hiljadu godina.

— — — — —
Djela plemenita su se skrivala,
a postupci nerazumnih širili.

Mjesto znanja vradžbine se c'jenjahu,
nestade istine, a laž zavlada.
Divovi se u zlu razmahivahu,
o dobru se samo tajno pričalo.
Iz dvora Džemšida dvije nevine
dok vodiše drhtale su ko' vrbe.
Obje bijahu kćeri Džemšidove
i nad ženskim svijetom kao krune.
Uvijek pod velom, skrivenih lica,
jedna Šehrnaz, a druga Ernevaz.
U Zahakov stan obje odvedoše
i predadoše ih aždajolikom.«¹¹⁹

(»Ču Zahâk šud ber džihân šehrijâr-ber u sâlijân endžumen šud
hezâr.

— — — — —
Nihân gešt kirdâr-i ferzânegân-perâkende šud kâm-i divânegân.
Šude ber bedî dest-i divân dirâz-benîkî nereftî suhan džuz berâz.
Du pâkîze ez hâne-i džemšid-berûn âverîdend lertzân ču bîd.
Ki džemšîd râ her du duhter budend-ser-i bânuvân râ ču efser
budend.

Zi pûšîde rûjân jekî šehrnâz-diger pâk dâmen be nâm ernevâz.
Be îvân-i zahâk burdendešân-ber ân âždehâfeš supurdendešân-)

Na četrdeset godina prije završetka Zahakove vladavine u Iranu, zvjezdoznanci su mu na osnovu jednog sna prorekli da će biti ubijen od ruke jednog Feriduna, koji treba da se rodi u Iranu. Prije nego što je Feridun rođen Zahak je ubio nje-

119. Šahnama, dio I, str. 51, Moskva 1963.

govog oca, ne znajući čijeg oca ubija. Sada je nastala potraga za djetetom po imenu Feridun. Feranek, majka Feridunova, osjetila je opasnost, dijete je predala na čuvanje jednom čuvaru krava, i on ga odgaja mlijekom od krave. Poslije tri godine života kod čobanina krava, majka uzima Feriduna i nosi ga u Indiju, gdje ga predaje na čuvanje jednom povučenom pobožnjaku. U Šahnami stoji:

»Tri ga ljeta kravljim ml'jekom hranjaše,
taj razumni, oprezni, povjerljivi.
Zahak ga je na sve strane tražio,
i priča o kravi svijet ispuni.
Na pasište ode majka trčeći,
i čuvaru djeteta se obrati:
— Gospodaru, strepnje u mom srcu su
prevršile svaku mjeru razumnu.
Opasnost je, treba nešto činiti,
dijeti mi od života draže je.
Iz zemlje vještica ja ću pobjeći
i sa sinom u Indiju sklonit' se.
Iz ovog društva ja moram nestati,
miljenca u Elburz planinu skriti».
Brzinom vihora sina odnese,
i ko' ptica stiže u vrh planine.
U planini pobožnjak je živio,
za ovim svijetom nije mario.
Ferânek mu reče: o pravovjerni,
ja sam tužna iz Irana dolazim.
Znaj da ovo dijete plemenito,
jednog dana vladar ljudi postaće.
Trebalo bi da ti njega pripaziš
i život mu kao otac sačuvaš».
Dobri čovjek njenog sina prihvati,
i nikada ljubav mu ne uskrati.«¹²⁰

(»Se sâleş hemî dâd zân gâv šîr-hešîvâr-i bîdâr-i zinhâr gîr.
Nešud sîr zahâk ezân džustudžûj-šud ez gâv gîtî pur ez guftugûj.
Devân mâder âmed sûj-i mergzâr-čunîn guft bâ merd-i zinhârdâr.
Ki endîšeî der dilem îzedî-ferâz âmedest ez reh-i bihredî.
Hemî kerd bâjed kezîn çâre nîst-ki ferzend ve šîrîn revânem jekîst.
Bîburem pej ez hâk-i džâdustân-ševem tâ ser-i merz-i hindustân.
Ševem nâpedîd ez mijân-i gurûh-berem hubrûh râ be elburz kûh.
Bijâvurd ferzend râ çû nevend-çû murgân ber ân tîg-i kûh-i
bulend

Jekî merd-i dînî ber ân kûh bûd-ki ez kâr-i gîtî bî endûh bûd.
Ferânek bedû guft kâj pâkdîn-menem sugvârî zi îrân zemîn.
Bidân kîn girân-mâje ferzend-i men-hemî bûd hâhed ser-i endžumen.
Turâ bûd bâjed niğebân-i û — pedervâr lerzende ber džân-i û.
Pezîruft ferzend-i û nikmerd- nejâvurd hergiz bedû bâd-i serd.«)

120. Šahnama, dio I, str. 58—59, Moskva 1963.

Kada su se Iranci, predvođeni kovačem Kâveom, digli na ustanak protiv Zahaka, krenuli su u potragu za Feridunom. Oni ga nalaze i postavljaju carem Irana. Predvođeni Feridunom oni kreću u borbu protiv Zahaka. Feridun svojim kravo-glavim¹²¹ topuzom savladava Zahaka, a zatim ga okiiva i po nalogu Suruša (iranska varijanta Gabrijela) prikiiva klinovima u jednoj pećini u planini Demavend:

Kao vihor on Zahaka donese
i na Demavendu on ga okova.
U planini usko mjesto izabra
na kom provaliju bez dna ugleda.
Vrlo teške klinove donesoše,
i nad ovom provalijom bezdanom,
u otvoru planine ga prikova,
da u mukama zadugo osta)ne.«¹²²

(»Bijâvurd zahâk râ çûn nevend-be kûh-i demâvend kerdeš be bend.
Be kûh enderûn teng džâješ guzîd- nîgeh kerd gârî buneš nâpedîd.
Bijâvurd mîsmârâh-î girân- be džâji ki magzeš nebûd ender ân.
furû best desteš ber ân kûh-i bâz- bedân tâ bimâned be sahtî
dirâz«.)

U Šahnami se Zahak nekoliko puta naziva i aždajom, kao u sljedećem stihu:

»Još jedanput odgovori Feridun:
— Ako mi nebo naklonjeno bude,
iz kor'jena aždaju ću sasjeći,
i svijet od nečistog očistiti.«¹²³

(»Ferîdûn çûnîn âvurd pâsuh bâz-ki ger çerh dâdem dihed ez ferâz.
Bîburem pej-i aždehâ râ zi hâk-bîšûjem džihân râ zi nâpâk pâk.«)

Mit o troglavoj aždaji u Šahnami je, dakle, transponovan u formi legende o vladaru na čijim su ramenima izrasle dvije zmije. Od Ažidahaka postao je Zahak, koji sa svoje dvije zmije na ramenima ima tri glavi, tri njuške i šest očiju. Njemački iranista James Darmesteter, govoreći o nastanku legende o Zahaku, piše: »Legenda o Zahaku ostatak je jedne stare legende čije porijeklo ima osnovu u prirodi i prirodnim pojavama. Međutim, tokom vremena nastale su u njoj promjene. Aždaja sa tri njuške je upravo aždaja potopa sa kojom u vedama ratuje bog svjetlosti. Ostaci ove legende sačuvani su u Avesti, a to je u obliku borbe Azera sa Ažidahakom. Ista ovakva borba na drugom mjestu u vedama vodi se između zmije Ahi i boga svjetla Indre. Na osnovu nekih drugih va-

121. Krave čijim je mlijekom othranjen Feridun i njegov topuz sa vrhom u obliku kravlje glave asociraju na arijske nebeske krave-oblake, koje svojim mlijekom hrane sve na zemlji. Kod nas goveda bucanjem plasta sijena pod koji se bio sakrio Trojan, demonski vladar, posređuju u njegovom uništenju.

122. Šahnama, dio I, str. 78, Moskva 1963.

123. Šahnama, dio I, str. 70, Moskva 1963.

rijanti ove legende u vedama Trita Aptija (Trita sin vode) ubija aždaju koja ima tri glave i šest očiju, a opet u drugim dijelovima veda kao ubica aždaje, koja se naziva *Azdehadasa*, javlja se Traitana. Svakako treba imati u vidu da su riječi *dahak* i *dasa* etimološki istog porijekla (kao što su to i riječi Traitana i Feridun). Ova vjerska legenda kod Iranaca je transponovana u isto-rijsku činjenicu i Ažidahak je zamijenjen u Zahaka.¹²⁴

Pored onog što smo naprijed istakli o neprijateljstvu Arapa u Šahnami, ovdje se javlja pitanje zašto je arapski vladar izabran i pirkazan kao troglava Aždaja u Šahnami? Na osnovu nekih isto-rijskih detalja i tekstova iz Aveste i Šahname može se doći do određenih odgovora na ovo pitanje. Iz istorije znamo da su iranski doseljenici na zapadu današnjeg Irana, prije nego što su osnovali svoje moćne države, bili izloženi neprekidnim napadima od strane semitskih naroda sa zapada iz Mezopotamije. Vladari Asirije i Kaldeje surovo su postupali sa doseljenim Irancima. Rušili su im na-selja, vršili pokolje i krvoprolića. Tako je motiv o aždajama, obič-nim ili troglavim, djelomično izmijenjen, prenesen u drugo vrijeme i na druga lica. Krajem osmog vijeka prije naše ere Medani su u zapadnom Iranu formirali državu Mediju. U isto vrijeme, ili nepo-sredno poslije nastanka države Medana, pojavio se Zaratustra sa vjerskim formama. Bez obzira na tvrdnje nekih iranskih istoričara da se Zaratustra javio 1800. g. prije naše ere, najvjerovatnije je da se on sa svojom monotesitičkom vjerom javio upravo nakon na-stajanja prve iranske države sa jednim vladarem, što je u skladu sa pisanjem Engelsa da se jedan bog mogao javiti kada i jedan vladar. Poslije Zaratustre počela je kompilacija i kodifikacija iran-ske narodne predaje. Na taj su način uspomene o sukobima arijskih doseljenika u Iran sa semitskim susjedima iz Mezopotamije, u po-četku čuvane u narodno-religijskom predanju Iranaca, ušle u Avestu. Takav je slučaj i sa legendom o Zahaku.

U Avesti se spominje da je Zahak vladao u zemlji po imenu Bawri. To je u stvari Babilonija. U staroperzijskom jeziku ahe-menidske epohe riječ Bawri izgovarana je kao Babiru. Uzrok zašto se ukinulo slovo »l« iz riječi Babil je taj što ni u staroperzijskom ni u avestinskom jeziku glas »l« uopšte ne postoji, pa je u obadva jezika zamijenjeno glasom »r«. U Avesti se, dalje, spominje da je sjedište vladavine Zahaka bio grad Kwirianta u blizini Bawrija (Babilona). Iz drugih tekstova Aveste proizlazi da je Ažidahak vladao zapadno od Irana i na Iran napadao iz Asirije i Kaldeje. Le-genda o Zahaku u Avesti i Šahnami je dakle rezultat reminiscen-cija na napade i pustošenja semitskih vladara po dijelovima za-padnog Irana u dugom vremenskom periodu od 2000. godine do sedmog vijeka prije naše ere. Iranski istoričar dr Musa Dževan je konkretniji i tvrdi da je Zahak iz Aveste i Šahname u stvari asir-ski vladar Sargon Drugi (725—705), koji je krajem osmog vijeka izvodio uspješne ratove i napade na Iran, praćene strašnim pusto-šenjima i krvoprolićem.¹²⁵ U svakom slučaju to je imalo dosta uti-

124. Darmesteter Jemes, *Points de Contact entre le Mahabharata et le Shahname*, Paris 1887, citat iz knjige Z. Safe Hamase seraji der Iran, Teheran 1954, str. 457—458.

125. Vidi Musa Dževan, *Tarih-i idžtimaij-i Iran*, Teheran 1961.

caja da je motiv o troglavim natprirodnim bićima, aždajama ili zmajevima, prionuo za arapskog vladara-tiranina Zahaka.

U našim narodnim pjesmama pojedinosti ovog motiva nalazimo kod herojiziranih ljudi kod kojih su se pojedini dijelovi tijela utrojavali. U narodnim pripovijetkama vidjeli smo da tri glave ima car Trojan i aždaje. U epskim pjesmama troglav je Balačko vojvoda i Arapi, Musa Kesedžija ima tri srca i troja rebra. Sa troglavim Arapima i onim običnim najviše se bori Marko Kraljević. U pjesmi »Ženidba Dušanova« junak Miloš Vojinović bori se sa troglavim Balačkom.

U pjesmi »Ženidba Dušanova« carev sestrić Miloš Vojinović, koji je odrastao u planini među ovcama, između ostalih prepreka ima da se bori i sa vojvodom Balačkom, koji je predstavljen kao neman sa tri glave. Kada su srpski svatovi povelili djevojku Roksandu u Srbiju, Miloš se obraća caru Dušanu, koga narodna pjesma naziva carem Stjepanom:

»Gospodine, srpski car Stjepane,
ovdje ima u Leđanu gradu,
ima jedan Balačko vojvoda,
ja ga znadem i on me poznaje;
kralj ga rani sedam godin dana
da raščera kićene svatove
i da otme Roksandu djevojku;
sad će njega za nama poslati.
Na Balačku jesu do tri glave:
Iz jedne mu modar plamen bije,
a iz druge lađan vjetar duva.«¹²⁶

Pošto su se Srbi uputili u Srbiju, za njima je pošao vojvoda Balačko. Miloš Vojinović ga čeka, i kada se susretnu, borba počinje. Miloš je udarcem svog zlatnog šestopera izbacio Balačka iz sedla, a onda:

»Pak poteže koplje ubojito,
pribode ga u zelenu travu,
pak mu sve tri odsiječe glave.«¹²⁷

Rekli smo da se u indijskim vedama spominje demon Valas, koji u pećinama zatvara vode, dakle nebeske žene ili djevojke, a njegova etimološka koruptela zmaj Veritra da zadržava sunčane zrake. Vojvoda Balačko imenom i prirodom svojom podsjeća na Valasa. Balačko treba da otme djevojku, što je uspomena na Valasovo zadržavanje i skrivanje nebeskih djevojaka, kišnih oblaka. Troglav je i iz glava mu udaraju sušni, modri i hladni vjetrovi, što govori o njegovoj demonskoj prirodi. »Ima varijanata ove pjesme gde se veli 'On izvede zmaja troglavita', tamo gde je u drugoj varijanti Balačko. Dalje će se taj isti demon u novijoj pesmi iz Crne Gore (Pesma 72, Pevanija crnogorska) promeniti u

126. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knjiga II, str. 149—150, Beograd 1958.

127. Ibid. str. 151.

Arapa koji otima devojkę. „Na vodi je Harap tri hiljade — među njima troglav Harapine’«. ¹²⁸

Miloš Vojinović, koji ubija Balačka, zamiĚenio je Indru, Thra-etonu i Feriduna, koji ubijaju aždaje i troglave nemani. Prvobitni borac protiv Valasa bio je bog od ĉijeg imena u našim epskim pjesmama nema traga. Taj trag boga se izgubio i svojstva su prešla na junaka-čovjeka, koji, slično kao Feridun, raste i odgaja se u planini među ĉobanima i hrani se mlijekom ovaca, odnosno Feridun mlijekom krava.

I motiv o arijskoj aždaji suše u nekim svojim pojedinostima ušao je u Šahnamu i u našu narodnu epiku. U Šahnamu junak Sâm ratuje sa strašnom aždajom koja je zadržavala vode iz rijeke Kešefa. On je ubija i saopštava Irancima:

»Potekoše vode Mezenderana,
kad ja potegoh tešku topuzinu.
Da od mene ne bi traga na zemlji,
i da ne bijah junak od junaka,
od aždaje koja iz vode Kešef
iziđe i učini svj’et kao dlan,

— — — — —
nebo bi ostalo prazno od ptica,
a lice zemlje od divljih zvjerova.
Ognjem je orlu krila spaljivala,
a otrovom zemlju zakuživala. « ¹²⁹

(»Bišud âb-i gerdân-i mâzenderân-ĉû men dest burdem be gurz-i gerân,
Zi men ger nebûdî be gîtî nišân-ber âverde gerden zi gerdenkešân.
Ĉunân aždahâ kû zi rûd-i kešef- bîrûn âmed ve kerd gîtî ĉû kef.

— — — — —
Havâ pâk dîdem zi perendegân-hemân rûj-i gîtî zi derendegân.
Zi tufeš hemî perr-i kerges bisûht-zemîn zîr-i zehreš hemî ber

Mezenderanske vode, koje su bile prestale teći, potekle su kad je junak Sâm ubio aždaju koja ih je zadržavala.

U našoj narodnoj pjesmi »Marko Kraljević i vila brodarica«, kako smo već spominjali, vila ĉuva vodu i za pijenje naplaćuje krvavu vodarinu. Junaku vadi oči a konju lomî prednje noge. Marko uništava vilu i oslobađa vodu, što oglašava pjesmom kroz planinu. U vili brodarici u ovoj pjesmi prepoznaje se arijska aždaja sa rijeke Kešef koju u Šahnamu uništava junak Sâm.

Iz ovog razmatranja i pregleda motiva o troglavim stvorenjima u Firdusovoj Šahnamu i u našoj narodnoj epici ističu se sljedeće zajedničke pojedinosti:

1. Zoomorfizam i antropomorfizam prirodnih pojava evidentan je u predanjima svih indoevropskih naroda. Animirane prirodne pojave su božanstva, zmajevi, aždaje i druge nemani. Oni se dijele na dobre i zle i postavljeni su u stalnu borbu jedni protiv drugih, što je u stvari mitološki naĉin gledanja i objašnjenja borbe suprotnosti u prirodi.

128. Ilarion Ruvarac, Dve studentske rasprave, Novi Sad 1884, str. 32.

129. Šahnama, dio I, str. 202—203, Moskva 1963.

2. Motiv božanskog trojstva (triteizam) poznat je, kako u najranijoj arijskoj predaji (Indra — Agni — Vaju), tako indijskoj Dijauser — Gajo mater — Mitra), iranskoj (Zervan — Ahrimen — Hormuzd ili Ahrumazda — Angra mainju — Sipenta mainju) i slavenskoj Perun — Crnobog — Bjelobog). Ova božanstva nekada su u slozi, a nekada su jedni prema drugima neprijateljski suprotstavljeni. Na osnovama ovakvih triteizama nastale su i predstave i predanja o troglavim stvorenjima.

3. Jedna od važnih borbi koja se u prirodi vodi između ovih supstituta prirodnih pojava je borba za nebeske kiše. U najstarijoj arijskoj predaji borba se vodi između boga Indre i zmaja suše Veritre za kišne oblake, predstavljene kao nebeske ovce ili bremenite nebeske žene ili djevojke. Po drugoj verziji u arijskoj predaji ta se borba vodi između božanstva Trite Aptije i demona suše Veritre ili Valasa.

U indijskoj mitologiji Indra se bori sa aždajom suše Veritrom i zmijom potopa Ahi. Trita ubija troglavu aždaju Višvarupu ili Aziadahaka, odnosno Traitaona ubija Azdehadasu.

U iranskoj Avesti Thraitaona Athvija (Thraitaona sin vode) ubija troglavu zmiју Aziadahaka i iz njegovog ropstva oslobađa djevojke Ernevaz i Šehrnaz. Božanstvo Tir-Tištrija (Merkur) u obliku bijelog konja ratuje sa divom suše Apaošom koji se pojavljuje u obliku cenog konja.

U našoj predaji sv. Ilija, pokršteni slavenski bog Perun, goni aždaje i zmajeve suše i potopa. Sv. Đorđe ubija aždaju koja guta djevojke. Trojan troglavi guta ljude, stoku i ribu, a strada od sunca.

4. U Firdusijevoj Šahname na mjesto drevnoj božanstva dolazi iranski junak i car Feridun, a na mjesto troglavih aždaja arapski tiranin Zahak sa dvije zmiје na ramenima. U našoj narodnoj epici zmajeve i troglave aždaje zamjenjuju Arapi, obični i troglavi, i troglavi vojvoda Balačko (indijski Valas). Isto tako demonske osobine i prirodu troglavih stvorenja vidimo kod Muse Kesedžije koji je u stvari novija varijanta zmaja sa utrojenim srcima, od kojih na jednom spava ljuta zmiја, zatim kod Vlah Alije, koga pjesma naziva i »mučnom alom silnim Vlah-Alijom«. Sa ovim neprijateljem bore se naši epski junaci Marko Kraljević, Miloš Vojinović, Bolani Dojčin i Strahinja Banović.

5. Zahak U Šahname otima Džemšidove kćeri i svaki dan uništava dva mladića, a kasnije ovcu i mladića, da bi umirio svoje zmiје na ramenima. U našim narodnim pjesmama Arapi silom uzimaju djevojke, Vlah-Aliја ljubu Strahinje Banovića, Mina od Kostura ljubu Marka Kraljevića, a vojvoda Balačko je trebalo da otme djevojku-nevjestu cara Dušana.

6. U obadvije epike, dakle, arijska aždaja, iz pomenutih razloga, preobražava se u čovjeka arapskog porijekla, običnog ili troglavog.

7. U Šahname Iranci dovode carevića Feriduna, koji je rastao u planini među čobanima, i on savladava troglavog Zahaka, a u našoj narodnoj epici carev sestrčić Miloš Vojinović dolazi iz planine Šare od ovaca i savladava troglavog Balačka. Ovi junaci, negdašnja

božanstva koja su otimala kiše od aždaja i od demona suše, hrane se mlijekom krava ili ovaca, koje su arijske supstitute za kišne i plodonosne oblake, a s druge strane bore se za djevojke, nekadašnje oblake. Ovi junaci moraju biti carskog porijekla, što je refleksija drevnog vjerovanja da carevi moraju biti zaštitnici naroda.

8. U Šahnami se borba za vodu opisuje između junaka Sâma i opasne aždaje koja zadržava mazenderanske (prikaspijske) vode sa rijeke Kešef. U našoj narodnoj epici ta je pojedinost sačuvana u pjesmi »Marko Kraljević i vila brodarica«.

Na kraju ovoga dijela treba napomenuti da su međusobno suprotstavljene neprijateljske snage u obadvije epike dobro i zlo, tmina i svjetlo. U dubokoj prošlosti predstavnici zlih demonskih snaga su mitološka bića, kao što su divovi, aždaje, džinovi. Kasnije, njihovo mjesto zauzimaju narodi poznati istoriji, obično susjedi Irana i Jugoslavije. To su narodi koji su nasrtali na zemlje Irana i Jugoslavije i stvarali im velike teškoće, pa su predstavljeni kao demonske snage. Glavni od ovih naroda u dvije epike su sticajem raznih istorijskih prilika isti, odnosno javljaju se kao neprijatelji sa istim imenima. To su Turanci-Turci i Arapi u Šahnami odnosno Turci i Arapi u našoj narodnoj epici.

III Dio

LIKOV I GLAVNIH JUNAKA

1. Porijeklo glavnih junaka

A. Istorijsko porijeklo

Iranska epska predaja i naša narodna epika, kao i epovi drugih naroda, puni su imena raznih junaka, među kojima se od ostalih ističu grandiozni epski likovi glavnih junaka, kod nas Marka Kraljevića, a kod Iranaca Rustem sin Zâla (Destâna). Za sagledavanje i poređenje Kraljevića Marka i Rustema kao glavnih likova ove dvije epike, Irana i naše narodne epike, potrebno je osvijetliti stvarno, istorijsko porijeklo ove dvije epske ličnosti i uporediti ga sa njihovim epskim porijeklom.

Po istorijskim izvorima i po narodnoj predaji, Marko je sin srpskog velikaša Vukašina koji se poslije smrti srpskog cara Dušana proglasio kraljem. Kada su osmanski Turci u 14. vijeku prodrli na Balkan, sukobili su se sa Srbijom. Turci su u prvom sukobu sa Srbima u Trakiji na rijeci Marici 1371. godine nanijeli poraz Srbima. U ovom sukobu poginuo je i Markov otac kralj Vukašin. Nakon ove pobjede, Turci su veći dio Vukašinovih zemalja priključili Osmanskom carstvu, a samo mali dio ostavili su Vukašinovom sinu Marku koji je postao turski vazal. U vrijeme ratnih pohoda Turaka Marko je sa određenim brojem srpskih vojnika učestvovao na turskoj strani. Zemlje kojima je vladao Marko uživale su relativnu samostalnost. Prema podacima narodne epike turski sultani su zbog junaštva i zasluga koje je Marko pokazivao u borbama na njihovoj strani, bili posebno naklonjeni prema njemu i davali su mu posebne povlastice. Čak su ga, opet po narodnoj pjesmi, nazivali svojim posinkom.

Istorija je zabilježila da je Marko poginuo na strani Turaka u borbi protiv vlaškog vojvode Mirčete na Rovinama 1394. godine. Konstantin Filozof u Biografiji Stefana Lazarevića piše kako je Marko, prije stupanja u boj na Rovinama, izrekao ove riječi: »Kažem i molim Gospoda da bude hrišćanima pomoćnik, pa makar ja prvi poginuo u ovome ratu«. ¹³⁰ Pisanje Filozofa pokazuje na koji su način srpski narod i neki hroničari odmah poslije Markove smrti počeli da prenose narodnu predaju u kojoj se Marko želi predstaviti u ljepšem svjetlu. Mnoge priče i motivi koji su živjeli

130. Citat iz knjige Tome Maretića: Naša narodna epika, Beograd 1966, strana 180.

u narodu sve češće se počinju spominjati uz Markovo ime. Na ovaj je način tokom vremena stvarni život Markov obavijen oreolom mita i zatrpan u naslage narodne predaje i legendi. Tako je Marko od ne baš velike istorijske ličnosti postao legendarni narodni junak.

U Šahnamī za glavnog Firdusijevog junaka Rustema mogu se ustanoviti iste činjenice kao i za Marka Kraljevića. Razmatranje nastanka epskog lika Rustema počecemo zaključcima Z. Safe do kojih je došao istražujući podatke o ovom junaku: »Sada treba da se vidi od kada se javlja priča o Rustemu i kojem vijeku pripada? Kao što sam prije rekao, ime ovog junaka u Avesti se uopšte ne spominje, dok se u djelima na pahlevi jeziku rijetko susreće i to u obliku Rutsitahmek ili Rutsitahm... Predaja o Destanu (Rustemovu ocu), Rustemu i Zevareu (bratu Rustemovu) koja je u Šahnamī tako opširna, nije novonastala predaja, nego se spominje i u staroj tradiciji. Jer, kao što znamo, avestinski spisi iz doba Sasanida i stara vjerska predanja većinom su izvori vjerskih knjiga na pahlevi jeziku. Imajući u vidu samo ove podatke proizlazi da je priča o Rustemu vezana za sasanidsko doba i to prije šestog vijeka. Međutim, prema pouzdanim argumentima može se zaključiti da je ova priča starija i od sasanidskog doba, a naročito stoga što se ime Rutsithm spominje u 41. paragrafu poslanice »Diraht-i asurik« (datula). Kao što je dokazao poznati francuski naučnik E. Benveniste, Diraht-i âsûrik, kao i Âjât-kâr-i Zerîrân, je spjev koji pripada dobu Ekšanida (Parčana). Na ovaj način može se utvrditi da je pomenuta priča ostala iz starih vremena, pa pisac ovih redova smatra da je Rustem, kao još nekoliko junaka iz Šahname (Gûderz, Gîv, Bîžen, Mîlâd) bio iranski vojskovođa u doba Eškanida koji je imao uticaja u Sistanu i da je zbog velikih svojih djela ušao u narodnu predaju Iranaca na istoku Irana. Ako je ova pretpostavka tačna, Rustem je svakako bio istorijska ličnost i sva svojstva legendarnih junaka usredsređena su u njemu. Prema tome, ako su u život nekog velikog junaka ušle legende, ne treba poricati njegovo istorijsko postojanje.«¹³¹

Kako se iz navedenog citata vidi, ime najvećeg junaka u Šahnamī ne spominje se u Avesti. Međutim, u pahlevijskoj književnosti ime Rustema i njegovog oca Destâna odnosno Zâla se spominje. U Bundehešnu¹³² dio 31. paragraf 41. stoji sljedeće: »... Destan je vladao pokrajinom Sekan (Sistan-Drangijana), a Rutsitahm i Uzvarek (Zevare) bili su mu sinovi.«¹³³

Ako i prihvatimo argumentovanu tvrdnju Z. Safe da je Rustem bio iz dinastije Eškanida, još uvijek nije odgovoreno zašto su svojstva legendarnih junaka prionula za Rustema i epski motivi o njima usredsređeni oko njega, a ne oko nekog drugog junaka, posebno i zbog toga što se ime Rustema uopšte ne spominje u Avesti uz imena ostalih iranskih junaka. Neki istraživači pokušali

131. Z. Sâfa, Hamase seraji der Iran, Teheran 1954, str. 564—567.

132. Bundehešn u doslovnom prevodu znači osnova stvaranja. To je knjiga na pahlevi jeziku, u stvari rezime Aveste iz doba Sisanida i rezime avestinskog komentara Zenda. Neki dijelovi Bundehešna odnose se na geografiju i istoriju Irana.

133. Citat prema knjizi Hamase seraji der Iran od Z. Safe, str. 566.

su dati objašnjenje na taj način što tvrde da su pisci i kompilatori avestinskih tekstova čuli za ime Rustema, ali zbog njegovih postupaka koji se nisu dopadali zoroastrovskim sveštenicima njegovo ime nisu unijeli u tekstove Aveste. Ovakve tvrdnje i pretpostavke argumentovano su pobijene od strane Nijemca Teodora Nöldekea i Iranca Z. Safe. Pitanje i dalje ostaje, jer još uvijek nije jasno zašto se u iranskoj narodnoj tradiciji i u Šahnami najuzvišenija junačka svojstva, patriotizam, istinoljubivost i moralna veličina pripisuju Rustemu čije se ime u Avesti i u drevnim iranskim spisima uopšte ne spominje, a kamoli da se veliča. S druge strane imamo obrnut slučaj. Naime, car Guštasp koji je po Avesti i u staroperzijskim spisima veoma pobožan, hrabar i veliki vladar u Šahnami je predstavljen kao veoma loš vladar i loš karakter. Po Šahnami Guštasp je podal, nizak, intrigator i egoista »i ne zaslužuje da sjedi na carskom tronu pravovjernih«. ¹³⁴ Imamo, dakle slučaj na najbolji i najzaslužniji vladar pripadnika Zoroastrove vjere postaje najnegativnija ličnost u narodnoj predaji pripadnika iste te vjere. Guštasp iz vjerskih knjiga dijametralno se razlikuje od Guštaspa kojeg je stvorila narodna predaja.

Sličan slučaj imamo i u našoj narodnoj epici. Car Dušan koji je po istoriji najveći vladalac feudalne Srbije pa zbog toga nazivan i Dušan silni u epici je prikazan kao negativna i loša ličnost. On na zahtjev svog budućeg tasta hoće da pogubi svoje najvjernije prijatelje, sinove svoje sestre. On hoće da se oženi svojom sestrom. On bez ijednog pouzdana junaka odlazi među Latine »stare varalice«. On je oko sebe okupio nedostojne ljude koji u teškim prilikama nisu ni za što. Ukratko, i on nedostojno zauzima carski položaj. Dakle, lik sasvim suprotan svojoj istorijskoj verziji. Nasuprot njemu, Marko Kraljević koji je po istoriji bio turski vazal, u narodnoj predaji skoro svih Južnih Slovena bio je toliko omiljen da se i u našoj narodnoj epici javlja kao najveći i najomiljeniji narodni junak. Zašto je to tako pokušaćemo da odgovorimo u sljedećem izlaganju.

B. Epsko porijeklo glavnih junaka

Epska predaja o porijeklu Kraljevića Marka počinje pjesmom o ženidbi kralja Vukašina Jevrosimom, sestrom vojvode Momčila, junaka džinovskog tijela i velike snage, koji vlada negdje u planinskim predjelima oko Pirlitora prema Durmitoru. Po zahtjevima epskog pjevanja i kod našeg narodnog pjevača glavni junak, s jedne strane, treba da vodi porijeklo od kraljevske loze, jer se vjerovalo da kraljevi moraju štititi narod od nevolja i zla, a s druge strane, od junačkog koljena, kakav je bio Momčilo. Pjesma počinje pismom kralja Vukašina ženi vojvode Momčila, nevjernoj Vidosavi. U pismu je kralj nagovara da otruje svoga muža Momčila i da dođe kod njega da je uzme za ženu:

134. Šāhruh Meskūb, Rustem ve Isfendijar, Teheran 1963, str. 24.

»Vidosava, Momčilova ljubo,
 šta ćeš u tom ledu i snijegu?
 Kad pogledaš s grada iznad sebe,
 ništa nemaš lijepo vidjeti,
 već bijelo brdo Durmitora,
 okićeno ledom i snijegom
 usred ljeta kao usred zime;
 kad pogledaš strmo ispod grada,
 mutna teče Tara valovita,
 ona valja drvlje i kamenje
 na njoj nema broda ni ćuprije,
 a oko nje borje i mramorje;
 već ti otruj vojvodu Momčila,
 il' ga otruj, ili mi ga izdaj,
 hodi k meni u primorje ravno
 bijelome Skadru na Bojani,
 uzeću te za vjernu ljubovicu,
 pa ćeš biti gospođa kraljica.«¹³⁵

Iako nije lako pogubiti Momčila, jer on ima vjernu sestru Jevrosimu koja prije Momčila »jelo ogleduje«, ima devet braće i dvanaest bratućeda koji mu rujno vino služe i probaju svaku čašu vina, ima sablju sa očima i konja sa krilima, nevjerna i lakoma Vidosava kuje zavjeru i Momčilo biva napadnut kad se najmanje nadao, u zoru dok je bio u lovu. Nevjerna žena spaljuje mu konju krila, a sablju natapa krvlju i stavlja u korice »da se ne da izvadit' iz kora«. Kada Vukašin sa vojskom iznenađuje Momčila, on se bori sve dotle dok ne vidi da mu je izginulo devet braće. Zatim pokušava da se skloni u svoj grad Pirlitor, ali Vidosava je vrata zatvorila, a sestri Momčilovoj vezala kosu za direk. Ipak sestra kad čuje dozivanje brata za pomoć, trga kose i spušta platno da Momčilo uđe u grad. Opet interвениše Vidosava i sabljom presijeca platno. Momčilo pada na neprijateljska koplja i nadžake gdje ga zatječe kralj Vukašin i udara kopljem u srce. Na samrti Momčilo se obraća Vukašinu i preporučuje mu:

»Amanet ti, Vukašine kralju:
 te ne uzmi moju Vidosavu,
 Vidosavu, moju nevjernicu,
 jer ć' i tvoju izgubiti glavu:
 danas mene u tebe izdala,
 a sjutra će tebe u drugoga;
 već ti uzmi moju milu seju,
 seju moju milu Jevrosimu,
 ona će ti svagda vjerna biti,
 rodiće ti ko' i ja junaka.«¹³⁶

Kralj Vukašin ispunjava Momčilovu želju. On prvo kažnjava nevjernu Vidosavu vezavši je konjima za repove, a zatim uzima

135. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 104—105, Beograd 1958.

136. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 112—113, Beograd 1958.

Jevrosimu za ženu koja mu rađa sinove Marka i Andriju, »a Marko se turi na ujaka — na ujaka vojvodu Momčila.«

Pored ove postoji još jedna varijanta narodne pjesme o Markovom porijeklu. U narodnoj pjesmi »Rođenje Marka Kraljevića«¹³⁷ govori se o tome kako kralj Vukašin jednog dana u lovu nailazi na jezero u kome se kupala vila Mandalina. Kralj se neprimjetno privlači i krade vilina krila koja je ona bila odložila dok se kupala i na taj je način zarobljava i prisiljava da se uda za njega. Iz ove veze rađaju se Marko i Andrija.

I Rustemovo porijeklo po Šahnami vezuje se za legendarnog vladara Džemšida. Otac Rustemov ima dva imena, i to Zâl i Destân. Zâl raste među ptičima mitske ptice simurg u jednoj visokoj planini. Ptica ga hrani i kad je trebalo da ga vrati ocu poklanja mu nekoliko svojih pera koja u nevolji treba da zapali i simurg će mu odmah doći u pomoć. Ovaj mladić koji je odrastao među mitskim pticama postaje veliki i snažan junak i iz njegovog braka sa Rudabom, kćerkom Zahakovog potomka Mihraba, rodiće se Rustem. Za Zahaka znamo da je bio arapski vladar demonske prirode i da je vladao Iranom oko hiljadu godina kao najveći tiranin i zlikovac.

Kada je Zâlova žena Rudaba bila noseća, njen plod je, kako veli Firdusi, bio neobično težak:

»Uvenu ljepota proljetnog daha
i predade srce bolu i tuzi.
Od preteškog tereta što nosaše
Rudaba je kao potok krv lila.
Stomak joj velik i težak postade,
i crveno lice joj kao šafran.«¹³⁸

(»Bahâr dilefrûz pežmurde šud-dileš râ gam u rendž bisupurde šud.
Zi bes bâr ku dâštî enderûn-hemî rând Rûdâbe çûn rûd hûn.
Şikem geşt ferbih ve ten şud gerân-şud ân ergevânî ruhaş
za'ferân.«)

Zbog abnormalne veličine djeteta, rađanje se ne odvija normalno, nego je uz narkozu i pomoć ptice simurg obavljen carski rez. Firdusi veli:

»Razreza slabine vitkog čempresa,
dok ona nikakav bol ne osjeti.
Izvadiše iz nje dijete ko' lav,
a slabine u krvi joj ostaše.«¹³⁹

(»Bikârt tuhiğâh-i serv-i suhî-nebâşed merorâ zi derd âğehî.
vezû beçe-i şîr birûn keşîd-heme pehlu-i mâh der hûn keşîd.«)

Vidimo da narodna predaja epske junake vezuje za junačke i epske pretke i za kraljevske porodice. Isto tako dovodi ih u vezu,

137. Hrvatske narodne pjesme, knj. II, str. 3, Zagreb 1897, izdanje MH.

138. Šahnama, dio I, str. 235–236, Moskva 1963.

139. Ibid. str. 238.

odgojem i porijeklom, sa nadnaravnim bićima, vilama ili mitskim pticama. Epski junaci su po pravilu obični ljudi, ali posjeduju neobičnu snagu koja nosi karakter čiste hiperbole. Snaga glavnih ep-skih junaka u svojim genetičkim izvorima je fantastična-volšebna. Po tome se oni razlikuju od drugih ljudi. Isto tako glavni junaci su na razne načine povezani sa nadnaravnim svijetom i u slučaje-vima izuzetno velike opasnosti oni se mogu obratiti tome svijetu za pomoć. Marku će priskočiti u pomoć vila, a Rustemu ptica simurg. Narodna predaja mora na neki način da pripremi svoje glavne junake za velike podvige koje će činiti, a pred kojima su obični ljudi nemoćni.

Djeca po svojim osobinama, tjelesnim i moralnim, nasljeđuju svoje roditelje i svoje bližnje krvne srodnike. Tako Marko Krajević preko svoje majke Jevrosime nasljeđuje tjelesne i moralne osobine svoga junačkog ujaka vojvode Momčila. A kakav je bio bio Momčilo? O njegovom izgledu i rastu možemo suditi po sljedećim stihovima u kojima se opisuje njegova odjeća i oružje:

»Al' da vidiš čuda velikoga!
 što Momčilu bilo do koljena,
 Vukašinu po zemlje se vuče
 Što Momčilu taman kalpak bio
 Vukašinu na ramena pada!
 Što Momčilu taman čizma bila,
 tu Vukašin obje noge meće!
 Što Momčilu zlatan prsten bio,
 tu Vukašin tri prsta zavlaci!
 Što Momčilu taman sablja bila,
 Vukašinu s' aršin zemljom vuče!
 Što Momčilu taman džeba bila,
 kralj se pod njom ni dignut ne može.«¹⁴⁰

I Rustemov otac Zal (Destan) veliki je junak. Kada car Minu-čihir želi da ispita snagu Zala, ovaj u trku strijelom sa konja probija stablo drveta staro mnogo godina:

»Na poljani jedno drvo stajaše,
 staro mnogo mjeseci i godina.
 Destan sin Sama tada lûk nateže,
 boga spomenu i konja podbode.
 U sredinu vitkog stabla pogodi,
 kroz stablo carska strijela proleti.«¹⁴¹

(»Diraht-i gošen bûd be mejdân-i šâh- guzešte berû sâlî bisjâr ve mâh.

Kemân râ bimâlîd destân-i sâm- ber engîht esb ve âvurd nâm.
 Bîzed ber mîjân-i diraht-i suhî-guzâre šud ân tîr-i šâhinšâhî.«)

140. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 113, Beograd 1958.
 141. Šahnama, dio I, str. 224, Moskva 1963.

U daljem nadmetanju Zal na megdanu kopljem probija tri debela štita:

»U tri čvrsta štita kopljem udari
i probijene na stranu baci ih«¹⁴²

(»Bized hišt ber se siper-i gîlvâr-guşâde be dîger sũ efgend hâr.«)

Car Minučihir obraća se svojim junacima i traži nekoga ko bi se ogledao sa Zálom. Međutim, niko se ne smije javiti, pa sam car određuje najjačeg svog junaka, ali ovaj u dvoboju sa Zálom ne ostaje dugo na konju:

»Zal pogleda ko je od njih za megdan,
ko je slavni megdandžija na konju.
Kao morska neman Zâl se približi
i šakom ga po pojasu dogradi.
Sa sedla ga tako lako izbaci
da u čudu car i vojska ostaše.
Svi junaci tada u glas priznaše:
— nešto slično svijet dosad ne vidje.
Onaj koji mu na megdan izađe
majku svoju u crno će zaviti.
Ni lavovi takoga ne rađaju,
kakav junak, pa to je morska neman!
Blago Sâmú da ovakvog junaka,
svijetu ostavlja za uspomenu.«¹⁴³

(»Nigeh tâ kîst zîşân sevâr-inânpič ve gerdenkeş ve nâmdâr.
Zî gird ender âmed besân-i neheng-girifteş kemerbend-i urâ beçeng.
Čunân hâreş ez puşt-i zîn ber girift-ki şâh ve sipeh mând ender
şigift.

Beavâz guftend gerdenkeşân- kimerdum nebîned kesî zî nişân.
Her ânkes ki bâ û bidžûjed neberd-kuned džâme-i mâder berû
lâdžverd.

Zî šîrân nezâjed čunîn nîz gurd-či gurd ez nehengâneş bâjed šumurd.
Hanuk sâm-i jîl keş čunîn jâdegâr-bîmaned be gîtî delîr ve sevâr.«)

Znači i Firdusi svoga glavnog junaka porijeklom vezuje za ju-načko koljeno.

O genetičkim izvorima snage iz fanatično-volšebnog svijeta, kod Marka Kraljevića interesantno je spomneuti i motiv dobijanja snage zadajanjem vilinskim mlijekom. Po narodnoj predaji, dok je Marko bio dijete i čuvao ovce sa čobanima, bio je nejak i slabašan i čobani su ga stalno prisiljavali da im vraća ovce. Jednog dana dok je iz šume vraćao ovce, spazi malo dijete da leži na suncu koje ga je nemilosrdno pržilo. Marko mu je brzo napravio hlad i otišao za ovcama. Majka djeteta bila je vila i kada od djeteta saznaje ko mu je napravio hlad, odlazi nalazi Marka i nudi mu da

142. Ibid. str. 225.

143. Šahnama, dio I, str. 225, Moskva 1963.

zaželi šta god hoće. Marko zaželi da postane jak. Vila ga zadaja svojim mlijekom i on postaje jači od svih čobana. Dakle, narodna tradicija Markovo dobijanje snage na ovaj način dovodi u vezu sa naprirodnim bićima, vilama. To je donekle učinjeno i kod predanja o rođenju marka od vile Mandaline i Kralja Vukašina. I Markova majka Jevrosima, sestra je džinovskog junaka Momčila koji živi u visokim sniježnim planinama, a oko njega nalazimo i susrećemo dosta neobičnog i nadnaravnog (krilat konj, sablja sa očima) tako da narodna predaja i s ove strane vezuje Markovo porijeklo sa svijetom neobičnog i nadnaravnog. U Firdusijevoj Šahnami Rustemov otac Zal raste među mitskim pticama u visokim planinama, a pero iz repa ptice simurg stalna je vezi Zala i njegova sina Rustema sa nadnaravnim, volšebnim svijetom.

Sljedeća zajednička pojedinost u porijeklu dva junaka jeste to da obadva junaka potiču od porodica ubica i porodica njihovih žrtava. Marko je s očeve strane sin kralja Vukašina koga pjesma predstavlja kao ubicu vojvode Momčila, a sa majčine strane sin sestre ubijenog vojvode Momčila, Jevrosime. Kod Rustema imamo sličan slučaj. On je sa očeve strane porijeklom od cara Džemšida koga je ubio zloglasni Zahak, a sa majčine strane potječe od Zahaka. Već smo rekli da je majka Rustemova kćerka Mihraba, potomka Zahakova.

Od svojih roditelja djeca nasljeđuju i fizičke i duhovne osobine. Djeca su u neku ruku sinteza osobina svojih roditelja. Prema tome kod naših junaka treba da nalazimo osobine predaka s obadvije strane. Znači pored dobrih osobina kod njih moramo nalaziti i loše osobine njihovih predaka, odnosno roditelja koji su sami bili loši. Uzvišene odlike svoga karaktera Marko Kraljević naslijedio je od svog ujaka vojvode Momčila i majke Jevrosime. Momčilo ne samo da je veliki junak, nego je i vrlo osjetljiv i pažljiv. Za ubijenom braćom njemu od tuge ruke klonu i ne mogu više da sijeku. Markova majka Jevrosima toliko voli svoga brata da svako jelo prije njega proba da on ne bi bio otrovan. Ona svom sinu Marku savjetuje da ne sudi »ni po babu ni po stričevima — već po pravdi boga istinoga«. Ali Marko nasljeđuje i u sebi nosi osobine i svog drugog roditelja, oca Vukašina, podlog ubice vojvode Momčila. Vukašin pošto nije u stanju da snagom na bojnopolju likvidira Momčila, pribjegava zavjeri i uz pomoć nevjerne, lakomne i lakome žene Vidosave ubija Momčila, i to samo zato da bi se domogao njegove žene. Međutim, na samrti kada mu Momčilo ukazuje na to da će i sam biti izdan od te žene, Vukašin je ubija, plašeći se da i sam ne bi doživio sudbinu kao i Momčilo. Ali narodni pjesnik ne oprašta ni Vukašinu i priprema mu nedostojnu smrt. Ubiće ga, ranjena, neznani turski vojnik Mustafa aga samo za to da bi se domogao njegove sablje.

Uticao lošeg karaktera kralja Vukašina na Marka uočavamo u njegovim neshvatljivim i lošim postupcima u nekoliko pjesama. U pjesmi »Marko Kraljević i kći kralja arapskoga« Marko čini težak zločin. On djevojku koja mu je spasila život ubija samo za to što je crna i što mu se, takva, ne sviđa. Ipak, Marko priznaje svoj zločin i gradi zadužbine ne bi li mu bog oprostio. Time ga

pjesnik odvaja i razlikuje od oca Vukašina, koji bez kajanja čini zločin za zločinom. I u pjesmi »Sestra Leke kapetana« Marko postupa vrlo okrutno prema sestri Leke kapetana koja ga je samo pokudila i odbila da se uda za njega ili za njegove drugove. Marko joj odsijeca desnu ruku, vadi oči i predaje joj ih zavezane u maramu. Ovakvih pjesama u kojima je Marko surov nema mnogo. Ali, i mali broj takvih pjesama pokazuje da je narodni pjevač htio da kod svog junaka prikaže sve ljudske osobine i raspoloženja, od najnižih do najviših. A to što u Markovom karakteru susrećemo i tako loše osobine motivirano uticajem lošeg karaktera njegovog oca kralja Vukašina.

I u Šahnami glavni junak Rustem, pored dobrih osobina i junaštva koje nasljeđuje od slavni predaka s očeve strane, zbog svojih veza preko majke sa demonskim i prokletim Zahakom, je nesretan i nesreća i prokletstvo pratiće glavnog junaka Šahname kroz cio njegov život.

Uprkos junaštva, podviga i velikih zasluga za svoj narod i domovinu i savršenih moralnih vrlina koje je posjedovao, Rustema u životu stalno prati zla sudbina i velike nesreće. Njime se sudbina vrlo grubo poigrava. Između ostalog, on ne znajući ubija svog sina, velikog junaka Suhraba. Zbog spletke Guštaspa oko zadržavanja prijestolja, Rustem dolazi u situaciju da mora da ubije velikog iranskog junaka, sina Guštaspa, carevića Isfendijara, koji je po pjesmi čovjek od mjedi, dakle nekakav »gvozden čovjek«. Najzad i sam Rustem biva ubijen podvalom svoga polubrata, na taj način što ga ovaj, za vrijeme lova, namamljuje na vučju jamu, u koju Rustem i konj mu Rahš upadaju i nabadaju se na oštre mačeve postavljene na dno jame gdje obadva stradaju. I sam Rustem primjećuje da mu život ne pruža sreću u životu. On se gorko tuži na zlu sudbinu, na nezgode i neispunjene želje u životu. U pjevanju o sedam Rustemovih podviga Firdusi veli:

»Rustem sjede pored divnog izvora,
i uze zlatnu čašu punu vina.
Poslije čaše uze i tamburu
i pustinja posta mjesto veselja.
Tehemten¹⁴⁴ tamburu čvrsto prigrli,
i uz tamburu otpoče pjevati:

— Skitnica je i zle sudbine Rustem,
umjesto radosti, tuga prati ga.
Boravišta su mu ratne poljane,
a gradine pustinje i planine.
Stalno borbe s lavom i sa aždajom,
od čijeg se zla ni zmaj ne spasava.
Vino, čaše, miris ruža, veselje
ništa od tog ne daje mu stvoritelj.

144. Jedan od nadimaka Rustema u Šahnami, a znači velik, snažan, hrabar.

Stalno bitke sa morskim nemanima,
 ili sa hitrim stepskim panterima.
 Pjesmu Rustema čula je vještica,
 tužnu pjesmu i tužne zvuke struna.«¹⁴⁵

(»Nišest ez ber-i češme-i ferhunde pej-jekî džâm-i zerr did pur
 kerde mej.
 Ebâ mej jekî niz tânbûr jâft- bijâbân çunân hâne-i sûr jâft.
 Tehemten mer ân râ be ber ber girift-bized rûd ve guftârâ ber
 girift.
 Ki âvâre ve bednişân rustemest-ki ez rûz-i şâdiş behre gam est.
 Heme džâj-i džengest mejdân-i ûj-bijâbân ve kûhest bustân-i ûj.
 Heme dženg bâ şîr ve ner adždehâst-kudžâ edždehâ ez kefeş
 nârehâst.
 Mej ve džâm ve bûjâ gul ve mejgusâr-nekerdest bahşeş verâ
 kirdgâr.
 Hemîşe be dženg-i neheng enderest-veger bâ pelengân be
 džengenderest.
 Be gûş-i zen-i džâdû âmed surûd-hemân nâle-i Rustem ve zahm-i
 rûd.«)

Ovakve kobi Rustemova života posljedica su njegovog krvnog srodstva sa demonskim Zahakom koga je zavela sotona. Zbog toga su car Mînučihr i Sâm bili protiv bračne veze između Rustemova oca Zâla i Rudâbe. Ali, pošto su žreci prorekli da je taj brak već predodređen i pošto se sudbini ne može izbjeći, car se više nije protivio. Neizbježnost sudbine u životu Fîrdusi u Šahnama podvlači na nekoliko mjesta, kao npr.:

»Trudimo se, ali kakve koristi!
 Oduvijek biva što je suđeno.«¹⁴⁶

(»Bikûşîm vez kûşeş-i mâ či sûd-kez âgâz buved ânçi bâjîst bûd.«)

Markovo pak porijeklo od ubice i od žrtve toga ubice ima za posljedicu složenost njegovog karaktera. U njegovom liku, kako smo već istakli, nalazimo najniže i najviše ljudske strasti.

Rustem ne čini kao Marko bezrazložne i nerazumne zločine. Njegovo pak porijeklo od potomaka ubijenog Džemšida i potomaka ubice Zahaka ima za posljedicu da ga u životu stalno prate nesreća i životne kobi, čega je on svjetan, ali pošto je tako suđeno, nije se moglo ništa izbjeći.

Na početku izlaganja o istorijsko-epskom porijeklu glavnih junaka pojavilo se pitanje na koji su način ne baš toliko važne istorijske ličnosti izabrane za nosioce glavnih junaka u nacionalnim epikama?

O ovome problemu u pogledu Marka Kraljevića dosta su pisali i naši i strani istraživači i poznavaoци naše narodne epike. Iznošeni su različiti i oprečni sudovi i zaključci. Ponekad su neke prilaze tome pitanju i zaključke diktirali razni društveno-politi-

145. Šahnama, dio II, str. 98, Moskva 1963.

146. Ibid, dio IV, str. 31, Moskva 1965.

čki uslovi, često usko vezani za vjersko-nacionalna osjećanja, i kao takvi, daleko od objektivnih sudova i zaključaka. Mi ćemo ovdje dati rezime posmatranja i zaključaka za koje smatramo da nisu opterećeni nacionalnom i vjerskom uskogrudnošću. Kao što je poznato, Marko Kraljević je poginuo u vojsci osmanskog sultana u ratu protiv Vlaha 1394. godine. Prema pisanju Hilendarskog letopisa sultan je bio zabrinut zbog smrti Marka. U pomenutom letopisu stoji: »Razbi Mirče, vojevoda vlaški, cara Bajazita na Rovinama, i tu pogibe Marko Kraljević i Kostadin... Mnogo se ožalosti car zbog njihove pogibije, čak se i poplaši, jer takvih nije bilo u svoj vojsci njegovoj, niti je i docnije bilo.«¹⁴⁷ Hilendarski letopis pisan je u doba kada nezivnost Srbije više nije postojala, od druge polovine 14. vijeka pa do početka 19. vijeka, znači do ponovnog sticanja nezavisnosti i do pojave Vuka Karadžića, sakupljača naših epskih pjesama. Kroz cio ovaj period, otprilike od pet vjekova, djelatnost tvoraca i pjevača epskih pjesama odvijala se u uslovima turske vladavine u Srbiji i drugim jugoslovenskim pokrajinama. Sigurno je da su se u takvim uslovima epski pjevači nalazili u nelagodnom položaju. S jedne strane, trebalo je da stvore lik junaka koji bi bio nosilac narodnih ideja i jačao duh poraženog naroda. Ovaj idealni narodni junak trebalo je da bude istorijska ličnost, da je kraljevskog porijekla i da je nacionalno vezan za svoj narod. S druge strane, ova ličnost je trebalo da bude po volji i Turcima, u protivnom pjevanje i širenje pjesama o toj ličnosti ne bi bilo dozvoljeno. U ovakvoj situaciji, tvorci epskih pjesama izabrali su Kraljevića Marka kao najpogodniju ličnost za uobličavanje junačkog lika koji bi bio simbol narodne snage i obećani narodni spasilac.

U ratovima Turaka sa Srbima bilo je junaka koji su pokazali velika djela i podvige. Na primjer Miloš Obilić, na Kosovu 1389. godine. On sam odlazi u šator moćnog sultana Murata Prvog i ubija ga, ali za čitavo vrijeme petstogodišnje turske vladavine niko se nije usudio da o njemu pjeva i uznosi njegov podvig. Tek u drugoj polovini 18. vijeka, kada turska moć na Balkanu počinje opadati, u pjesmama se počinje veličati Obilićev podvig. Međutim, Marko je već bio na vrhuncu slave od koga je narodna tradicija za vrijeme od pet stoljeća stvorila svog legendarnog junaka, oko koga su grupisani mnogi tradicionalni motivi. U narodnoj predaji na čitavom Balkanu više niko nije mogao preuzeti Markovo mjesto. O Marku su epski pjevači mogli slobodno pjevati. On je u pjesmi predstavljen kao junak, koji i pored svog prkosa, izvršava naređenja turskog sultana. Sultan ga naziva svojim posinkom, a on je njegov vjerni sluga.

Iz pisanja Hilendarskog letopisa vidi se da je u vrijeme turske vladavine u našim krajevima postojala orijentacija na pomirljiv stav i saradnju sa Turcima. Takav stav i držanje naroda nisu ostali bez uticaja i na epsko stvaranje ovog doba. Ovakva orijentacija trajaće do 18. vijeka, kada se javljaju nacionalni pokreti i potreba za sakupljanjem epskih pjesama. Dobre pjesme koje su

147. Citat iz knjige »Narodna književnost«, Beograd 1966, str. 231—232, rad Svetozara Matica: »Markova legenda«.

kroz stoljeća turskog hegemonizma prenošene s koljena na koljeno bile su već dobile određenu formu i usmjerenja. Iako je u vrijeme sakupljanja epških narodnih pjesama turska vlast bila oslabila, ipak se sačuvane pjesme nisu mijenjale i podešavale prema novonastalim uslovima i situaciji. Većina epških pjesama zapisana je u obliku i sa sadržajem kakav su one dobile u doba potpune turske prevlasti.

Pjesme, pak, koje su nastajale u doba nacionalnih pokreta balkanskih naroda za oslobođenje od turske vlasti, imaju otvoreni antiturski karakter. Tada je dopunjen i ciklus pjesama o Kraljeviću Marku u kojima Marko više nije turski saradnik, nego ratuje protiv Turaka. Međutim, ove pjesme nemaju epsku i umjetničku vrijednost pjesama koje su stoljećima prenošene s koljena na koljeno, da bi ih kao dragulje, koje je od suvišnih natruha glačalo vrijeme, zatekao i zapisao Vuk Karadžić.

Sasvim je prirodno da je turska vlast nadzirala sve oblasti života i djelatnosti raje u doba vladavine Turaka, što je imalo uticaja na orijentaciju nacionalnog epskog pjevanja. Ova činjenica je bila jedan od pogodnih uslova za pojavu turskofilskih epških pjesama. O uvidu turske vlasti nad epskim stvaranjem u ovo doba govore i neki drugi podaci. Kasnije Tursku imperiju potresaju sve češći unutrašnji neredi i pobune seljaka. Seljaci koji idu u hajduke skrivaju se po šumama odakle napadaju. O tom govori jedan ciklus pjesama, nazvan hajdučko-uskočkim. Ove epske pjesme imaju otvoreni karakter neprijateljstva prema Turcima i kao takve razlikuju se od pjesama o Marku Kraljeviću. Ovakve pjesme nisu slobodno pjevane, nego bi ih hajduci pjevali noću u skloništima kod svojih jataka. O tome Vuk Karadžić piše sljedeće: »...A ajduci zimi na jataku danju leže u potaji, a po svu noć piju i pjevaju uz gusle, i to najviše pjesme od ajduka.«¹⁴⁸ Antiturski karakter pjesama o hajdučkim akcijama potvrđuje i podatak da je Vuk Karadžić veći dio ovih pjesama zapisao na teritoriji van turske vlasti. U vezi s tim Svetozar Matić piše: »Kad je zabranjeno pevati o hajducima koji su ubijali sične Turke, kako je moglo biti slobodno pevati o Milošu Obiliću, koji je ubio samog cara turskog, pa još da se takvo pevanje o Milošu održi kroz vekove.«¹⁴⁹ Interesantno je ovdje citirati i pisanje francuskog slaviste A. Vajna, koji kaže: »...Pod turskom vlašću je bilo opasno pevati o kosovskom boju i o Milošu, ubici Murata, a naprotiv, bilo je slobodno pevati o Marku, turskom vazalu.«¹⁵⁰

Veliki narodni pjevač epških pjesama Filip Višnjic rođen je u Bosni gdje je turski uticaj bio jači. Od malena je ostao slijep i sve što bi čuo, posebno pjesme, zapamtio bi i poslije uz gusle pjevao bosanskim Muslimanima. Samo se po sebi razumije da je te pjesme morao pjevati tako da se dopadnu slušaocima. A najviše je pjevao u Marku. Njegovo pjevanje u Bosni, dakle, nije imalo niti je moglo imati antiturski karakter. Vuk Karadžić najveći broj pjesama o Marku čuo je i zapisao od Filipa Višnjica. Međutim

148. V. Karadžić, predgovor I knj. pjesama iz 1823 g., Beograd 1964, str. XXVIII–XXIX.

149. Narodna književnost, Beograd 1966, str. 236.

150. Ibid. str. 232–233.

kada je za vrijeme ustanka Srba Višnjić pobjegao u Srbiju i našao se među ustanicima, počeo je pjevati o ustaničkim borbama i podvizima protiv Turaka. Ove pjesme imaju otvoreni antiturski karakter. Osim Višnjića, bilo je još nekih pjevača koji su kao i on veličali ustaničke podvige. Prema dosada izloženom, epski stvaraoci imali su dva vida i dva repertoara svojih pjesama: jedan po volji Turcima i Muslimanima, a drugi za Turke nepovoljan, ali zato drag Srbima.

Ovo što smo izložili pokazuje zašto su narodna predaja, i posebno, stvaraoci narodne epike izabrali Marka Kraljevića za svog glavnog junaka. On je bio po volji Turcima, jer je sarađivao sa sultanom i poginuo boreći se na strani Turaka. To je olakšalo nastanak i širenje pjesama o njemu. Marko ne sluša nikog do cara u Stambolu, on je zaštitnik sultanove raje od svih napasnika. Od 27 pjesama o Marku Kraljeviću u Vukovim zbirkama nijedna nema antiturski karakter. S izuzetkom je pjesma o smrti Kraljevića Marka, koju je, po Matićevom tvrđenju, Vuk zabilježio od Višnjića u Srbiji. U većini borbi opisanih u ovim pjesmama Marko se bije sa odmetnicima od sultanove vlasti ili sa svojim neprijateljima iz Mađarske, što je bilo po volji Turcima i Muslimanima. Čak su i u nekim muslimanskim epskim pjesmama opjevani podvizi Marka Kraljevića.

Na kraju, može se zaključiti da je Kraljević Marko, čiji isto-rijski lik nije bio toliko značajan, postao glavni junak naše narod-
ne epike zato što je bio po volji i srpskom narodu i Turcima, i što je bio najpogodnija ličnost za takav epski lik.

Imamo isti slučaj kod glavnog junaka Šahname Rustema, sa malim izuzecima i specifičnostima. On, čije se ime ne spominje u Avesti niti u drugim drevnim iranskim spisima, u narodnoj predaji, koja konačni svoj karakter i smisao dobija u doba pre-vlasti Arapa u Iranu, postaje najveći i najomiljeniji nacionalni ju-nak. U pahlevijskim tekstovima (koji su mnogo mlađi od avestins-kih tekstova) spominje se Rustem u obliku Rutsitahm Se-gistan šah, gdje mu se pripisuje podizanje jednog velikog gra-da. I u nekim arapskim istorijama islamske ere spominje se Ru-stem kao Rustem-i-šedid (žestoki Rustem), ali ne onako op-širno i pompezno kako ga Firdusi opisuje. Iz ovog se odmah vidi da je Rustem kakvog ga nalazimo u Šahnami tvorevina iranskih narodnih pripovjedača poslije arapskih osvajanja Irana. Kasnije ga Firdusi epski uobličava služeći se narodnom predajom. Iranski istraživač na polju jezika i književnosti Meliku-š-suarai Bahar, pi-šući o Firdusiju kaže: »Poznato je da je Firdusi bio zaljubljen u ovog čovjeka (Rustema), čovjeka koji je trebalo da oličava veliko-dušnost, čestitost, junaštvo, snagu duha i tijela, vještinu, vjernost, dobrotu srca, ispravnost i plemenitost. Firdusi, čija je jaka želja bila da vidi takvog čovjeka ili više takvih ljudi, stvorio je svojim talentom i maštom i uz pomoć narodne predaje i mjesnih priča, tog čovjeka i dao njegovu odredbu u liku Rustema.«¹⁵¹

151. Firdusiname-i Meliku-š-suarai Bahar, Teheran 1966, str. 36.

Društveno-političke prilike u Iranu za vrijeme prevlasti Arapa mnogo podsjećaju na prilike u jugoslovenskim pokrajinama u vrijeme prevlasti Turaka. Iran je bio pokoren, većina stanovništva islamizirana, a prisustvo stranih osvajača Arapa, u periodu od oko tri vijeka neminovno. U ovakvim uslovima, narodni pripovjedači da bi očuvali tradiciju i osjećanje nacionalnog iranskog ponosa i da bi dali nade i utjehe svom ugnjetenom narodu, okreću se njegovoj sjajnoj prošlosti i veličaju je u svojim pripovjedačijama. Međutim, kao i kod nas, pripovjedači u svom stvaralaštvu nisu bili sasvim slobodni. Njihova pričanja nisu smjela doći u sukob sa postojećom ideologijom i vladajućom islamskom religijom. Narodni pripovjedači nisu mogli slaviti i uznositi velike iranske junake opisane u Avesti koji se javljaju i kao zaštitnici Zoroastrove vjere, jer hvaljenje tih junaka i veličanje njihovih podviga za pobjedu paganske Zoroastrove vjere došlo bi u direktni sukob sa zvaničnom islamskom vjerom u Iranu. Zato je izabran ne toliko poznati sistanski knez Rustem i od njega je stvoren glavni junak narodne tradicije i oličenje narodnih želja. Firdusi koji je spjevao Šahnamu na osnovama narodne tradicije Iranaca stvorio je od Rustema svog glavnog junaka. Zajedno sa Rustemom u Šahnami su predstavljeni i drevni avestinski Iranci junaci. Po Šahnami, Rustem živi kad i ti junaci, ali nije predstavljen kao borac za Zoroastrovu vjeru. Štaviše, on je protivnik ove vjere i predstavljen je kao šijitski musliman, kakav je bio i Firdusi. Opisujući sukob Rustema sa drugim velikim iranskim junakom iz Šahname Isfendijarom, koji se javlja kao istaknuti pobornik širenja Zoroastrove vjere, Firdusi je tako dao zaplet sukoba da naše simpatije ni jednog trenutka ne napuštaju Rustema. Firdusi nije želio, odnosno nije se usuđivao da hvali Zoroastrovu vjeru. Istina, u Šahnami se opisuje pojava ove vjere i borba iranskih junaka za njenu pobjedu, ali to nisu stihovi Firdusija. Naime, Firdusi je 1000 stihova svoga prethodnika Deqiqija, koji je bio pripadnik Zoroastrove vjere, ukomponovao u svoj spjev, iako se vrlo loše izražavao o Deqiqijevom stilu i vještini pisanja. Znači, neki dublji razlozi tjerali su Firdusija da u svoj spjev unese pomenutih hiljadu stihova Deqiqija. Njemački istraživač iranske nacionalne epike Theodor Nöldeke raspravljajući o ovome piše: »Namjera pjesnika bila je da čitaocu prikaže kako su Deqiqiju za njegovo malo djelo dali dostojnu nagradu, a njemu za veće, bolje i važnije djelo nisu dali nikakve nagrade. U stvari da je Deqiqi u njegovim očima bio tako ništavan ovaj ga ne bi poštovao i, posebno, ne bi ukomponovao njegove pjesme u svoju knjigu, izuzev da je Firdusi bio veoma srećan što nije lično morao da piše o osjetljivoj i teškoj temi osnivanja Zoroastrove vjere.«¹⁵² U svoje vrijeme člarovi iranskih dinastija Samanida i Safarida, koji su željeli da ožive iransku tradiciju obilato su nagradili Deqiqija za njegove stihove, ali nešto kasnije, ortodokсни musliman, sultan Mahmud od Gazne, ponijeklom Turčin, kome je bila strana iranska tradicija i njena veličina, kao i slava iranskih predislamskih vladara, nije dao zasluženu nagradu Firdusiju.

152. T. Nöldeke, Das Iranische National epos, perzijski prevod, Teheran 1958, str. 38.

Proizlazi zaključak da je Firdusi uzeo hiljadu Deqiqijevih stihova da bi izbjegao da hvali Zoroastrovu vjeru i njene pobornike. Sam Firdusi dije bio toliko pobožan i njegova vjerska ubjeđenja više se oslanjaju na filozofiju. O njegovoj religioznosti Nöldeke piše: »Posebno treba imati u vidu da je Firdusiju bilo veoma teško da svoja vjerska osjećanja izrazi potpuno otvoreno. S druge strane, bio je prisiljen da svojim pobožnim i gorljivim čitaocima sebe predstavi pobožnijim nego što je u stvari bio.«¹⁵³ Mahmud Od Gaze skoro neprijateljski je bio raspoložen prema Firdusiju zbog uzdizanja u Šahname drevnih iranskih vladara, koji se ističu u borba-ma protiv Turanaca, a koje Firdusi stalno naziva Turcima. Sultan Mahmud Gaznevidski nije imao oslonca među Irancima i svoj oslonac vidio je u čvršćem povezivanju za Bagdad i arapske kalife.

Iz izloženog proizlazi da je u doba Firdusija i prije njega u Iranu postojala neka vrsta javnog uvida i ograničenja pripovjedača i epskih stvaralaca. Slično je bilo, kao što smo vidjeli, i u pogledu naših narodnih epskih pjevača u doba turske vladavine u našim krajevima. Stoga je postupak Firdusija pri izboru i stvaranju glavnog junaka svoga epskog spjeva bio uslovljen prilikama sredine i vremena u kojima je pjesnik živio. Takođe i vjerska opredjeljenja samog pjesnika imala su u tom određenog udjela. Tako je, zahvaljujući Firdusijevoj Šahname Rustem sin Zâla (Destâna) postao glavni legendarni junak Iranaca.

I poslije Firdusija i njegove Šahname u Iranu je napisan priličan broj epskih spjevova u kojima su veličani drugi junaci. Ali, ni jedno od tih djela nije postalo slavno kao Šahnama, niti je i jedan junak dostigao slavu Rustema. Šahnama je dosta brzo stekla široku popularnost. Iranac Mudžtebi Minevi piše: »Može se reći da je Firdusijeva Šahnama već od oko 450. godine po hidžri (1057) stekla veliki glas i popularnost, a junaci i priče Šahname doprle su do ušiju svih slojeva društva.«¹⁵⁴

Firdusijev savremenik Esedi Tûsi, na bodrenje prijatelja, napisao je epski spjev *Keršaspnamu* o velikom junaku iz Aveste *Keršaspu*. Ime ovog junaka spominje se i u indijskom epskom spjevu *Ramajani*. On je, dakle, junak najstarije indo-iranske predaje. Međutim, ni ovaj junak kod Iranaca, premda opjevan i u posebnom spjevu, nije mogao da potisne Rustema. *Keršasp* je u narodu bio zaboravljen, a Firdusi svojim umjetničkim genijem stvorio je od Rustema nacionalnog legendarnog junaka koga su zavoljeli svi Iranci, bez obzira na konfesionalnu i socijalnu pripadnost. Pored Rustema nisu se naročito primjećivali ni *Keršasp* ni *Isfendijar*. Rustem je oličenje iranskog naroda. On se bori vođen visokim idealima ljubavi prema zemlji. Nikada nije mislio na lični interes i nikad se nije borio za krunu, dok *Isfendijar* u borbi sa Rustemom i sa Turancima vođen je i motiviran ličnim interesima. *Isfendijar* sve podvige čini da bi se domogao krune i prijestolja. Zbog toga među Irancima i nije mogao steći popularnost kao Rustem, isto kao što u našim epskim pjesmama nijedan junak, uprkos

153. Ibid, str. 61.

154. Mudžtebi Minevi, Firdusi ve ši'r-i u, Teheran 1967, str. 136.

svojih zasluga i velikih podviga, u narodu nije mogao postati slavan i voljen kao Kraljević Marko.

2. Konji glavnih junaka

Veliki junaci da bi mogli izvršavati velika djela i podvige moraju imati i odgovarajuće dobre i pouzdane konje. Jer, bez dobrog konja ne može se zamisliti ni jedan važniji mehdan ni borba epskog junaka. Tako je pravilo u našoj i iranskoj epici.

Kada je Marko odrastao, postao je tako snažan i krupan da nije mogao naći sebi ravna protivnika. O tome Vuk piše sljedeće: »Pjevaju i pripovjedaju da je bio čezvičajne veličine i snage tjelesne (i osobito prostoserdečen i pravdoljubiv). I da ga nije nikakav drugi konj mogao nositi osim njegov Šarac, kojega nigdi od njega ne rastavljaju.«¹⁵⁵ Vuk navodi kako je Marko došao do Šarca: »Prije nego je dobio Šarca, pripovjedaju, mnoge je konje mijenjao, ali nijedan nije mogao da ga nosi. A kad je vidio u nekih kiridžija Šarca kao ždrijebe gubavo no vrlo golemo, dopadne mu se i uzme ga za rep da omane oko sebe kao druge konje što je on ogledao, a kad vidi da se Šarac ne da ni s mjesta pomaknuti, onda pomisli: ovaj će konj moći mene nositi. Kupi ga od kiridžija i odvede kući, izliječi ga od gube i nauči piti vino. I već je posle s njim sva čudesa činio.«¹⁵⁶

I Rustem kao Marko dugo vremena traga za konjem koji bi za njega bio pogodan i mogao ga nositi. On takođe, isprobava mnoge konje, ali u mnogim ergelama ne uspijeva naći konja za sebe. Firdusi veli:

»Jednog konja želim koj' bi mogao
mene i moj teški topuz nositi.«¹⁵⁷

(»Jekî esp hâhem kudžâ gorz-i men-kešed bâ čunîn ferre ve burz-i men«.)

I poslije mnogo traganja i isprobavanja mnogih konja, nailazi na jedno ždrijebe koje će izdržati sve njegove probe i koje će on uzeti za svog konja. U Šahnama je to ovako opisano:

»Sve ergele iz tog Zabulistana
dotjeraše malo u Kabulistan.
Ispred Rustema sve ih protjeraše,
carske žigove na njima čitahu.
Svakog konja kog bi Rustem odabro'
rukom bi ga po leđima pritisko'.
Od pritiska leđa bi se povila,
a stomak mu na zemlju bi padao.
Ispred njega mnogi konji prodoše,

155. V. Karadžić, O srpskoj narodnoj poeziji, Beograd 1964, str. 47.

156. V. Karadžić, O srpskoj narodnoj poeziji, Beograd 1964, str. 47.

157. Šahnama, dio I, str. 224, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

sve dok iz Kabula hitro ne stiže,
siva kobila i brzo projuri;
nogu kratkih, a stomak ko' u lava,
dva uha kao dva oštra handžara,
grudi širokih, a tanka stomaka.
Za njom ždrijebe rastom ko' i ona,
sapi, grudi širokih kao u nje.

— — — — —

Kada Rustem ugleda bedeviju,
i slonotijelo ždrijebe za njom,
carsko laso hitro trže i smota
da ždrijebe iz ergele izdvoji.

— — — — —

Noge Rustema zemlju zaparaše
a laso snažnije ždrijebe steže.
Junak Rustem svom snagom svojih ruku
pritište leđa snažnoga ždrebeta.
Od pritiska leđa se ne poviše,
reko' bi ždrijebe ga ne osjetili.
On pomisli: evo konja za mene,
odsada ću nešto moći činiti.

— — — — —

Zatim vatrenoga konja osedla,
i mišljaše na megdan i osvetu.
Bješe hitro i od vlakna vitkije,
smjelo snažno i od čiste pasmine.«¹⁵⁸

(»Gelle her či būdeš be zâbulistân-bijâvurd lahtî be kâbulistân.
Heme piš-i rustem hemî rândend-berû-u dâg-i šâhân hemî hândend.
Her espî ki rustem kešîdeš piš-be pušteš bijefšârdî dest-i hîš.
Zi nîrûj-i û pušt kerdî be hârn-nihâdî be rûj-i zemîn ber šikâm.
Čunîn tâ zi kâbul bijâmed zereng-fesîle hemî tâht ez reng reng.
Jekî mâdijân tîz biguzešt heng-bereš čûn ber-i šîr ve kûtâh leng.
Du gûšeš čû du handžâr-i âbdâr-ber-û jâl-i ferbiš mijâneš nezâr.
Jekî kurre-i esb ez pes be bâlâj-i û-serîn ve bereš hem ber
penhâj-i û.

— — — — —

Čû rustem ber ân mâdijân binigerîd-mer ân kurre-i pîlten râ bidîd.
Kemendî kejânî hemî dâd hârn-ki ân kurre râ bâz gîred zi râm.

Bijefšârd rârn rustem-i zormend-ber û tengter kerd hârn-i kemend.
Bijâzîd čengâl gurdî bezûr-bijefšârd jek dest ber pušt-i bûr.
Nekerd îč pušt ez fešurden tuhî-tu guftî nedâred hemî âgehî.
Be dil guft kîn bernîšešt-i menest-kunûn kâr kerden bedest-i menest.

— — — — —

Bezîn ender âvurd gulreng râ-sereš tîz šud kîne ve dženg râ.
Gušâde zi nâh dîdeš ve tîz teg-bidîdeš ki dâred dil ve tâv ve ræg.«)

158. Šahnama, dio II, str. 52—54, Moskva 1963.

I Rustem kao i Marko, poslije mnogo isprobavanja, nalazi ždrijebe koje mu se sviđa. Odabrano ždrijebe nije se uvijalo pod snažnim pritiskom Rustemovih šaka, kao što se i Markovo odabrano ždrijebe, uhvaćeno za rep, nije dalo omahnuti. Isti način izbora konja kao u Rustema ponavlja se kada Rustemov sin Suhrab traži sebi konja. Suhrab se namjeri na dobra konja tek kada nalazi potomka od Rustemova konja Rahša.

Ime Markovog konja je Šarac. Šaren konj je dosta neobična i rijetka pojava. U pjesmi »Marko Kraljević i Vuča dženeral« snaha Vuče dženerala iznenađena je izgledom Šarca i pojavom njegovog gospodara Marka:

»O moj svek্রে Vuča dženerale,
sjedi junak u polju široku
u ledinu koplje udario,
za koplje je konja privezao.

— — — — —
Konj mu nije kakvino su konji,
veće šaren kako i goveće.«¹⁵⁹

Rustemovu konju ime je Rahš. Ova riječ u perzijskom jeziku znači šaren. U perzijskom rječniku dr. Muhameda Muina, riječ rahš objašnjena je kao pojam za izmiješanu bijelu i crvenu boju dlake. Tu se navodi da riječ rahš označava i konja plemenite rase. Firdusi u Šahnami opisuje Rahša na sljedeći način:

»Oči mu crne, stomak riđ, a dug rep,
crne mošnjje, hitra, čvrsta kopita.
Tijelo šareno sa kraja na kraj
kao žarki žigovi po šafranu.«¹⁶⁰

(»Sijeh češm ve bûrâ bereš ve gâv dum-sijeh hâje ve tund ve pûlâd
sum.
Teneš pur nigâr ez kerân tâ kerân-čû dâg-i gul-i surh ber za-
'ferân.«)

Rustemov Rahš je znači šaren konj čija je dlaka crvena i kao šafran žuto bijela, kakvi, uostalom, i mogu biti šareni konji. Ovakav, Rahš je izgledom isti kao i Markov Šarac.

Kako glavni junaci u svemu nadmašuju druge junake, i njihovi konji nisu kao obični konji. Oni, pored izvanredne snage, brzine, veličine i vještine u dvobojima, raspolazu sposobnošću da se sa gospodarima dobro razumiju, pa čak i govor njihov. Marko nekoliko puta razgovara sa Šarcem. U pjesmi »Marko Kraljević i vila«, kada je vila ustrijelila Markova pobratima Miloša, Marko se obraća Šarcu:

»Jao, Šaro, moje desno krilo,
dostigni mi vilu Ravijojlu,

159. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 244, Beograd 1958.
160. Šahnama, dio II, str. 217, Moskva 1963.

Čistim ću te srebrom potkovati,
 čistim srebrom i žeženim zlatom;
 pokriću te svilom do kolena,
 od kolena kite do kopita,
 grivu ću ti izmešati zlatom,
 a potkititi sitnijem biserom.
 Ako li mi ne dostigneš vile,
 oba ću ti oka izvaditi,
 sve četiri noge podlomiti,
 pa ću t' ovde tako ostaviti,
 te se tuci od jele do jele,
 kô ja, Marko, bez mog pobratima«. ¹⁶¹

U drugoj pjesmi »Marko Kraljević i Filip Madžarin«, kada Filip Madžarin sa surom bedevijom želi da uđe u mejhanu u kojoj je Marko, Šarac udara bedeviju po rebrima i ne dozvoljava joj da uđe, a Filip poteže perni buzdovan i udara Šarca koji progovara:

»Avaj mene do boga miloga,
 đe pogiboh jutros pred mejhanom
 od silnoga Vilip-Madžarina
 a kod moga slavnog gospodara.« ¹⁶²

Marko čuje glas Šarca i naređuje mu da propusti Filipa u mejhanu, što Šarac razumijeva i propušta bedeviju sa Filipom u mejhanu:

»No mu reče iz mehane Marko:
 — Propusti ga u mehanu, Šarče;
 Kad je Šarac poslušao Marka,
 propusti ga u novu mehanu.« ¹⁶³

I u Šahnami Rustem razgovara sa svojim konjem Rahšom. I oni također jedan drugog lijepo razmišljaju. U pjevanju o sedam Rustemovih podviga, u odjeljku o prvom podvigu, dok Rustem spava Rahš ubija opasnog lava. Kada se Rustem probudi i vidi šta je Rahš učinio, obraća mu se, govoreći:

»Kad se hitroruki Rustem probudi,
 vidje da se lavu smrklo bijaše.
 Ovako Rahšu reče: O pametni,
 ko ti reče da se sa lavom biješ?
 Da si u njegovim šapama strado',
 kako bih u Mazenderan odnio
 ovaj, topuz i ratničku kacigu,
 carsko laso i svoj buzdovan teški?
 Zašto mi sa vriskom nisi došao?« ¹⁶⁴

161. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 212, Beograd 1958.

162. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 343, Beograd 1958.

163. Ibid. str. 343.

164. Šahnama, dio II, str. 92 Moskva 1963.

(»Čû bidâr šud rustem-i tîz čeng- dżihân did ber šîr târîk ve tang.)
(Čunîn bâ rahş guft kâj huşjâr- ki guftet ki bâ šîr kun kârzâr.
Eger tû šudî kuşte der čeng-i ûj-men in gurz ve in magfer-i
džengdžûj.
Čigûne keşidî be mâzenderân-kemendi kejânî ve gurz-i gerân.
Čirâ nejâmedî nezd-i men bâ hurûş-«)

Rahš shvata šta mu gospodar prebacuje. U dijelu o trećem Rustemovom podvigu, Rahš, slično Šarcu, postupa po naređenju Rustema: kada se pojavljuje opasnost, udara kopitama i budi gospodara:

»Poče tući čeličnim kopitama,
gromko njiskati i repom mahati.
Kad se iz sna silni Rustem probudi,
mudre glave željan borbe postade.
Baci pogled u pustinjsku prašinu,
a aždaja opasna se izgubi.«¹⁶⁵

(»Hemî kûft ber hâk rûjîne sum-çû tunder hurûşîd ve efşând dum. Tehemten çû ez hâb bîdâr şud-serî pur zi hired pur zi pejkar şud. Be gird-i bijâbân jekî bîngerîd-şud ân azdehâj-i dižem nâpedîd.«)

Pred borbu sa junakom Isfendijarom, Rustem, kao i Marko, moli svog konja da za vrijeme borbe bude brz:

»Rustem Rahšu reče: O prijatelju, ne čini sporosti u toku borbe, da sa tobom carevića pogubim, i pustinju u crveno obojim.'
Vatreni Rahš tako silno poskoči, ti bi rekao krila je dobio.«¹⁶⁶

(»Čunîn guft bâ rahš kâj nîkjâr-mekun sustî eender geh-i kârzâr.
Ki men šâh râ ber tu bî džân kunem-behûn seng râ reng-i merdžân
kunem.
Čunân germ šud rahš-i âteš gûher-ki gufti ber âmed zi pehlûješ
per«.)

Konji svojim gospodarima ne samo što pomažu vještinom u borbama, nego i sami uništavaju njihove neprijatelje. Markov Šarac za vrijeme borbe pomaže gospodaru da uništi neprijatelja, a i sam ga uništava. U pjesmi »Marko Kraljević i Mina od Kostura« Šarac gazi i uništava arapsku vojsku:

»Onda Marko udri med' Arape,
na tri strane vojsku raščerao:
— jednu vojsku sabljom isjekao,
drugu vojsku Šarcem pogazio,
treću vojsku pred cara dognao.«¹⁶⁷

165. Šahnama, dio II, str. 95, Moskva 1963.

166. Ibid. str. 167.

167. V. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. II, str. 357, Beograd 1958.

Rahš u spomenutom prvom Rustemovom podvigu ubija opasnog lava, tako što skače na njega prednjim nogama i, uhvativši ga zubima za leđa, udara ga o zemlju. Firdusi veli:

»Trčeći lav dođe do sjajnog Rahša
od čega se Rahš ko' vatra uzbudi.
Prednjim nogama tresnu ga po glavi,
a ostrim zubima ščepa za leđa.
Raskomada ga tukući o zemlju,
tako strašnu zvijer jadnom učini.«¹⁶⁸

(»Šûj-i rahš-i rahšân berâmed demân-čû âteš bidžûšîd rahš ân zemân.
Du destesh ender âvurd ve zed ber sereš-hemân tîz dendân be pušt
endereš.

Hemî zed ber ân hâk tâ pâre kerd-dedî râ berân çâre bîçâre kerd.«)

Sličnu pojedinost da konj zubima hvata i obara neprijatelja nalazimo kod nas u pjesmi »Marko Kraljević i Arapin« u II knjizi pjesama koje je prikupio i priredio dr. Stjepan Bosanac, Marko ranjen u dvoboju sa Arapinom i opasnom čakar bedevijom, obraća se Šarcu za pomoć, a ovaj mu pomaže:

»O Šarine, pust mi ostanuo,
zar ne vidiš gdje ću poginuti?
Pa da vidiš nesretna Šarina
na stražnje se noge popinjaše
bedeviji na prsa skakaše,
zubima je za uši hvatao.
Stade vriska čakar bedevije
obrnju je tri četiri puta,
dok kobilu bješe oborio.
A Arapa pritište kobila.
U tome ga savladao Marko
te mu rusu odsiječe glavu.«¹⁶⁹

Konji glavnih junaka predosjete prije svojih gospodara njihovu smrt. Tako u pjesmi »Smrt Marka Kraljevića«, dok Marko ide kroz Urvinu planinu, »poče njemu Šarac posrtati—posrtati i suze roniti«. Marko se tome čudi, a vila mu saopštava:

»Pobratime, Kraljeviću Marko,
znaeš brate što ti konj posrće?
Žali Šarac tebe gospodara,
jer će te se brzo rastanuti.«¹⁷⁰

Šarac je predosjetio rastanak sa gospodarem prije svoga gospodara i zato plače i posrće.

U Šahnami Rahš, kao Markov Šarac, predosjeća opasnost, rovi zemlju, udara kopitom i neće da ide naprijed. Rustem, ne sluteći opasnost, tjera ga naprijed i zajedno sa njim pada u

168. Sahnama, dio II, str. 92, Moskva 1963.

169. S. Bosanac, Junačke pjesme, knj. II, str. 163, M. H. Zagreb 1897.

170. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 427, Beograd 1958.

maskiranu jamu za hvatanje vukova, koju je pripremio podli Rustemov polubrat Šugad. Vučja jama bila je puna uspravno pobodenih noževa, mačeva i kopalja na koje se Rustem i Rahš nabadaju i stradaju. U drugu jamu pada Rustemov brat Zevâre i gine. Firdusi to opisuje na sljedeći način:

»Rahš, osjetivši mirtis svježe zemlje,
skupi tijelo ko' polo lopticu.
Preplašen mirisom zemlje poskoči
i kopitom poče zemlju kopati.
Još jedan korak naprijed kroči Rahš
tako da se nađe između jama.
Naljuti se tada Rustem na Rahša
jer mu oči razuma pokri sudba.
Dohvati se biča i nježno ovlaš
šinu Rahša i malo ga naljuti.
Rahš se među dvije jame zaglavi
i od sudbine zalud se otima.
Zadnjim nogama u jamu propade,
više ništa učiniti ne može.
U jami punoj kopalja, mačeva
ne bi mjesta junaštvu ni bijegu.
Raspori se stomak ogromnog Rahša,
a grudi i noge silnog Rustema.
Krajnjim naporom Rustem se pomače
malo glavu sa dna jame podiže«. ¹⁷¹

(»Hemî rahş zân hâk mijâft bûj-ten-i hîş râ kerd çûn gird-i gûj.
Hemî džest ve tersân şud ez bûj-i hâk-zemîn râ be na'leš hemî kerd
çâk.

Bized gâm Rahş-i tegâver berâh-çunîn tâ bijâmed mijân-i du çâh.
Dil-i rustem ez rahş şud pur zi haşm-zemâneş hîred râ bipuşîd çeşm.
Jekî tâzîjâne ber âvurd nerm-bized nîk dil-i rahş râ kerd germ.
Çû o teng şud der mijân-i du çâh-zi çeng-i zemâne hemî džust râh.
Du pâjeş furû şud ber jek çâhsar-nebud džâj-i âvîzeş ve kârzâr.
Bun-i çâh pur harbe ve tîg-i tîz-nebud džâj-i merdî ve râh-i
gurîz.

Biderrîd pehlûj-i rahş-i suturg-berû pâj-i ân pehlevân-i buzurg.
Be merdî ten-i hîş râ ber keşîd- delîr ez bun-i çâh ber ser keşîd.«)

Sljedeća zajednička pojedinost u vezi sa konjima glavnih junaka jeste to da kada ginu glavni junaci sa njima nestaju i njihovi konji i bivaju sahranjeni kao i junaci. Kada Marko saznaje da će uskoro umrijeti (zeman dođe da sv'jetom promjenim), uzima sablju i odsijeca Šarcu glavu, da ne bi Turcima dopadnuo, a zatim ga sahranjuje:

»A kad Marko posiječe Šarca,
Šarca konja svoga ukopao,
bolje Šarca neg brata Andriju.« ¹⁷²

171. Sahnama, dio VI, str. 330—331, Moskva 1967.

172. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 428—429, Beograd 1958.

U Šahnami, pak, kada su Rustem i Rahš stradali u vučjoj jami, vade ih iz jame i nose u Rustemovo zavičajno mjesto Zabulistan i sa posebnim ceremonijama sahranjuju i konja i junaka:

»Zatim tijelo Rahša izvukoše,
opraše ga i u platno staviše.
Oprana ga u kefine¹⁷³ od čohe
staviše i drvo narven¹⁷⁴ nađoše.
Zatim vješti tesari pristupiše
da od toga teške daske naprave.
Za dva dana posao završiše
i na slona Rahša natovariše.
Iz Kabula sve do Zabulistana
zemlja se ispuni tugom i plačom.

— — — — —
Kulu šutnje u bašči sagrađiše,
čiji vrh do oblaka dopiraše.
Dva zlatna kovčega u nju smjestiše,
u jednome slavni junak ležaše.«¹⁷⁵

(»Ezân pes ten-i rahš râ ber kešîd-bîšust ve ber û džâmehâ gusterîd.
Bîšustend ve kerdend dîbâ kefen-bîdžustend džâjî jekî nârven.
Bireftend bîdâr dil durgerân-burîdend ezû tahthâj-i gerân.
Dû rûz ender ân kâr šud rûzegâr-ten-i rahš ber pîl kerdend bâr.
Zi kâbulistân tâ be zâbullistân-zemîn šud be kirdâr-i gulgulistân.

— — — — —
Be bâg enderûn dahmeî sâhtend-sereš râ be ebr ender efrâhtend.
Berâber nihâdend zerrîn dû taht-berân hâbenîde gev-i nîkbaht.«)

Iz ovih stihova nije baš sasvim jasno čija su bila dva kovčega: da li Rustmov i brata mu Zevarea ili Rustemov i konja mu Rahša? Međutim u drugoj varijanti ovog teksta koji stoji u podlisku istog izdanja nalazi se sljedeći stih iz koga se vidi da je zajednička grobnica za dva brata Rustema i Zevarea, a da je odmah pored nje iskopana druga za Rahša, duboka za visinu konja u stojećem stavu:

»Tu do vrata kule šutnje za Rahša,
iskopaše grob za visinu konja.«¹⁷⁶

(»Hemân rahš râ ber der-i dahmeî džâj-bikerdend gûrî čû espî
be pâj.«)

Ove sličnosti oko sahranjivanja konja nisu slučajne, nego postoje veze između običaja dva naroda ostvarene tokom istorije. Vladan Nedić, analizirajući pjesmu o smrti Marka Kraljevića, piše: »Dve neobične pojedinosti navode se u ovoj pesmi. Šarac plače

173. Kefin je mrtvačko odijelo od platna u koje se na Istoku zamotava leš mrtvaca. Arapska je riječ i kao turcizam susreće se i kod nas.

174. Narven je vatreno drvo, latinski naziv u l m u s.

175. Šahnama, djo VI, str. 336—337, Moskva 1967.

176. Šahnama, dio VI, str. 337, Moskva 1967.

žaleći gospodara. Marko sahranjuje Šarca bolje nego brata. Samo u muslimanskim epskim pismama konji liju suze bojeći se rastanka s gospodarem. Na Balkanskom poluostrvu jedino su islamski ratnici negovali običaj »zahvalnog sahranjivanja konja«. Višnjić je, znači, prvu pojedinost uzajmio iz muslimanskih junačkih pesama. Što se tiče druge pojedinosti, za nju je mogao saznati na svom putovanju po Bosni, Hercegovini i Albaniji. On je išao do Skadra. A tamo je narod pokazivao čuveni konjski grob »sa jednim malim napravljenim kamenom« i grob svog gospodara. Glasovi o tome svakako su doprili do ušiju slepog pevača.«¹⁷⁷

Jugoslovenski Muslimani, pod uticajem osmanskih Turaka koji su sa sobom dovodili rasne arapske atove, voljeli su i gajili dobre konje. O međuuticajima i kulturnim prožimanjima Iranaca i Turaka nema ni najmanje sumnje. Tako su u naše pjesme posredstvom Turaka dospjeli mnogi orijentalni običaji, pa i ovaj o kultu konja. Skoro svi izrazi oko konja i konjske opreme u našem jeziku su orijentalnog porijekla. Tako npr. uzengija, takum, haša, timariti, kašagija, nalbant (potkivač konja), binjedžija, at, košija (trčanje i nagrada koja se dobija za trčanje) i dr. Mnogi motivi, između ostalih i motivi o konjima, došli su iz perzijske tradicije u našu epiku posredstvom Turaka.

3. Fizička svojstva i junaštva glavnih junaka

Fizički izgledi glavnih epskih junaka naše narodne epike i Firdusijeve Šahname, Marka i Rustema, kao i njihova snaga, su izvanredni. Oni su nepobjedivi. Na svijetu nema junaka ni među ljudima ni među životinjama, koga oni ne bi savladali. Oni pobjeđuju vile, divove, strašne i krvoločne životinje, razbijaju silne vojske. Ipak nekad se nađe i tjelesno jačih junaka, ali ih oni svojom mudrošću, vještinom, varkom i najzad svojom fantastično-volšebnom snagom, odnosno uz pomoć sila iz fantastično-volšebnog svijeta pobjeđuju. Ako u čitavom carstvu nema junaka koji bi se mogao suprotstaviti određenom neprijatelju ili nasilniku, glasnici s molbama za pomoć šalju se glavnim junacima, Marku Kraljeviću do Prilepa grada ili Rustemu Destanovu u Zabulistan. O njima i njihovoj snazi dobro su obaviješteni i njihovi prijatelji i neprijatelji. Samo njihovo prisustvo u vojsci dovoljno je pa da neprijatelj gubi nadu u uspjeh i odustane od borbe.

Marko je svojim rastom i izgledom viši i krupniji od drugih junaka. Jedan njegov brk izgleda kao jagnje od šest mjeseci. Mladu Velimiroviću hvata »troljetna« groznica kad ugleda Marka koji sjedi u poljani i pije vino:

»Kad ugleda Kraljevića Marka,
troljetna je uhvati groznica.
Junak nije kakvi su junaci.

— — — — —
Nešto crno drži u zubima
kolik jagnje od pola godine.«¹⁷⁸

177. Narodna književnost, Beograd 1966, str. 330.

178. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 243—244, Beograd 1958.

O snazi Marka Kraljevića govori i epizoda u pjesmi »Marko Kraljević i Filip Madžarin«, kada Filip iz sve snage svojim teškim topuzom udara Marka, on skoro i ne osjeća ove udarce:

»A kad Filip uđe u mehanu,
a on Marku boga ne naziva,
veće trže tešku topuzinu,
pa udari Kraljevića Marka,
udari ga u pleći junačke,
ali Marko ni habera nema,
veće veli Filip-Madžarinu:
— Sjedi s mirom, mađarsko kopile!
Ne budi mi po kožuhu buha,
već odjaši da pijemo vino.«¹⁷⁹

Isti slučaj imamo u pjesmi »Marko Kraljević ukida svadbarinu« kad ga Arapin udara:

»Ciкну Arap kao zmiја ljuta.

— — — — —
Pa potrže teška buzdovana,
te udara Kraljevića Marka,
udari ga tri četiri puta.
Nasmija se Kraljeviću Marko:
— O junače, Arapine crni,
il' šališ il' od zbilja biješ?
Ciči Arap kao zmiја ljuta:
— Ne šalim se već od zbilje bijem.
Ali Marko počе besjediti:
— A ja mislim da se šališ tužan.«¹⁸⁰

Opis izgleda Rustema najbolje nam daje Firdusi na usta turanskog cara Efrasiјaba, velikog iranskog neprijatelja i na usta junaka Behmena čijeg je brata Isfendijara ubio Rustem u dvoboju. Efrasiјab kada se jedva bijegom spasio od Rustema, opisuje ga svojim junacima:

»Pomoli se junak iz roda Sâma,
kome je Destan dao ime Rustem.
Dođe poput ljute morske nemani,
rekao bi dahom zemlju spaljuje.
Gore dolje po megdanu juraše,
nogom, mačem, topuzom udaraše.
Udar topuza daleko čuo se,
a života vrijednost mi opade.
Svu našu vojsku najednom rastjera,
ovo čudo niko dosad ne vidje.
Kad mi u strani zastavu ugleda,
svoj topuz teški o sedlo objesi.

179. Ibid. str. 343—344.

180. Ibid. str. 411.

Zatim mene tako zgrabi iz sedla,
 kao da ne težih ni kao muha.
 Junački pojas i plašt mi potrga,
 a ja mu iz šaka padoh na noge.
 Tako silan nikad ne biva ni lav,
 nogom zemlju, a glavom oblak para.
 Junaci svi zajedno me spasiše,
 ispred onog junaka ko' planine.«¹⁸¹

(»Sevârî pedîd âmed ez tuhm-i sâm-ki destâneš rustem nihâdest
 nâm.
 Bijâmed be sân-i neheng-i dižem-ki guftî zemîn râ bisûzed bedem.
 Hemî tâht ender ferâz ve nešîb-hemî zed be gurz ve be tîg ve
 rekîb.
 Zi gurzeš havâ šud pur ez čak čak-nejerzîd džânem bejek mušt-i hâk.
 Heme lešker-i mâ behem ber derîd-kes ender džihân in šigiftî
 nedîd.
 Dirafš-i merâ did ber jek kerân-be zîn ender âvurd gurz-i gerân.
 Čunân ber giriftem zi zîn-i hedeng-ki guftî nedârem bejek peše seng.
 Kemberbend bigusist ve bend qabâj-zi čengeš fiâtâdem nigûn zîr-i pâj.
 Bedân zûr hergîz nebâšed hužebr-dû pâješ be hâk ender ve ser be
 ebr.
 Sevârânî džengî heme hem gurûh-kešîdendem ez pîš-i ân laht-i
 kûh.«)

Vidimo da se Marko šali sa Filipom koji ga udara, a Rustem uzima bitku kao igrariju, što se vidi iz sljedećeg stiha:

»Ti bi reko' kao da je od gvožđa,
 od kamena ili bronzе saliven.

— — — — —
 Na megdanu hoda kao u lovu,
 a megdane prima kao zabavu.«¹⁸²

(»Tu guftî ki ez âheneš kerde end-zi seng vez rûješ ber âverde end.
 — — — — —
 Hemî tâht jeksân čû rûz-i šikâr-be bâzî hemî âmedeš kârezâr.«)

U pjevanju o bitki Rustema i Isfendijara, brat Isfendijara Behmen ide kod Rustema na pregovore ne bi li spriječio sukob dva najveća iranska junaka. Rustem je u lovu i Behmen se upućuje prema lovištu. Kada je ugledao Rustema, sklanja se i na brzinu smisli da otisne ogromnu stijenu niz planinu kojom bi ubio Rustema. Behmen uspijeva da niz strminu pokrene ogromnu stijenu, ali se iznenađuje kada vidi kako Rustem s lakoćom odbija nogom stijenu u stranu. Firdusi veli:

»Jednom stijenom ja ću ga ubiti,
 srce Zala i Rudabe rastužit'.
 Odvali gromadu hridi kamene

181. Sahnama, dio II, str. 66—67, Moskva 1963.

182. Sahnama, dio II, str. 67, Moskva 1963.

i zavalja niz strminu planine.
 Iz lovišta Zevare je vidio
 ovaj kamen i tutnjavu čuo mu.
 »Slavni velikane«, viknu Zevare,
 jedan kamen niz planinu valja se.«

Ne mače se niiti spusti lovinu
 Rustem, a Zevare osta zabrinut.
 Miran osta dok se kamen dovalja
 koji planinu u tamu zamota.
 Mahnu petom, kamen odbi u stranu,
 Zevare sa sinom osta zadivljen.
 Ali, tužno osta srce Behmena
 kad mu veličinu i snagu vidje.
 On pomisli: Ako slavni Isfendijar,
 sa ovakvim junakom se sukobi,
 u bitki će sebe osramotiti,
 bolje mu je da se sa njim izmiri.«¹⁸³

(»Men in ra bejak seng bîdzân kunem-dîl-i zâl ve rûdâbe pîçân
 kunem.
 Jekî seng zân kûh-i hârâ bikend-furûhešt zân kûhsâr-i bulend.
 Zi nahdžirgâheš zevâre bidîd-hurûšiden-i sengi hârâ šenîd.
 Hurûšîd kâj mihter-i nâmdâr-jekî seng-i galtân šud ez kûhsâr.
 Nedžunbîd rustem ne bînâd gûr-zevâre hemî kerd zîn gûne šûr.
 Hemî bûd tâ seng nezdîk šud-zi girdeš ber-i kûh târîk šud.
 Bîzed pâšine seng bindâht dûr-zevâre berû âferîn kerd ve pûr.
 Gamî šud dîl-i behmen ez kâr-i ûj-čû dîd ân buzurgî ve kirdâr-i ûj.
 Hemî guft ger ferruh-i isfendjâr-kuned bâ čunîn nâmver kârezâr.
 Ten-i hîš der dženg rusvâ kuned-hemân bih ki bâ û medârâ
 kuned.«)

Isto tako zajednička pojedinost, koju primjećujemo kod glavnih junaka, a u neposrednoj je vezi sa njihovom fizičkom konstitucijom, jesu velike količine jela i pića koje su im potrebne. U pjesmama o Kraljeviću Marku vidimo da on neuobčajeno mnogo jede i pije. Prije boja sa Musom Kesedžijom, Marko mjesecma sjedi i samo jede i pije. Doduše količine jela se ne spominju, ali zato se spominje količina vina i ako je suditi po vinu, onda su i količine hrane neobične i velike. U pjesmi »Sestra Leke Kapetana« Marko pred polazak od kuće ispija čitav čabar vina koji iz podruma s teškom mukom donose dva čovjeka. Drugi čabar vina pije Markov konj Šarac:

»Na pohodu Marko ištetio,
 viknu sluga, trči podrumdžija,
 među sobom vino doniješe,
 do dva čabra crvenoga vina.

183. Šahnama, dio VI, str. 237, Moskva 1967.

Jedan daše konju od megdana,
krvav konjic do ušiju dođe,
drugi popi na pohodu Marko,
krvav Marko do očiju dođe.«¹⁸⁴

Marko ne pije vino iz čaše, nego iz »leđena od dvanaest oka«:

»Tuluminu skide sa unkaša
i vrže je u zelenu travu,
pa on sjede piti mrko vino;
ne pije ga čim se vino pije,
već leđenom od dvanaest oka.«¹⁸⁵

Na drugom mjestu, u zbirci Stjepana Bosanca, Markova »čša« je još veća:

»Pije vino Kraljeviću Marko,
ne pije ga čašom ni bukarom,
već biguncem od dvanaest oka.
Jedan popi ni brka ne stopi,
drugi popi jedva brka stopi,
treći popi, jedva se ponapi.«¹⁸⁶

I Markova lula je neobično velika. Ne može da je napuni ni 30 kesa duhana:

»Pa je Marko njima besjedio:
— Bora vami trideset Turaka!
i pred vami turski kapetane,
bi li meni lulu napunili?
Oni su mu dobro prifatili:
— Daj der lulu neznana delijo!
Lulu daje turskom kapetanu,
kapetan je kesu istresao,
ode lula od ruke do ruke.
Triest kesa Turci istresoše,
ni trećinu nisu napunili.«¹⁸⁷

U Šahnami Rustem već od prvih dana života takođe mnogo jede i pije. Dok iz pjesama o Marku Kraljeviću možemo da vidimo o kolikim se količinama pića radi, u slučaju Rustema više vidimo koliko su mu količine hrane potrebne, a uz toliku hranu podrazumijeva se i odgovarajuća količina pića. U vniijeme dojenja Rustem sisa mlijeko deset dojlja:

184. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 220, Beograd 1958.

185. Ibid. str. 243.

186. S. Bosanac, Junačke pjesme, knj. II, str. 236, M. H. Zagreb 1897.

187. S. Bosanac, Junačke pjesme, knj. II, str. 235, M. H. Zagreb 1897.

»Rustema dojaše deset dojlja,
jer lav-dijete bijaše ko' čovjek.«¹⁸⁸

(»Eber rustem hemî dâde deh dâje šîr-ki nîrûj-i merdest ve sermâje
šîr.«)

Tek što je odbijen od mlijeka i dojenja, iako još dijete
Rustemu je potrebno za jedan obrok hrane od koje bi se moglo
nahriniti više ljudi:

»Kada od mlijeka pređe na jela,
mnogo hljeba i mesa je tražio.
Za obrok je jeo kao pet ljudi,
zbog čega ljudi u čudu bijahu.
Kad navršî Rustem osmu godinu,
rastom kao vitki čempres postade.«¹⁸⁹

(»Čû ez šîr âmed sûj-i hûrdenî-šud ez nân ve ez gušt efzûdenî.
Budî pendž merde mer ûrâ hureš-bimândend merdum ezân pervereš.
Čû rustem bipejmûd bâlâj-i hešt-be sâni jekî serv-i âzâd gešt.«)

Kada je Rustem odrastao, njegovî obroci postaju još veći.
U pjevanju o njegovom dvoboju sa sinom Suhrabom, u pje-
vanju o sedam podviga i u pjevanju o dvoboju sa Isfendijarom
Rustem ulovi divljeg magarca i pojede ga za jedan obrok:

»Junak-lav tada baci carski laso
i uhvati snažnog divljeg magarca.
Privuče ga i udari o zemlju
i dođe pored njeg kao ljuti lav.
O vrh koplja tada vatru iskresa
i zapali trnje, granje i drva.
Prvo magarca prikla i odera
i brzo ga na toj vatri ispeče.
Sve pojede samo kosti odbaci
to bijaše u njeg kazan i sofra.«¹⁹⁰

(»Kemend-i kejânî bijendâht šîr-be halqe der âvurd gûr-i delîr.
Kešîd ve bijendâht gûr ânzemân-bijâmed bereš čûn hužebr-i demân.
Zi pejkân-i tîr âtešî ber furût-bedû hâr ve hâšâk ve hîzem bisûht.
Berân âteš tîz birjâneš kerd-ezân pes bî pust ve bî džâneš kerd.
Bihurd ve bijendâht zû ustuhvân-hemîn bûd dîg ve hemîn bûd hân.«)

Junak Behmen ne može da pojede ni deseti dio onoga što
Rustem pojede najedanput:

»A drugog margarca stavi pred sebe
jer svaki obrok magarca jedaše.

— — — — —
Pojede Behmen malo od magarca
što bijaše manje od desetine.«¹⁹¹

188. Sahnama, dio I, str. 241, Moskva 1963.

189. Ibid. str. 241.

190. Sahnama, dio II, str. 91, Moskva 1963.

191. Sahnama, dio VI, str. 239, Moskva 1967.

(»Diger gûr binihâd der piš-i hîš-ki her bâr gûrî bûdî hurdenîš.

Hemî hûrd behmen zi gûr endekî-nebûd hurdeneš zân-i û deh
jekî.«)

Isto tako na gozbi kod Isfendijara svi se prisutni čude kako Rustem pojede svu jagnjad koju pred njega stavlja ju:

»Rustem poče jesti kad sto staviše,
tom jedenju Isfendijar se začudi.
Isfendijar i svi skupa junaci
pred njeg jagnjad sa svih strana zgrnuše,
i sve Rustem najedanput pojede
što začudi carevića i pratnju.«¹⁹²

(»Čû binihâd rustem be hûrden girift-bimând ender ân hûrden ender
şigift.
Jîl-i isfendjâr ve gevân jeksere-zî her sû nihâdend pişeş bere.
Hemî hûrd rustem ez ânhâ heme-şigift ender ân mânde şâh ve
reme.«)

Ovako velike količine jela i pića glavnih junaka ne treba da iznenađuju. Postupak narodnog pjesnika kod nas, odnosno postupak Firdusija u Iranu pri stvaranju likova glavnih junaka govori o njihovom realističkom postupku, jer se moraju postaviti normalne proporcije između veličine i snage, s jedne strane, i izvora te snage, s druge strane. Epski stvaraoci dva naroda u izuzetnim prilikama posežu za natprirodnim sredstvima pri stvaranju likova svojih glavnih junaka. Glavni junaci dvije epike se ne oslanjaju, kao što to čine grčki junaci ili junaci mezopotamskih epova, na vanjske, natprirodne zaštitnike u smislu ustaljenog epskog postupka pjevača. Glavni su im oslonac sopstvene mišice, a za tako snažne i krupne mišice potrebna je i odgovarajuća ishrana. Već to što tvorci nacionalnih epova prikazuju svoje junake da na svojim gozbama neobično mnogo jedu i piju, ukazuje da narodni pjevači prenose motive mitoloških heroja i paganskih bogova na svoje junake i time jednoj realističkoj dimenziji dodaju drugu legendarno-mitološku.

U pogledu pića, iz pjesama o Marku i iz pjevanja iz Šahname o Rustemu, nameću se i druge pretpostavke i drugi zaključci. Naime, narodnom pjesniku poznato je da vino (koje se u pjesmama spominje skoro kao jedino piće junaka) uvećava srčanost i odvažnost junaka. U pjesmi o Marku Kraljeviću i Musi Kesedžiji narodni pjesnik veli da poslije pijenja vina Musa, pijan, prijeti da će caru zlo učiniti. Odluku koju je donio u pijanstvu on trijezan sprovodi:

»Što god Ture pjano govorilo,
to trijezno bješe učinilo«.

192. Sahnama, dio VI, str. 265, Moskva 1967.

Marko, da bi se oporavio od tamnice i da bi se mogao suprotstaviti Musi, veli caru:

»Namjesti me degod u mehanu,
primakni mi vina i rakije«.

Takođe u pjesmi »Marko Kraljević i Arapin«, pred bitku sa opasnim Arapinom, Marko u razgovoru sa carevom kćerkom kaže:

»Nemoj drugom kazivati za me,
veće kaži caru i carici,
nek mi štogod za večeru sprema,
al' neka mi vina ne omanu.«¹⁹³

I kad su mu donijeli vina i večeru, on sjedi i pije sve do samog okršaja sa Arapinom:

»Sjede Marko piti rujno vino,
a Stambol se stade zatvarati.«¹⁹⁴

Stambol se zatvara od straha pred Arapinom, ali Marko ne dozvoljava handžiji da zatvori vrata. Arapin se čudi i zaviruje u han da vidi ko to nije zatvorio vrata gdje nalazi Marka:

»Marko sjedi na sred novog hana,
te on pije crveniku vino,
ne pije ga čim se vino pije,
već leđenom od dvanaest oka,
polu pije polu Šarcu daje.«¹⁹⁵

I Šarca je vino ponijelo pa ne dozvoljava Arapovoj bedeviji da unese Arapina u han:

»Šćaše Arap da zametne kavgu,
ali Šarac svezan na vratima,
ne dađe mu unutra unići,
već kobilu bije po rebrima.«¹⁹⁶

Kad je Marko osjetio da je vrijeme za megdan, on se oprema, ali opet ne zaboravlja vino ponijeti:

»Tada usta Kraljeviću Marko,
on izvraća čurak naopako,
i izvadi kapu od kurjaka.
Svome Šarcu poteže kolane,
pa objesi mješinu sa vinom,
S druge strane tešku topuzinu.«¹⁹⁷

Skoro sve pjesme o Marku i drugim našim junacima spominju vino kao važan elemenat u njihovom životu i podvizima.

193. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 383, Beograd 1958.

194. Ibid. str. 383

195. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 385, Beograd 1958.

196. Ibid. str. 385.

197. Ibid. str. 385.

I u Šahnami junaci, posebno Rustem, prije okršaja redovno piju vino. U pjevanju »Rat sedam junaka« Rustem pravi gozbu i poziva sedam najboljih iranskih junaka. Oni na gozbi nemi-lice piju vino i pošto ih vino zagrije, junak Gîv obraća se Rustemu:

»U pijanstvu jednog dana reče Gîv
Rustemu: — O, vazda slavni junače,
ako ti se javlja želja za lovom,
i ako želiš geparde loviti,
pođimo u zabran Efrasijaba
i u tamu sjajno sunce zavijmo!

— — — — —
Da lovimo u turanskim stepama
i da se na svijetu spominjemo.«¹⁹⁸

(»Be mestî çunîn guft jek rûz gîv-be rustem ki ej nâmbardâr-i nîv.
Ger îdûnki râj-i šikâr âjedet-çû jûzîn-i devende be kâr âjedet.

— — — — —
Bedân dešt-i tûrân šikârî kunîm-ki ender džihân jâdgârî kunîm.«)

Junaci kreću i stižu u lovište Efrasijaba gdje se niko nije usuđivao da dođe loviti. U lovištu se ponovo prihvaćaju pića i piju čitavih sedam dana:

»Jednog časa s veseljem ne prestaše,
svijetla srca radosni bijahu.
Ovako sa vinom jednu sedmicu
presjediše il' veseli trčahu.«¹⁹⁹

(»Zî hande nejâsûd lebî jekzemân-bîbûdend ruşendil ve şâdemân.
Be jek hefte zîngûne bâ mej bedest-gehî tâhten gehî neşât nişest.«)

I Marko sa vjernim drugovima vojvodom Milošom i Reljom od Pazara na dvoru Leke kapetana pije sedam dana:

»Piše vino pa i začamaše
od neđelje opet do neđelje.«²⁰⁰

Tek osmog dana, opreznosti radi, Rustem određuje juna-ka Gurazea da osmatra okolinu, a ostali junaci nastavljaju sa gozбом. Car Efrasijab saznaje za njih i sa vojskom ih napada. U teškom boju sedam iranskih junaka izlaze kao pobjednici nad brojnom vojskom Efrasijaba. Interesantno je istaći da ka-da junak Guraze obavještava drugove o približavanju turan-ske vojske, Rustem mu odgovara:

»Kad ću Rustem, grohotom se nasmija.
i reče: s nama je sreća pobjede.

198. Šahnama, dio II, str. 157, Moskva 1963.

199. Ibid. str. 158.

200. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 227, Beograd 1958.

Zašto se tako turskog cara bojiš,
i prašine turanskih konjanika?
Nema više od sto hiljada vojske,
konjanika u oklop odjevenih.

Kad bih ja sam ostao na poprištu
na svom Rahšu i u svome oklopu
i kad mi dođe želja za osvetom,
iz Irana niko mi viš' ne treba.«²⁰¹

(»Čû bišnîd rustem bihandîd saht-be dû guft bâ mâst pîrûz baht.
Tû ez šâh-i turkân či tersî çunîn-zi gird-i sevârân-i turân zemîn.

Sipâheš fuzûn nîst ez sad hezâr-inânpič veber gustuvân ver sevâr.
Çunû kînehâhî bijâjed merâ- ez îrân sipâhi nebâjed merâ.«)

Očito glavni junaci dosta pod uticajem alkohola ne pri-
daju važnost tome što se neprijatelj približava i ponovo traže
vina. Rustem u takvoj situaciji veli:

»Babilonskog vina, daj mi krčmaru,
napuni mi ovu čašu do vrha!
Napuni je krčmar i brzo dade,
od čega Rustem veseo postade.«²⁰²

(»Tû ej mejgusâr ez mej-i bâbîlî-bipejmâj tâ ser jekî bulbulî.
Bipejmûd mej sâqî ve dâd zûd-tehemten šud ez dâdeneš šâd zûd.«)

I Marko slično postupa. Premda u krčmu ulazi opasni ne-
prijatelj Filip Madžarin, on ne prestaje da pije, pa čak i kad
ga Filip udara topuzom, Marko sa njim zbija šalu i poziva ga
na vino:

»A kad Vilip uđe u mehanu,
a on Marku boga ne naziva,
veće trže tešku topuzinu,
pa udari Kraljevića Marka.
Udari ga u pleći junačke,
ali Marko ni habera nema,
veće veli Vilip Madžarinu:
— Sjedi s mirom madžarsko kopile,
ne budi mi po kožu buha,
već odjaši da pijemo vino,
pa jaš ima dana za mejdana.«²⁰³

Marko dok pije, dakle, vino opasnost od neprijatelja ne
uzima ozbiljno. Tako i u pjesmi »Marko Kraljević i Mina od
Kostura«. Turski car moli i preklinje Marka da dođe, jer mu
Arapi vojsku isjekoše i šator oboriše. Marko mirno odgovara:

»Još se nisam vina ponapio«.

201. Šahnama, dio II, str. 160—161, Moskva 1963.

202. Ibid. str. 161.

203. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 343—344, Beograd 1958.

Ipak, kad se vina ponapio, Marko ustaje i kreće u boj na Arape:

»Onda Marko usjede na Šarca
pa on ode u carevu vojsku.

— — — — —
Onda Marko udri međ' Arape,
na tri strane vojsku raščerao:
jednu vojsku sabljom isjekao,
drugu vojsku Šarcem pogazio,
treću vojsku pred cara dognao.«²⁰⁴

Kao što Rustem pobjeđuje veliku turansku vojsku, tako i Marko pobjeđuje i razgoni mnogobrojnu arapsku vojsku, i to pošto su se dobro vina ponapili.

U Šahnami za Firdusija vino je nekada sredstvo zaborava, odnosno sredstvo ublažavanja bola, tuge i žalosti zbog prolaska života. U tom smislu i Rustem često pribjegava vinu. U pjevanju o caru Kej-Husrevu, kada se Iranci spremaju za borbu sa Turancima, priređuje se gozba i kada Rustem dolazi, služe ga vinom:

»Čim Rustem dođe, vino donesoše.
Uzevši veliku čašu, on počeo:
— Radosti nek' tebe bude podosta,
niko o sutra pametan ne brine.
Kamo Selm, kamo Tur, Feridun gdje je?
Svi su nestali i zemlja postali.«²⁰⁵

(»Čû rustem bijâmed bijâvurd mej-be džâm-i buzurg ender efgend
Hemî guft šâdî turâ mâje bes-be ferdâ negûjed hiredmend kes.
Kudžâ selm ve tûr ve ferîdûn kudžâst-hemte nâpedîdend bâ hâk
râst.«)

U pjesmi »Smrt Marka Kraljevića« i Marko žali za životom, ali se ne vidi da pribjegava vinu zbog toga:

»A kad Marko lice ogledao,
vide Marko kad će umrijeti;
suze proli, pa je govorio:
»Laživ sv'jete, moj lijepi cv'jete!
L'jep ti bješe, ja zamalo hodah,
ta zamalo, tri stotin' godina!
Zeman dođe da sv'jetom prom'jenim.«²⁰⁶

Glavni junaci epskih pjesama velikim količinama hrane i vina održavaju svoju fizičku kondiciju i svoju izdržljivost, koje pokazuju ne samo u borbi sa ljudima nego i sa divovima, vilama i drugim natprirodnim bićima. Zahvaljujući svojoj velikoj snazi oni čine velika junaštva i podvige. U našoj narodnoj pjesmi »Marko Kra-

204. Ibid. str. 357.

205. Šahnama, dio IV, str. 31, Moskva 1965.

206. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 392, Beograd 1958.

ljević i Musa Kesedžija« Marko je doveden iz tamnice da se suprotstavi silnom Musi Kesedžiji, ali on odmah nije spreman za takav podvig. On se oporavlja tri mjeseca, uz vino i debelu ovnovinu, i nakon tri mjeseca želi da ispita svoju snagu i da vidi da li je spreman za boj sa Musom. Zato naređuje:

»Donesi mi suhe drenovine
sa tavana od devet godina
da ogledam može li što biti.«²⁰⁷

Kada mu je donose, Marko desnom rukom mrvi drenovinu, ali pošto ne uspijeva da iz nje iscijedi koju kap vode, smatra da još nije za mejdana sa Musom:

»Bogme, care, jošte nije vreme«.

Zato se Marko još jedan mjesec odmara i pošto se malo »ponačini«, ponovo traži drenovinu:

»Donesoše drenovinu Marku;
kad je steže u desnicu ruku,
pršte pusta nadvoje, natroje,
i dv'je kaplje vode iskočiše.
Tada Marko caru progovara:
— Prilika je, care, od mejdana.«²⁰⁸

Kad se Marko spremio za boj, nalazi Musu i oni se sukobljavaju. No u borbi se pokazuje da je Musa snažniji nego što je Marko mislio. Oružjem nisu mogli riješiti pobjednika:

»Od dobrih konja odskočiše,
šćepaše se u kosti junačke
i pognaše po zelenoj travi.
Namjeri se junak na junaka,
deli-Musa na Kraljića Marka.«²⁰⁹

Kako nijedan junak ne popušta, hrvanje traje »ljetni dan do podne«. Međutim po vanjskim znacima Musa je snažniji i izdržljiviji, jer je:

»Musu b'jela pjena popanula,
Kraljevića b'jela i krvava«.

Najzad Musa, omahne, obara Marka u zelenu travu i sjeđa mu na prsi junačke. Marko je u nevolji i obraća se za pomoć vili posestrimi, jer smo rekli da glavni junak ima stalnu vezu sa volšebno-fantastičnim svijetom. Vila se javlja i kada Musa pogleda da vidi sa kime to Marko razgovara, Marko, koristeći se nesmotrenošću Muse, udara ga nožem iz potaje i tako se oslobađa Muse. Kad je Marko osmotrio rasporeno Musino tijelo, imao je šta i vidjeti:

207. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 392, Beograd 1958.

208. Ibid. str. 392.

209. Ibid. str. 396.

»Al' u Musi tri srca junačka,
troja rebra jedna po drugijem;
jedno mu se srce umorilo,
a drugo se jako razigralo,
na trećemu ljuta guja spava.
Kada se je guja probudila,
mrtav Musa po ledini skače.«²¹⁰

Marko priznaje da je pogubio boljeg junaka od sebe:

»Jaoh mene do boga miloga,
đe pogubih od sebe boljega.«

Ali i Markova snaga je ogromna. Uostalom jedino se on i mogao suprotstaviti Musi Kesedžiji.

Sličnu pojedinost pokazivanja snage kroz ruke imamo i u Šahnami kod Rustema. On ne stiska suhu drenovinu, nego čvrsti kremen kamen:

»Ako u šaku kremen kamen uzme,
vosak biva i od voska stidi se.«²¹¹

(»Eger seng-i hârâ be dest âjedeš-mûm ševêd vez mûm neng
âjedeš.«)

Znači u šaci Marka Kraljevića suha drenovina se drobi i iz nje voda kaplje, a u šaci Rustema tvrdi kremen kamen ponaša se kao vosak, pa čak i od voska još mekši, jer se po mekoći stidi od voska.

U narodnoj pjesmi »Marko Kraljević i vila«, Marko savladava vilu. Vila Ravijojla ustreljuje Markova pobratima Miloša samo zbog toga što je bolje pjevao od nje. Vilu koja bježi Marko pogađa buzdovanom, natjeravši je da vidanjem oživi ustrijeljenog junaka. Narodni pjesnik nam to ovako opisuje:

»Kad se vila viđe na nevolji,
prnu jedna nebu pod oblake;
poteže se buzdovanom Marko
pustimice dobro neštedice
belu vilu međ' pleći udari,
obori je na zemljicu čarnu,
pak je stade biti buzdovanom
prevrće je s desne na lijevu,
pak je bije šestoperom zlatnim:
— Zašto, vilo, da te bog ubije!
zašt' ustrijeli pobratima moga?
Daj ti bilje onome junaku,
jer se nećeš nanositi glave.

210. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 392, Beograd 1958.
211. Šahnama, dio IV, str. 199, Moskva 1965.

Sta ga vila bogom bratimiti:
— Bogom brate, Kraljeviću Marko,
višnjim bogom i svetim Jovanom,
daj me puštaj u planinu živu,
da nabere po Miroču bilja,
da zagasim rane na junaku.²¹²

Pošto je dobro zapamtila Marka i udarce njegova buzdo-
vana, vila odlazi među svoje drugarice i savjetuje ih:

»O čujete, vile drugarice,
ne streljajte po gori junaka
dok je glasa Kraljevića Marka
i njegova vidovića Šarca,
i njegova šestopera zlatna.
Što sam jedna od njeg prepatila,
i jedva sam i živa ostala.«²¹³

U Šahnami Rustem takođe savladava natprirodna stvore-
nja, među kojima su najopasniji divovi. U pjevanju o vladavini
cara Kej-Kavusa Rustem ubija vrlo opasnog bijelog diva. Pri-
ča počinje pohodom Kej-Kavusa u osvajanje nepristupačne
oblasti Mazenderana (Prikaspijska oblast). Kada iranska vojska
stiže u Mazenderan, zapovjednik mazenderanske vojske po
imenu Bijeli div presreće Iranca, hvata iranskog cara i baca
ga u tamnicu. Car Kej-Kavus uspijeva da pošalje pismo u Za-
bulistan do junaka Zala i da zatraži pomoć. Zal je vrlo star,
ali njegov sin Rustem je već porastao i Zal mu kazuje da je
car u rukama div-aždaje i da ga treba osloboditi:

»Car svijeta u ropstvu je aždaje
za ovo zlo šta su Iranci krivi?
Sada treba ti Rahša da osedlaš
i junačkim mačem da se osvetiš.

— — — — —
Bijeli i Erdženg div ne treba da
pred tobom nade u život imaju.
Šiju mazenderanskog kralja odmah
teškim topuzom u djeliće smrvi.«²¹⁴

(»Ki šâh-i džihân der dem-i âždehâst-be îrânijân ber či mâje belâst
kunûn kerd bâjed tûrâ rahš zîn-bi hâhî be tîg-i džihânbahš kîn.

— — — — —
Nebâjed ki erdženg ve dîvi-sepîd-be džân ez tû dârend hergîz umîd.
Kunûn gerden-i šâh-i mâzenderân-heme hurd bişken be gurz-i
gerân.«)

Rustem je spreman i bez pogovora na zahtjev svoga oca
odgovara:

212. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 213, Beograd 1958.

213. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 213, Beograd 1958.

214. Šahnama, dio II, str. 88, Moskva 1963.

»Svoj ću život za kralja žrtvovati,
razbiti talisman srca vještica.
Junački ću pojas sebi vezati
i svakog živog Iranca spasiti.
Ubiću Erdženg i Bijelog diva,
Sendžea, Pulada, Gondija, Bida.«²¹⁵

(»Ten ve džân fedâj-i sipehbud kunem-tilism-i dil-i džâduvân râ
biškenem
Herânces ki zinde est zi îrâniyân-bijârem bibendem kemer ber mîjân.
Ne erdženg mânem ne dív-i sepîd-ne sendže ne pûlad, gondî ne
bîd.«)

Na putu za Mazenderan Rustem se jedne noći prvo sukobljava sa veoma opakom aždajom koju ubija uz pomoć konja Rahša:

»Uhvati se s njim aždaja u borbu
izgledaše od nje spasa da nema.«²¹⁶

(»Ber âviht bâ o be dženg âždehâ-nemâjed beferdžâm hem ezû
rehâ.«)

Kada Rahš vidi da je aždaja snagom nadmoćnija od Rustema, pomaže svom gospodaru, te obaraju aždaju na zemlju, a zatim Rustem:

»Mahnu mačem i glavu joj odsječe,
iz tijela šiknu krv ko' rijeka.«²¹⁷

(»Ber âviht bâ o be dženg âždehâ-nejamed beferdžâm hem ezû
bereš.«)

Širi opis ove aždaje dat je na stranicama 62. i 63. ovog rada.

Idući dalje, u šestom podvigu, Rustem se sukobljava sa već spomenutim snažnim Erdženg divom, koga takođe ubija:

»Uputi se junak ka Erdžing divu,
i kada do vojske dođe Slavljeni,
snažno vrisnu usred njegove vojske,
rekao bi more, brda drhtaše.
Iz šatora van izađe Erdženg div,
kad mu je vrisak do uha došao.
Čim ga vidje, Rustem konja podbode,
i jurnu na diva ko' Azer Gušasp.
Za šiju ga uhvati i poteže

215. Šahnama, dio II, str 90, Moskva 1963.

216. Ibid. str. 96.

217. Ibid. str. 96.

i sa njega ko' lav glavu odvoji.
S tijela skinutu glavu krvavu
baci pravo prema njegovoj vojsci.
Kad divovi koplje mu ugledaše,
i šake mu, srca im popucaše.«²¹⁸

(»Be erženg sâlâr binihâd rûj-čû âmed ber lešker nâmdžûj.
Jekî na're zed der mijân-i gurûh- tu guftî biderrid derjâ vu kûh.
Berûn âmed ez hajme erženg dîv- çû âmed begûš enderešân garîv.
Çû rustem bidîdeš ber engîht esp-bijâmed ber vej çû âzer gušesp.
Ser ve gûš bigirift ve jâleš delîr- ser ez ten bikendeš be kirdâr-i
šîr.

Pur ez hûn ser-i dîv kende zi ten-bijendâht zânsû ki bud endžumen.
Çû divân bidîdend kûpal-i ûj- biderrîdešân dil zi čengâl-i ûj.«)

Posljednja prepreka za oslobađanje zatočenog iranskog cara bio je Bijeli div. Rustem i njega pobjeđuje i to je bio njegov sedmi podvig. Bilo je neobično teško dospjeti do ovog diva, jer je živio u nepristupačnoj pećini. Rustem prodire do njega i udarcima oštrog mača i handžara ga ubija:

»Odatle krenu za bijelim divom,
išao je poput sjajnoga sunca.
Vidje jednu pećinu ko' pakao,
u čijoj tmini div skriven bijaše.

— — — — —
Uz pomoć onog što život daruje,
napregnu se Rustem s bolom i mržnjom.
Mahnu rukom i ščepa ga kao lav
i o zemlju naglavačke tresnu ga.
Trže handžar i srce mu raspori,
i iz crnog tj'ela jetru izvadi.
Pećina se tjelesinom ispuni,
a svijet k'o more krvi postade.«²¹⁹

(»Vezân džâjgâh sûj-i dîv-i sepîd- bijâmed be kirdâr-i tâbende šîd.
Be kirdâr-i dûzeh jekî gâr dîd-ten-i dîv ez tîregî nâpedîd.

— — — — —
Tehemten be nîrûj-i džânâferîn-bikûšîd bisjâr bâ derd ve kîn.
Bized dest ve berdâsteš nerre šîr-be gerden ber âvurd ve efgend zîr.
Furû burd handžer dileš ber derîd-džigereš ez ten-i tîre bîrun kešîd.
Heme gâr jekser pur ez kušte bûd- džihân hemčû derjâj-i hûn gešte
bûd.«)

Iz ovih primjera i citiranih stihova vidimo da glavni epski junaci u dvije epike, Marko i Rustem, savladavaju natprirodna i opaka bića, kao što su vile, divovi i aždaje. I Musa Kesedžija je stvorenje neobično snažno i sa izuzetnom prirodom, što se vidi po njegovom fizičkom ustrojstvu. Vile takođe raspolazu natprirod-

218. Šahnama, dio II, str. 104, Moskva 1963.

219. Šahnama, str. 107—108.

nim snagama, ali Marko ih sve pobjeđuje i uništava, odnosno pokorava ih i prisiljava na službu. Isto to čini i Rustem sa divovima i aždajama u Šahnami.

O izvanrednoj snazi glavnih junaka, pored gornjih podviga, govore i neke druge pojedinosti. U našoj narodnoj pjesmi »Oranje Marka Kraljevića« Marko ore carske drumove. Kada turski vojnici pokušavaju da spriječe Marka da ne ore carske drumove, on diže ralo i na njemu volove u jarmu, razgoni i ubija turske vojnike. U njegovim rukama dva vola i ralo izgledaju kao prut u rukama drugih ljudi. Slične hiperbole epskog pjesnika susrećemo i u Šahnami. U Rustemovim rukama mnoge stvari koje su dosta teške izgledahu lake kao pero od ptice. U pjevanju o Rustemu i Suhrabu veli se kako Rustem lovi ogromnog divljeg magarca i stavlja ga na ražanj, pa u njegovim rukama i ražanj i magarac na ražnju ne izgledaju teški ni kao ptičije pero:

»Na ražanj nabode junak magarca,
koj' u ruci ptič'je pero ne teži.²²⁰

(»Jekî nerre gûrî bized ber diraht-ki der čeng-i û per-i murgî
nesaht.«)

U pjevanju o Biženu i Meniži Rustem sa lakoćom diže kamen sa rupe bunara u koji je bio bačen i zatočen Bižen, a koji nije moglo da podigne sedam biranih junaka:

»Premda silni znoj junake nakvasi,
kamen se iznad bunara ne mače.
S Rahša sjaha junačina kao lav,
zagrnu pancir ogrtač za pojas.
Od Svevišnjeg tvorca pomoć zatraži,
mahnu rukama i kamen podiže.
U prašume kineske ga odbaci
od čeg lice zemlje silno zadrhta.«²²¹

(»Çû ez nâmdârân bipâlûd haj- ki seng ez ser-i çâh nenihâd paj.
Zî rahş ender âmed gev-i şîr ner- zirîh dâmeneş râ bized ber kemer.
Zî jezdân-i džânâferîn zûr hâst-bized dest ve ân seng berdâşt râst.
Bijendâht der bîşe-i şehri- çîn- bilerzîd ezân seng rûj-i zemîn.«)

Glavni junaci su svjesni koliko su snažni, ali su skromni i nikada se ne razmeću svojom snagom. Ovakvo njihovo držanje njihove neprijatelje često dovodi u zabludu. U našoj narodnoj pjesmi »Marko Kraljević i Arapin«, kada Marko udara na svatove obijesnog i silnog Arapina, u Stambolu, da bi oteo silom odvedenu carevu kćer, Arapin, ne znajući pred kim se nalazi, obraća se Marku:

220. Šahnama, dio II, str. 171, Moskva 1963.

221. Šahnama, dio V, str. 71, Moskva 1967.

»Zla ti sreća, neznani junače
 koji te je đavo navratilo,
 da ti dođeš u moje svatove,
 da pogubiš kuma i đevera?
 Ili si lud pa ništa ne znađeš,
 il' si silan pak si poludio,
 ili ti je život omrznuo?
 A tako mi moje vjere tvrde,
 potegnuću dizgin bedeviji
 sedam ću te puta preskočiti,
 sedam otud, a sedam odovud,
 pa ću onda tebe odsjeć glavu.«²²²

Vidimo da se Arapin hvali, razmeće snagom i prijeti ne znajući da će uskoro biti zaslužen kažnjen za svoja nedjela. Čitalac zna da od Arapinove prijetnje neće biti ništa i samo očekuje akciju svoga junaka. Marko smireno i bez nadmenosti odgovara Arapinu da neće biti kako on kaže:

»Bre ne laži crni Arapine,
 ako bog da i sreća junačka,
 ti do mene ni doskočit nećeš
 a kamo li mene preskočiti.«²²³

Poslije ovakve izmjene riječi, sukob je neizbježan. Tek u sukobu Arapin shvata da nije dorastao svome protivniku i daje se u bjekstvo. Ali bilo je uzalud bježati:

»Ćeraše se četiri sahata.
 Kada vide crni Arapine,
 da će njega osvojiti Marko,
 on okrenu tanku bedeviju,
 pa pobježe kroz Stambol čaršiju.

— — — — —
 Pade Marku na um topuzina,
 pak zaljuja pokraj sebe njome,
 stiž' Arapa među pleći žive,
 Arap pade, a Marko dopade,
 odsijeće od Arapa glavu.«²²⁴

Sličnu pojedinost nalazimo i u pjesmi »Marko Kraljević i Vuča dženeral« u kojoj Vuča dženeral, ne znajući ko je neznani junak u polju, šalje sina a zatim i sam sa tri hiljade katana (konjanika) napada na Marka, ali biva savladan i sa si-
 nom zajedno bačen u tamnicu. I Vuča dženeral kada je vidio da će ga Marko savladati pokušao je da bježi, ali Markova topuzina brzo ga je stigla:

222. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 386, Beograd 1958.

223. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 387, Beograd 1958.

224. Ibid. str. 388.

»Ljuljnu Marko tešku topuzinu ,
pa je pušta za njim preko polja,
udari ga sapom od topuza,
pade Vuča u zelenu travu,
tad dopade od Prilepa Marko,
sveza Vuči ruke naopako.

— — — — —
pa on ide sinu Velimiru,
priveza ih jednog za drugoga,
oboju baci u tamnicu.«²²⁵

Sličnu pojedinost nalazimo u Šahnami za Rustema. U pjevanju o Kâmusu Kûšanskom, samouvjereni kinesko-turanski junak Kûšâni ponaša se isto kao obijesni Arapin u našoj narodnoj pjesmi. Kušani silovito dolazi među Irance i traži megdandžiju. Javlja se Rustem (koga Kušani ne poznaje) i dolazi mu pješice na megdan, počinje ga ismijavati i hvastati se:

»Kušani se začudi i nasmija,
zateže dizgine i njega pozva;
— U smijehu reče: kako se zoveš,
za tobom mrtvim ko li će plakati?«
Rustem mu reče: za ime što pitaš
kad ti više ništa neće trebati.
Majka me je tvojom smrću nazvala,
sudbina maljem za te odredila.«
Kušani mu reče: ti se nesvjesno,
na brzinu svom smaknuću izlažeš.«²²⁶

(»Kuşânî bihandîd ve hîre bimând-inân râ gerân kerd ve orâ bihând.
Bedû guft hândân ki nâm-i tû çîst-ten-i bî seret râ ki hâhed girîst.
Tehemten çûnin dâd pâsuh ki nâm-î çî pursî kezîn pes ne binî tu
kâm.
Merâ mâderem nâm merg-i tu kerd- zemâne merâ putk-i terg-i tu
kerd.
Kuşânî bedû guft bîbâregî-be kušten dihî ser bejek bâregî.«)

Poslije ovakvog dijaloga Kušani svom silinom navaljuje na Rustema, ali Rustem ga pogađa strijelom i ubija. U istom pjevanju imamo sličan motiv u sukobu Rustema i junaka po imenu Čengeš. I Čengeš je veoma snažan i silan i želi da se osveti Rustemu za smrt Kušanija. On dolazi među Irance i obraća im se na sljedeći način:

»Gdje je junak koji ubi Kâmusu,
što nekad laso, nekad str'jele baca?
Ako sada na megdan mi izađe,
neću dozvoliti da živ ostane.'«

225. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 246—247, Beograd 1958.
226. Šahnama, dio IV, str. 195, Moskva 1963.

Iz mjesta Rustem s topuzom poskoči
i odmah se na svoga Rahša baci.

Upita ga Čengeš — Kako se zoveš,
loze koje si i želje šta su ti?
Hoću da znam na ovome megdanu
koga ubih, kad prašine nestane.

Ime moje i vrh koplja smrt su ti,
ti se danas od života opraštaš.²²⁷

(»Kudžâ reft ân merd-i kâmus gîr-ki gâhî kemend efgened gâhî
tîr.
Kunun ger bijâjed be âverdgâh-nemânem ki mâned be nezd-i sipâh.
Bi džunbîd bâ gurz rustem zi džâj-hemângeh be rahš ender âvurd
pâj.

Bedû guft čengeš nâm-i tû čîst- nižâdet kudâмест ve kâm-i tu čîst.
Bedân tâ bidânem ki rûz-i neberd- kirâ rihtem hûn çû berhâst gerd.

Ser-i nejze ve nâm-i men merg-i tust- seret râ bibâjed zi ten dest
šust.«)

Ali Čengeš, poučen sudbinom Kušanija, zaključuje da neće moći ravnopravno da se bije sa Rustemom, zato smatra da je pametnije pobjeći sa bojnog polja. Međutim, već je bilo isuviše kasno za to. Rustem je izazvan i on će zasluženno kazniti razmetljivca i izazivača Čengeša. Firdusi veli:

»Pogleda Čengeš junaka silnoga,
i stas njegov kao čempres u bašči.
I konja mu pod gromadom planine,
koga njegov teret ne zamaraše.
Zaključí Čengeš bolje je pobjeći,
nego sebe u propast dovoditi.
Podbode kojna i odmah odatle,
uputi se pravo prema svojima.
Hrabri konjanik Rustem poput vatre
okrenu Rahša za Čengeš junakom.
U jednom trenu Rustem ga pristiže,
i o njima priča polje ispuni.
Konja Čengešova za rep uhvati,
a to obadvije vojske začudi.
Za kratko Čengeš na konju ostade,
ali brzo on se baci na zemlju.
Kalpak mu spade, on milost zatraži,
ali Rustem sa zemljom ga sastavi.«²²⁸

227. Šahnama, dio IV, str. 211, Moskva 1965.

228. Šahnama, dio IV, str. 212, Moskva 1965.

(»Nîgeh kerd čengeš ber ân pilten-be bâlâj-i serv-i suhî ber čemen. Bedân esp der zîr-i jek laht-i kûh-nejâmed hemî ez kešiden sutûh. Be dil guft čengeš ki eknûn gurîz-bih ez bâ ten-i hîš kerden setîz. Ber engîht ân berkeš râ zi džâj-sûj-i lešker-i hîšten kerd râj. Be kirdâr-i âteš dilâver sevâr-ber engîht rahš ez pes-i nâmdâr. Hemângâh rustem resîd ender ûj-heme dešt zišân pur ez guftu gûj. Dum-i esp-i nâpâk čengeš girift-du lešker bedû mânde ender šigift. Zemânî hemî dâšt tâ šud gamî-zi bâlâ bized hîšten ber zemî. Bijuftâd zû terg ve zinhâr hâst-tehemten verâ kerd bâ hâk râst.«)

Navedeni primjeri govore o istovjetnim pojedinostima u dvije epike. Kušani i Čengeš ponašaju se i doživljavaju iste sudbine kao i Arapin i Vuča dženeral u našim narodnim pjesmama.

Što se tiče snage glavnih junaka postoji još jedna zajednička pojedinost. Naime njihova snaga, po volji božijoj, biva umanjena ili uvećana. Kod nas postoji verzija priče, a kod Bugara i verzija narodne pjesme, kako piše Stjepan Grčić, po kojoj se nekada Marko hvalio da bi mogao podići i samu zemlju. Ubrzo mu dolazi bog sa torbom u kojoj je bila zemaljska kugla i daje Marku da je podigne. Marko ne zna ko je pred njim i šta je u torbi. On pokušava da podigne torbu. Istina, malo je podiže, ali mu noge do koljena upadaju u zemlju. Tada mu je bog oduzeo dio snage, ali je on opet ostao neobično snažan.

U Šahnama Rustem je neobično snažan i kada se kreće noge mu lome kamenje i propadaju u zemlju. To mu je dosta smetalo, pa mu je bog, na njegovu molbu, smanjio snagu. Međutim, na megdanu sa sinom Suhrabom, koga nije prepoznao, Suhrab se pokazuje snažniji i u prvom sukobu kao od šale obara Rustema na zemlju. Rustem se spasava lukavstvom i zakazuje novi dvoboj, ali u međuvremenu traži od boga da mu povрати oduzeti dio snage, što mu bog i udovoljava. U nastavku epizode Rustem, sa vraćenom snagom, nadvladava svoga sina i ubija ga, kada tek saznaje da je ubio rođenog sina. Vidimo dakle da snaga obadva junaka po božijoj volji biva uvećana ili umanjena.

Što se tiče stava glavnih junaka prema bogu, u dvije epike se ogleda stav i gledanje tvoraca tih epika, odnosno kroz njihov odnos prema bogu ogleda se stav i odnos vremena i prilika u kojima su dvije epike nastale. Pošto su tvorci epskih pjevanja poštivali boga i njihovi glavni junaci ga poštuju i samo se njega plaše. U Šahnama, Rustem često zahvaljuje bogu za svoju snagu i svoje podvige. U pjevanju o II podvigu, Rustem nakon što je ubio veliku aždaju, odlazi na izvor vode, umiva se i obraća bogu:

»O pravedni, reče Rustem svevišnjem,
dao si mi znanje, snagu i slavu.«²²⁹

(»Be jezdân čunîn guft kâj dâdger-tu dâdî merâ dâniš ve zûr ve
fer.«)

229. Šahnama, dio II, str. 97, Moskva 1963.

Rustem uvijek poštuje boga i samo se njega plaši:

»Zar da se od srdžbe Kavusa plašim,
za me je Kavus kao šaka zemlje.
Glava mi je puna, a srce sito,
osim do boga nikog se ne plašim.«²³⁰

(»Čirâ dêrem ez hašm-i kâvus bâk-či kâvus pîšem či jek mušt-i hâk.
Serem gešt sîr ve dilem kerd bes-džuz ez pâk jezdân netersem zi
kes.«)

Kavus je veliki iranski car, ali za Rustema je kao šaka zemlje. Ovakav stav dosta podsjeća na riječi našeg junaka Bojičić Alije, koji na pitanje da li se boji koga, odgovara:

»Boga malo, a cara nimalo,
a vezira kao Dora moga«.

I glavni naš junak Marko Kraljević rijetko se koga boji, ali pjesma redovno naglašava da se uvijek boji boga i nikoga više. U pjesmi »Uroš i Mrnjavčevići« protopop Nedeljko savjetuje zavađene strane oko prijestolja da pozovu Marka Kraljevića da im on presudi na kome je carstvo:

»Vi zovite na Kosovo Marka,
hoće Marko pravo kazivati,
jer se Marko ne boji nikoga,
razma jednog boga istinoga.«²³¹

I u drugim narodnim pjesmama nalazimo da Marko poštuje boga i čuva se grijeha, a za učinjene grijeha se kaje i zida zadužbine. Narodni pjesnik je smatrao da takav mora da bude njegov glavni junak.

Dalja zajednička pojedinost kod glavnih junaka jeste to da njihova oprema i oružje nije kao kod običnih junaka. U Šahnami, Rustem oblači odjeću od koža strašnih životinja, npr. od pantera, a na glavi nosi rogove Bijelog diva kojeg je ubio.

Firdusi veli:

»Odj'elo ima od kože pantera,
koje oblači kad u rat polazi.«²³²

(»Jekî džâme dêred zi čerm-i peleng-bipûšed ber û ender âjed
bedženg.«)

A Marko oblači kožuh od kurjaka, a na glavi nosi kapu također od kurjaka. Snaha Vuče dženerala, mlada Velimirovića, svome svekru opisuje Marka na sljedeći način:

»O moj svekre, Vuča dženerale,
sjedi junak u polju široku,

230. Šahnama, dio II, str. 204, Moskva 1963.

231. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 188, Beograd 1958.

232. Šahnama, dio IV, str. 200, Moskva 1965.

— — — — —
junak nije kakvi su junaci:
na plećima ćurak od kurjaka
na glavi mu kapa od kurjaka,
privezo' je mrkom jemenijom,
nešto crno drži u zubima
kolik' jagnje od pola godine.«²³³

Ovako obučen, Marko sa brcima »kolik' jagnje od pola godine«, mora da kod slušalaca izaziva strahopoštovanje. A da bi izgledalo još strašnije, on često svoj ćurak obuče i naopako:

»Tada usta Kraljeviću Marko,
on izvrati ćurak od kurjaka,
i izvrati kapu od kurjaka.«²³⁴

Iz ovih primjera vidi se da tvorci epskih pjevanja, opisujući spoljni izgled svojih junaka, prikazuju ih u odjeći od koža ljutih i krvoločnih zvijeri, da bi njihov izgled predstavili strašnim. Kod Iranaca i Firdusija panter je simbol krvoločnosti, a na Balkanu vuk ili kurjak. U odjeći od koža takvih životinja glavni junaci svojim izgledom i vanjštinom treba da kod neprijatelja izazovu strah.

Ipak, iako ovako krupni, snažni i zastrašujuće odjeveni, glavni junaci ne bi mogli izvršavati sve one velike podvige kad ne bi imali i odgovarajuće oružje. U Sahnami oružje Rustema je neobičnih dimenzija i težine. Kada je Rustem ustrijelio Kûšanija, kineski han šalje jednog junaka da donese strijelu iz Kušanijeva tijela. Kada kineski vojnici ugledaju strijelu, svi misle da je to u stvari koplje:

»Kad se s bojnog polja Rustem povрати,
brzog konjanika odmah posla han,
da strijelu iz junaka izvadi,
koja do perja u krvi bijaše.
Svi vojnici strijelu podizahu
i svi redom za koplje je držahu.«²³⁵

(»Çû bergešt rustem hem ender zemân-sevârî firistâd hâqân devân.
Kezân nâmver tîr bîrûn keşîd-heme tîr tâ per pur ez hûn keşîd.
Heme leşker ân tîr berdâştend-serâser heme nejze pindâştend.«)

I ostalo Rustemovo oružje je veliko i teško. Niko od ljudi ne može ga ni s mjesta pomaći, pa čak, kako veli Firdusi, njegov topuz npr. ni morska neman ne bi s mjesta pomakla:

»Mnogi od ljudi su pokušavali
al' mu oružje dić' niko ne može.
Morska neman topuz mu ne bi makla,
ako bi u boju na zemlju pala.

233. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 243—144, Beograd 1958.

234. Ibid. str. 385.

235. Sahnama. dio IV, str. 197, Moskva 1965.

Tetiva mu krasna od lavlje kože,
a strijela teška deset setira.«^{*236}

(»Zi merdân kunend âzmâjiš besî-selîh-i verâ ber netâbed kesî.
Ne bergîred ez dâj gurzeš neheng-eger bifgened ber zemîn rûz-i
dženg.
Zihî ber kemâneš ber ez čerm-i šîr- jekî tîr ve pejkân-i û deh
setîr«.)

I kod Marka Kraljevića nalazimo da je topuz vrlo težak.
Sam Marko Kraljević u pjesmi »Turci u Marka na slavi« opisuje
svoj buzdovan i veli:

»U mom više buzdovanu nema,
četrdeset oka ladna gvožđa,
dvanaest oka lepa čista srebra,
i šest oka žeženoga zlata,
jedno s drugim šeset i šest oka.«²³⁷

Za ovako krupne junake i njihovo oružje potrebni su konji
odgovarajuće veličine i snage koji će sve to nositi. O konjima
glavnih junaka govorili smo u posebnom poglavlju, a ovdje će-
mo spomenuti samo još toliko da su njihovi konji veliki i neo-
bično snažni. U Šahnama jedan turanski vojskovođa, veliki ne-
priatelj Iranaca, Rustemova konja Rahša opisuje na sljedeći
način:

»Rustem ima jednog Rahša pod sobom,
kao da planina Bisutun hoda.
Po zemlji i kamenu vatru stvara,
a u borbi nikad ne posustane.«²³⁸

(»Jekî rahš dâred be zîr enderûn-tu guftî revân šud kûh-i
bîsutûn.
Hemî âteš efrûzed ez hâk u seng- nejârâmed ez bâng hengâm-i
dženg«.)

I Markov Šarac, kada juri, kopitama stvara vatru, a iz
nozdrva mu liže plamen:

»A kad Marko saslušao reči,
krenu Šarac, ode niz Kosovo,
dobra Šarca vrlo rasrdio,
iz kopita živa vatra seva,
iz nozdrva modar plamen liže.«²³⁹

Glavni junaci dva epska pjevanja Rustem i Marko Kraljević,
neobično snažni i sa ovakvom opremom i na svojim čudesnim ko-
njima, čine velika junaštva i podvige.

* Setir je stara iranska jedinica mjere za težinu, a sadrži šest dirhema, jedan dirhem
teži šest ili tri kilograma, zavisno o kojoj se provinciji Irana radi. Znači deset setira težilo
bi 360 ili 180 kilograma.

236. Šahnama, dio IV, str. 199, Moskva 1965.

237. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 423, Beograd 1958.

238. Šahnama, dio IV, str. 200, Moskva 1965.

239. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 408, Beograd 1958.

Već smo spominjali epizodu iz Šahname da iranski car Kej-Kavus sa iranskom vojskom i iranskim velikašima pada u ropstvo kralja Mazenderana. Kej-Kavusu je jasno da nema nade ni spasa bez Rustema. On nekako uspijeva da pošalje glasnika do Rustema i da mu poruči u kakvu su nevolju zapali on i njegovi ljudi, moleći ga da što prije kreće u pomoć:

»A poslije toga vladar sav skršen,
posla nekog ko' pticu na krilima.
U Zabulistan po njemu uputi
topli pozdrav Destanu i Rustemu:
— Pred očima mrak je i mračna sreća,
u prašinu pade mi tron i kruna.
Skrhan sad sam u kandžama sotone,
tužni život tijelo mi napušta.
Kad se prisjetim ja tvojih savjeta,
duboko iz srca hladno uzdahnem.
Ne postupih po tvojim savjetima,
iz neznanja u nesreću dopadoh.
Ako ti ovome zlu ne doskočiš,
sve koristi otići će na štetu.
Kad brzi glasnik stiže do Destana,
ispriča mu šta je znao i čuo.

.....
Destan Samov obrati se Rustemu:
— Sablju treba iz korica trgnuti.

.....
Car je svj'eta u kandžama aždaje,
zašto Iranice da ovo zadesi?!
Sada treba ti Rahša da osedlaš
i junačkim mačem da se osvetiš.«²⁴⁰

(»Ezân pes džihândžûj hasta džiger-berûn kerd merdî çu murgî beper.
Sûj-i zâbulistân firistâd zûd-be nezdîk-i destân ve rustem durûd.
Kunûn çeşm şud tîre ve tîre baht-be hâk ender âmed ser-i tâdž ve
taht.

Džiger hasta der çeng-i âhrîmenem-hemî bugseled zâr džân ez tenem.
Çû ez pendhâj-i tû jâd âverem-hemî ez džiger serd bâd âverem.
Ne reftem be guftâr-i tû hûşmend-zi kem dânişî ber men amed
gezend.

Eger tû ne bendî bedîn bed mijân-heme sûd râ mâje bâşed zijân.
Çû pujende nezdîk-i destân resîd-biguft ânçi dânist ve dîd ve
şenîd.

.....
Be rustem çunîn guft destân-i sâm-ki şemşîr kûteh şud ender mijân.

.....
Ki şâh-i džihân der dem-i âzdehâst-be îrânijân ber çî mâje belâst.
Kunûn kerd bâjed turâ rahş zîn-bihâhî be tîg-i džihânbahş kîn.«)

240. Šahnama, dio II, str. 88—89, Moskva 1963.

Poslije ovakvog poziva, Rustem se upućuje u Mazenderan, ali u putu su mnoge prepreke, među kojima i čuvenih sedam prepreka koje Rustem savladava:

1. Borba Rahša i Rustema sa lavom i uništenje lava.
2. Pronalazak izvora i spasavanje od žeđi i žege.
3. Rustem se bori sa aždajom i ubija je.
4. Rustem ubija vješticu.
5. Rustem hvata Evlad diva i nagoni ga na poslušnost.
6. Rustem se bori sa Erženg divom i ubija ga.
7. Rustem ubija Bijelog diva.

Pošto je sretno prošao sve prepreke, Rustem oslobađa Kej-Kavusa i iransku vojsku iz zatočeništva mazenderanskog kralja.

Sa pomenutim ropstvom Iranaca i podvizima Rustema kod nas nalazimo sličnu pojedinost u narodnoj pjesmi »Marko Kraljević i Vuča dženeral«. Naime, nekakav Vuča dženeral, istoriji nepoznata ličnost, tamo negdje sjeverno od Markove domovine, u Mađarskoj, zarobio je tri srpske vojvode, i to staroga Toplicu, oca Milana Toplice, Miloša od Pocerja i Kosančić Ivana. Kao što Kej-Kavus uspijeva da obavijesti Rustema o svom položaju, tako i Miloš od Pocerja obavještava Marka o situaciji u kojoj su se našli on i njegovi drugovi i traži pomoć:

»Bogom brate, Kraljeviću Marko,
il' ne čuješ il' ne hajaš za me?
Teške sam ti muke dopanuo,
pobratime, u mađarske ruke,
uhvati me Vuča dženerale,
i još moja oba pobratima,
bacio nas na dno u tamnicu.

Ako budem brate još tri dana,
nikada me više videt' nećeš;
izbavlja me, pobratime Marko,
jal' za blago, jali za junaštvo.«²⁴¹

Marko odgovara na poziv pobratima i spreman za borbu dolazi u blizinu Vućinih dvora, gdje se prvo sukobljava sa Vućinom sinom, a zatim i sa samim Vućom. Marko ih obadva pobjeđuje, vojsku im razgoni, a Vuću i njegova sina vezuje i odvodi u Prilep, odakle ih zamjenjuje za svoje pobratime.

Kako vidimo u obadvije epike kada nije ostalo nikakva izlaza za spas iz neprijateljskog ropstva, iranski odnosno velikaši iz naših narodnih pjesama obraćaju se za pomoć svojim glavnim junacima, Rustemu odnosno Marku, koji ubrzo dolaze u pomoć i spasavaju svoje drugove iz neprijateljskog ropstva. U Šahnami u pjevanju o borbi Rustema i Suhraba imamo slučaj da junaku Suhrabu koji je sa vojskom krenuo na Iran niko ne može da se suprotstavi osim Rustema. Suhrab udara sa sjevera iz pogranične turanske kneževine Semengan i pred sobom lomi svaki otpor.

241. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 240—241, Beograd 1958.

Vijest o tome donose iranskom caru Kej-Kavusu i on nema drugog izlaza nego da se obrati Rustemu za pomoć. Rustem dolazi sa malim zakašnjenjem i sukobljava se sa Suhrabom. No, Suhrab se pokazuje snažniji i u dvoboju obara Rustema. Rustem se spasava varkom i drugi dan, pošto je povratio nekadašnju snagu, obara Suhraba i odmah ga ubija. Tada saznaje da je Suhrab njegov sin koji je krenuo u potragu za svojim ocem Rustemom. Ali, već je bilo sve kasno.

Ovdje je važna pojedinost da u čitavom Iranu niko nije mogao da zaustavi silnog Suhraba do Rustema, pa makar da se Rustem i varkom spasio i pogubio opasnog neprijatelja Irana, snažnog Suhraba.

I u našoj narodnoj epici imamo istu pojedinost u pjesmi »Marko Kraljević i Musa Kesedžija«. U čitavom turskom carstvu nema nikoga ko bi mogao da se suprotstavi opasnom odmetniku od cara, snažnom Musi Kesedžiji, do Kraljevića Marka. Turski je car prisiljen da se obrati i da moli Marka za pomoć. Marko izlazi na megdan Musi i kako je Musa bio fizički jači od Marka, varkom uspijeva da ubije Musu. Sličnu pojedinost o posljednjoj nadi u Marka imamo i u pjesmi »Marko Kraljević i Arapin«.

Glavni epski junak u Šahnami Rustem svjestan je svojih zasluga za Iran i u pjevanju o njegovoj borbi sa Isfendijarom, ljut na cara Guštaspa što je naredio Isfendijaru da veže Rustema, nabraja svoje podvige i zasluge za Iran:

»Sada budi pravedan i saslušaj,
riječ i ovog junaka starine:
— A da ja ne odoh u Mazenderan,
i svoj teški topuz da ne ponesoh,
gdje vezani bijahu Giv, Kavus, Tus,
i gdje bubnjevi uši zaglušuju,
ko bi mozak Bjelog diva prosuo,
ko bi za to srčanosti imao?
Glave vještica od t'jela odvojih,
grobovi i rake prazni ostaše.
Iz okova cara odvedoh na tron,
s njim veselim Iran postade srećan.
Kroz sedam podviga Rahš mi pomože,
a oštra mi sablja svijet d'jeljaše.
Zatim Kâvus ode u Hamâverân²⁴²
gdje ga opet u okove vezaše.

U boju pogubih kralja njihovog,
slavni im prijesto praznim napravih.

Iz okova spasih cara Kâvusa
a sa njim Giva, Guderza i Tusa.
Tad Iranom Efrasijab²⁴³ vladaše,
a svijet pun tuge i sumnjičenja.

242. Hamaveran je staroiranski naziv za Jemen.

243. Efrasijab je turanski vladar i veliki neprijatelj Iranaca.

Iz Hamaverana krenuh u Iran
 sa carem i brojnom vojskom iranskom.
 Ispred vojske sâm sam noću išao
 čast čuvajuć, a ne mir i spokoj svoj.
 Kad Turanac²⁴⁴ moju zastavu vidje
 i kad njiska Rahša do njeg doprije,
 iz Irana prema Kini pobježe,
 svijet pravda i veselje ispuni.²⁴⁵

(»Kunûn dâdbih bâš ve bišnev suhan-ezîn nâmbirdâr-i merd-i kuhan.
 Eger men ne reftî be Mâzenderân-be gerdên ber âverde gurz-i gerân.
 Kudžâ beste bud Gîv ve Kâvus ve Tûs-šude gûš ker jekser ez
 bâng-i kûs.

Ki kendî dil ve magz-i dîv-i sepîd-ki dâred be bâzûj-i hîš in umîd«.
 Ser-i džâduvân râ bikendem zi ten-sutûdân ne dîdend ve gûr ve
 kefen.

Zi bend-i gerân burdemeš sûj-i taht-šud îrân bedû šâd ve o nîkbaht.
 Merâ jâr der heft hân rahš bûd- ki šemšîr-i tîzem džihânbaht bûd.
 Vezân pes ki šud sûj-i hâmbâverân-bibestend pâješ be bendi-gerân.

Bikuštem be dženg enderûn šâhešân-tuhî kerdem ân nâmver
 gâhešân.

Bijâvurdem ez bend kâvus râ-hemân gîv ve gûderz ve hem tûs râ.
 Be îrân bud efrâsijâb ân zemân-džihân pur zi derd ez bed-i
 bedgumân.

Be îrân kešîdem zi hâmbâverân-hûd ve šâh bâ leškerî bî kerân.
 Šeb-i tîre tenhâ bireftem zi pîš-heme, nâm džustem ne ârâm-i hîš.
 Cû did an dirafšân-i dirafš-i merâ-be gûš âmedeš bâng-i rahš-i merâ.
 Biperdaht îrân ve šud sûj-i čîn-džihân šud pur ez dâd ve pur
 âferîn«.)

Navedeni primjeri pokazuju da je Rustem mnogo učinio za Iran i Irance, a iranski car opet naređuje da ga neko veže. Međutim, Rustem, koji je iranski narod u malom, tako nešto ne može podnijeti i niko ne smije niti može njega vezati. Rustem se čudi i govori careviću Isfendijaru, koji je došao da ga veže:

»Ko ti reče: veži ruke Rustema,
 ne veže mene ni nebo visoko.
 Ako nebo kaže: ovo ne čini,
 teškim topuzom ću ga po ušima«.²⁴⁶

(»Ki guftet burou dest-i rustem bibend-nebended merâ dest-i čerh-i
 bulend.
 Ki ger čerh gûjed merâ kîn nejûš-be gurz-i gerâneš bimâlem du
 gûš«.)

244. Misli se na Turanca Efrasiyaba.

245. Šahnama, dio VI, str. 261—262, Moskva 1967.

246. Šahnama, dio VI, str. 262, Moskva 1967.

Istina, u našoj narodnoj epici Marko Kraljević nigdje ne nabraja svoje zasluge za narod i cara. Međutim, u svim pjesmama te se zasluge primjećuju. Narodni pjevač u pjesmi »Marko Kraljević ukida svadbarinu« na usta naroda veli:

»Sve povika malo i veliko:
— Bog da živi Kraljevića Marka,
koji zemlju od zla izbavio,
koji satr' zemlji zulumčara;
prosta m' bila i duša i telo«. ²⁴⁷

O značaju glavnih junaka za njihovu domovinu i vojsku govori i činjenica da neprijatelj, ma koliko bio brojani i snažan, odustaje od borbe ako se na suprotnoj strani nalaze glavni junaci. I obratno, ako se oni ne nalaze u vojsci, neprijatelj koristi priliku i bez razmišljanja upušta se u borbu.

U Šahnami, u pjevanju o borbi iranskog cara Kavusa sa kraljem Hamaverana (Jemena), kada Rustem stiže u pomoć Irancima, Arapi odustaju od dalje borbe:

»Zaturi se Rustem teškim topuzom,
i uz bojni poklič podbode Rahša.
Kada vojska silnog junaka viđe,
sa kopljem i topuzom u rukama,
kao da im srcà u tjelu nesta,
iz straha se od njega razbježaše.
Sam kralj i junaci mu odabrani
kad vidješe veličinu Rustema,
prema Hamaveranu okrenuše
silnu vojsku ispred jednog Rustema«. ²⁴⁸

(»Ber âverd gurz-i gerân râ bedûš-ber engîht rahš ve ber âmed hurûš.
Çû dîdend lêsker ber ve jâl-i ûj-be çeng enderûn gurz ve kupâl-i ûj.
Tu guftî ki dileşân berâmed zi ten-zi holeş perâgende şud endžumen.
Hemân şâh bâ nâmver-i serkeşân-zi rustem çû dîdend jek, jek nişân.
Gurizân bijâmed be hamâverân-zi pîş-i tehemten sepâh-i gerân.«)

U doba vladavine cara Kej-Husreva, Iranci bez Rustema odlaze u rat sa Turancima, ali ih Turanci potpuno razbijaju i ostaci razbijene iranske vojske sklanjaju se u planinu Hamâven. Glavnokomandujući junak Tûs traži od Kej-Husreva da što brže pošalje Rustema u pomoć Irancima. Car Kej-Husrev to čini, hvaleći Rustemove zasluge za Iran:

»Otkako ti nosiš kapu junačku,
neprijatelj na Iran ne pogleda.
A sada Gîv, Gûderz, Tus i plemići,

247. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 413, Beograd 1958.

248. Šahnama, dio II, str. 141, Moskva 1963.

i mnogobrojni iranski ratnici,
krvava srca i suznih očiju,
pred Turcima Efrâsijâba bježe.

Okrenuti nebu oni se mole
stvoritelju vremena i prostora:
— Da bog dadne i Kej-Husrev naredi
da nam u pomoć stigne silni Rustem!

Nade vojske vezane su za tebe,
zdravo da budeš i duha vesela.«²⁴⁹

(»Tu tâ ber nihâdî be merdî kulâh-nekerd ič dušmen be iran
nigâh.
Kunûn gîv ve gûderz ve tûs ve serân-ferâvân ezîn merz kundâverân.
Heme dil pur ez hûn ve dîde pur âb-gurîzan zi turkân-i efrâsijâb.
Heme ser nihâde sût-i âsemân-sût-i kirdgâr-i mekân ve zemân.
Ki îder bijâjed gev-i pîlten-be nîrûj-i jezdân ve fermân-i men.
Umîd-i sipâh ve sipehbud be tûst- ki rûšen revân bâdî ve ten
durust«.)

I iranskim junacima i iranskom caru nada u spas je Rustem. Oni nimalo ne sumnjaju u to da će biti spaseni ako dođe Rustem u pomoć Irancima. I neprijatelj dobro zna šta znači Rustem u redovima Iranaca, zato nastoji da sazna da li je Rustem stigao. Turanska straža primijetila je da je nekakav junak sa vojskom stigao iz Irana. Ali, pretpostavlja da to nije Rustem i o tome izvještava svoga vojskovođu Pîrâna. Piran se raduje i veli:

»Nema straha, ako nema Rustema.«

(»Çû rustem nebâşed ezû bâk nîst«.)

Međutim, turanski špijuni saznaju da je prispjeli junak iz Irana ipak Rustem, što Pîrâna mnogo zabrinjava:

»U zao čas, odgovori mu Pîrân,
— Ako Rustem stupi u ovu borbu,
pogubiće Kâmûsa i hâkâna,
i Şengela i ratnike turanske.«²⁵⁰

(»Bedû guft pîrân ki bedrûzgâr-eger rustem âjed bedîn kârzâr.
Ne kâmûs mâned ne hâkân-i çîn-ne şengel ne gurdân-i tûrân zemîn.«)

A kineski hakan nije obični junak, on je strah i trepet za neprijatelja. Fîrdusi za hakana veli:

»Kada hakan u srce vojske stupi,
na nebu mjesec sa putanje skrene.«²⁵¹

249. Šahnama, dio IV, str. 157, Moskva 1965.

250. Ibid. str. 189.

251. Šahnama, dio IV, str. 191, Moskva 1965.

(»Čû hâkân bijâmed be qalb-i sipâh- be çerh enderûn mâh gum
kerde râh«.)

U borbi se slutnja i strah Pirana potpuno obistinjavaju i
sva sila turanskih i kineskih junaka kao i sami kineski hakan
padaju pred Rustemom. Za to i nije čudo što pred borbu sa
Suhrahom, iranski junaci poslije Rustemove prepirke sa carem
Kej-Kavusom i poslije Rustemova odlaska sa dvora postaju
žalosni i uplašeni. Jer, oni su kao stado, a Rustem je za njih
čobanin njihov:

»Svim junacima srce se rastuži,
jer, oni su stado a Rustem čoban.«²⁵²

(»Gamî şud dil-i nâmdârân-i heme-ki rustem şûbân bûd ve îşân
reme.«)

Dok je Rustem vojevao, to jest za vrijeme od oko šest
stotina godina, Iran i Iranci uživali su blagodati sigurnosti i
pobjeda. Zbog toga ne govori uzalud junak Gûderz da je Ru-
stem Irancima draži od oca i majke:

»Irancima si od majke i oca
draži kao i od trona i blaga.
Bez tebe smo kao riba na suhu,
zabrinuti, tijelom u propasti.«²⁵³

(»Tu îrânijân râ zi mâm ve pedêr-bihî hem zi gendž ve zi taht ve
guher.
Çunânîm bî tu çû mâhî be hâk-be teng enderûn ser ten ender helâk.«)

I u našoj narodnoj epici, slično kao u Šahnami, neprijatelj
dobro zna šta znači prisustvo glavnog junaka Marka Kraljevića
u protivničkoj vojsci. U narodnoj pjesmi »Marko Kraljević i
Mina od Kostura« Marko ratuje na strani sultana protiv Arapa
i u borbi se ističe junaštvom i podvizima, za što biva i nagra-
đen. Međutim, zbog zavisti i intriga turskih vojnika, Marko
napušta tursku vojsku i sa pobratimom Alil-agom zasjeda u
planini i počinje piti vino. Prvo jutro poslije Markovog povla-
ćenja Arapi, vidjevši da nema Marka među turskom vojskom,
mnogo srčanije napadaju na tursku vojsku i vrlo uspješno uni-
štavaju oko trideset hiljada carskih vojnika. Narodni pjesnik to
saopštava sljedećim stihovima:

»Kad ujutro jutro osvanulo,
odmah pozna straža od Arapa
da u vojsci ne imade Marka,
pa povika straža od Arapa:
— Sad navali ljuta Arapijo!

252. Ibid. dio II, str. 201, Moskva 1963.

253. Ibid. dio IV, str. 186, Moskva 1965.

Nema onog strašnoga junaka
na šarenu konju velikome'.
Tad navali ljuta Arapija,
ode caru triest hiljad vojske.«²⁵⁴

Car je svjestan šta znači Marko u njegovoj vojsci. Zato mu se obraća i zove ga u pomoć, slično Kej-Husrevu koji poziva Rustema da pritekne u pomoć razbijenim Irancima. Turski car veli:

»Brže hodi moj posinko Marko!
Propade mi triest hiljad' vojske.«²⁵⁵

Marko se mnogo ne uzbuđuje, nego i dalje sjedi i pije. Tako tri dana, za koje vrijeme Arapi sve jače navaljuju i uništavaju mnogu carsku vojsku. Car je već prisiljen da preklinje Marka i moli ga za pomoć:

»Hodi brže, moj posinko Marko!
propade mi šeset hiljad' vojske.«²⁵⁶

No, Marko još ne ustaje i ne ostavlja vino. Trećeg dana, Arapi su blizu carskog šatora i car u pismu piše Marku:

»Brže da si, moj posinko Marko!
Brže da si, moj pobogu sinko!
Arapi mi šator oboriše.«²⁵⁷

Tek tada Marko posjeda na Šarina, pak on ode u carevu vojsku« i sutradan:

»Kad ujutru bijel dan osvanu
i dvije se sukobiše vojske,
opazi ga straža od Arapa,
pak povika iz grla bijela:
— Sad ustupi ljuta Arapijo!
Eto onog strašnoga junaka
na šarenu konju velikome.«²⁵⁸

Markovo prisustvo u turskoj vojsci i ulazak u borbu preokreću poraz Turaka u pobjedu nad Arapima:

»Onda Marko udri međ' Arape,
na tri strane vojsku raščerao:
— jednu vojsku sabljom isjekao,
drugu vojsku Šarcem pogazio,
treću vojsku pred cara dognao.«²⁵⁹

254. V. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. II, str. 356, Beograd 1958.

255. Ibid. str. 356.

256. V. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. II, str. 356, Beograd 1958.

257. Ibid. str. 357.

258. Ibid. str. 357.

259. Ibid. str. 357.

Vidimo da i u našoj narodnoj epici neprijatelj, i to baš Arapi kao i u Šahnami, znaju šta znači prisustvo glavnog junaka u protivničkoj vojsci, zato odustaju od dalje borbe, jer bi bila bezuspješna. I sam turski sultan kao i iranski car, svjestan je da glavni junak u njegovom taboru, sam, više vrijedi nego mnogi ratnici zajedno.

Glavni junaci nacionalne epike Irana i naše narodne epike imaju veoma važnu ulogu i velike zasluge za svoju zemlju i za svoj narod. Oni simbolizuju svoje narode u snazi, junaštvu i pravednosti. Oni nisu samo fizički snažni, nego se odlikuju i razumom, pa i lukavstvom, koje u nužnim i izuzetnim slučajevima upotrebljavaju.

4. Karakterne osobine glavnih junaka

Do sada smo vidjeli da epski pjesnici svojim glavnim junacima daju izvanrednu tjelesnu snagu.

Iako glavni junaci izvršavaju velike i nadljudske podvige, nacionalni epski pjesnici ne zaboravljaju da su njihovi junaci ipak ljudi. Jedan iranski istraživač za iranske junake iz Šahname kaže: »Junaci Šahname ne izlaze iz beskrajne orbite različitih svojstava ljudske duše. Znači, pošto ovi junaci iz epskih visina siđu na zemaljsko tlo, pokazuju svoju ljudsku stvarnost«.²⁶⁰

Kada epski pjesnik dovede svoga junaka na granicu ljudske realnosti, pjesničko pretjerivanje se zaustavlja i junaci se zadržavaju u granicama te realnosti i u njima prepoznajemo realne ljude, sa svim ljudskim osobinama. Oni osjećaju strah, vole ili mrze, zaklinju se i ponekad izigravaju svoje zakletve, praštaju i svete se. Tamo gdje njihova fizička snaga nije dovoljna da bi se savladao opasan i snažan neprijatelj, služe se varkama i prevarama. Ukratko, »kod njih se nalazi čovjekovo lijepo i ružno.«²⁶¹

Karakterne osobine kojima se glavni junaci odlikuju od ostalih ljudi jesu između ostalog hrabrost i žrtvovanje za svoj narod i domovinu. Oni za čast i junačko ime ne uzmiču ni pred kakvim opasnostima. Premda dobro shvaćaju opasnosti, oni se ne boje smrti. Jer, radije će časno poginuti, nego sramno i uniženo živjeti. Potvrde za ovo nalazimo na mnogo mjesta u Šahnami i u našoj narodnoj epici. Da bi sagledali njihove karakterne osobine počecemo s pregledom njihova ponašanja u izuzetnim i opasnim situacijama.

U našoj narodnoj pjesmi »Marko Kraljević i Musa Kesedžija« Musa obara Marka i kada Marko vidi da mu fizička snaga nije dovoljna da bi se spasio ispod silnog Muse, obraća se za pomoć vili posestrimi. To je u stvari njegova stalna veza sa volšebno-fantastičnim svijetom, koju epski stvaraoci dozvoljavaju svojim glavnim junacima. Vila Marka savjetuje da upotrijebi »guje iz potaje«. Marko vadi nož iz potaje te raspara Musu u trenutku njegove nesmotrenosti.

Ovakvo obraćanje glavnog junaka u teškim prilikama natprirodnim bićima pjesnik će nastojati da opravda. Jer, takvo obra-

260. Šāhruh Meskūb, Mukadameri ber Rustem ve Isfendijār, str. 63, Teherana 1964.

261. Ibid. str. 43.

ćanje baca mrlju na viteško držanje njegovog junaka Marka Kraljevića, pošto on, uz pomoć natprirodnih sila, varkom ubija svoga protivnika. Zato pjesnik neće ostaviti čitaoca i slušaoca sa takvim dojmom i osjećanjem negodovanja protiv Marka. Marko otvara tijelo Musino i ima šta i da vidi. U Musi su tri srca, sa ljutom gujom na jednm od njih. Zatim tri sloja rebara. Znači, Musa je građom demonskog porijekla, on raspolaže nadljudskim sastavom tijela i, kao takav, i sa nadljudskom je snagom. Zbog toga Marko bez pomoći natprirodnih bića nije dorastao Musi i njegovoj natprirodnoj snazi. Tek uz vilinu intervenciju i pomoć Marko se donekle izravnavava sa Musom. Opisom Musine tjelesne građe i snage pjesnik je opravdao Markovo obraćanje za pomoć natprirodnim bićima. Dalje Marko priznaje da je pogubio od sebe boljega junaka, zbog čega izražava i žaljenje, praćeno suzama, čime epski pjesnik ukazuje da nisu narušene viteške osobine junaka:

»Kad to viđe Kraljeviću Marko,
proli suze niz bijelo lice:

— Jaoh mene do boga miloga
đe pogubih od sebe boljega«. ²⁶²

U ovoj pjesmi, za poređenje, interesantne su sljedeće pojedinosti: da se Marko u situaciji kada se našao pred jačim neprijateljem obraća za pomoć natprirodnim silama, da prevarom ubija neprijatelja koji ga je bacio na zemlju i da priznaje junaštvo neprijatelju, čak da je veći junak od njega i žali za ubijenim junakom, makar da mu je bio opasan neprijatelj.

U Firdusijevoj Šahnami, u pjevanju o borbi Rustema i Isfendijara i u pjevanju o borbi Rustema i Suhraba, nalazimo slične pojedinosti. Carević Isfendijar u borbi sa Rustemom predstavljen je kao stvorenje gvozdena tijela. Po avestinskoj predaji, vještica ga je još kao dijete okupala u svetoj vodi i postao je željezan i kao takav neranjiv. No, kada ga je vještica kupala, zatvorio je oči koje voda nije skvasila. Tako je postao ranjiv u oči. Sa takvim gvozdenčovjekom Rustem stupa u borbu i Rustemovo oružje ništa mu ne može, dok Isfendijarovo oružje prvog dana borbe sa lakoćom teško izranjava Rustema i konja mu Rahša. Rustem traži od Isfendijara da prekinu borbu, a on će se sutra vratiti i predati bez borbe, što Isfendijar i prihvata.

Kada je borba prekinuta, Rustemu i ne pada na pamet da se predaje. On brzo odlazi do svog oca Zala, koji ima vezu sa mitskom pticom simurg, i traži pomoć. Simurg dolazi, liječi rane Rustemu i konju mu Rahšu, a zatim mu savjetuje da napravi specijalnu strijelu od »briješta života« i da pazi da pogodi Isfendijara u oči, jer tu je jedino ranjiv. Rustem tako uradi i sljedećeg dana pomenutom strijelom pogađa Isfendijara u oči i ubija ga.

I Rustemovo obraćanje za pomoć natprirodnim silama je moralno motivisano, jer je Isfendijar metalnog tijela i Rustem mu nije bio ravnopravan. Tek kada Rustem dobiva pomoć od natprirodnih sila, snage su donekle izjednačene.

262. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 397, Beograd 1958.

Druga pojedinost koja ima paralelu kod Marka jeste viteško priznanje Rustema da je Isfendijar veliki junak i da takvog, on, Rustem u svom životu nije susreo:

»Otkada ja vežem pojas junački,
s mnogim sam se junacima borio.
Al', junaka s oklopom i pancirom,
ja ne vidjeh kao što je Isfendijar.«²⁶³

(»Ki tâ men be gîti kamer beste em-besî rez-m-i gerdenkeşân džuste em.
Sevarî ne dîdem çû isfendijâr-zirihdâr bâ džûšen-i kârezâr.«)

I Rustem prilazi smrtno ranjenom junaku i roni suze:

»Rustem sasluša njegove riječi
i pješice do njeg priđe plačući.
Iz očiju tople suze roneći,
tiho ridajući za njim, plakaše.«²⁶⁴

(»Tehemten be guftâr-i û dâd gûş- pijâde bijâmed bereş bâ hurûş.
Hemî rîht ez dîdegan âb-i germ-hemî muje kerdeş be âvâj-i nerm.«)

U pjevanju o borbi Rustema sa sinom Suhrabom nalazimo motiv da se junak varkom spasava od neprijatelja koji ga je tresnuo o zemlju i samo čeka da mu glavu odsiječe. Rustem i sin mu Suhrab, ne znajući i ne prepoznajući jedan drugoga, stupaju, u međusobnu borbu. U borbi hrvanjem Suhrab obara Rustema i sjeda mu na prsa vadeći nož da ga ubije. Rustem hladnokrvno kaže Suhrabu da u Iranu nije običaj, a posebno nije viteški, da se pri prvom obaranju neprijatelj ubija, nego tek poslije obaranja u drugom hrvanju. Suhrab povjeruje i pusti Rustema, ali Rustem sljedećeg dana moli boga da mu vrati oduzetu snagu i pošto mu je vraćena, uspijeva da obori Suhraba. Sada bi, prema Rustemovom »običaju«, trebalo da i Rustem ne poteže nož. Međutim, to Rustemu i ne pada na pamet, nego munjevitom brzinom poteže handžar iza pasa i Suhrabu zadaje smrtonosni udarac. Na taj način se i Rustem, kao Marko, varkom spasava ispod snažnog neprijatelja.

Naš narodni pjesnik uspijeva da popravi loš utisak o Markovom neviteškom postupku. Firdusi to isto čini u pogledu Rustema, samo drugim pjesničkim načinom. On na početku pjevanja ostavlja mogućnost da se osjetljivo i nježno srce naljuti na Rustema:

»Evo priče koja je puna suza,
nježno srce ljuti se na Rustema.«²⁶⁵

(»Jeki dâsetânest pur âb-i čeşm- dil-i nâzuk ez rustem âjed be heşm.«)

263. Šahnama, dio VI, str. 308, Moskva 1967.

264. Ibid. str. 308.

265. Šahnama, dio VI, str. 309, Moskva 1967.

Glavni junaci se služe i drugim načinima prevare i podvaljivanja neprijatelju. Oni se prerušavaju u odijevanju i tako zavaravaju neprijatelja. U našim narodnim pjesmama mnogi se junaci služe prevarama na ovaj način, ali nas ovdje u prvom redu interesuje kako to čini glavni junak, Kraljević Marko.

U narodnoj pjesmi »Marko Kraljević i Mina od Kostura«, dok se Marko u carskoj vojsci borio protiv Arapa, Mina od Kostura mu napada na dvore i pljačka ih, a ženu mu odvođi da bi se vjenčao sa njom. Marko da bi izbavio ljubicu, uzima od sultana trista janjičara i daje im kosijere i motike da idu gradu Kosturu i da se predstave kao argati koji bi okopavali vinograde. Sam Marko odlazi u manastir Svetu Goru, gdje se pričešćuje, oblači kaluđersko odijelo i »pusti crnu bradu do pojasa — a na glavu kapu kamilavku«. Tako maskiran, on odlazi pravo u Kostur u dvor Mine od Kostura, kome se predstavlja da je kaluđer i da je sahranio »jednu budalinu, po imenu Kraljeviću Marko«, što Minu posebno raduje, jer živ Marko je bio još jedina prepreka koja mu je smetala da se vjenča sa njegovom ljubicom. Mina, sav radostan, govori prerušenom Marku:

»Markove sam poharao dvore,
poharao, ognjem popalio,
vjernu sam mu ljubicu zarobio,
još je za se nijesam vjenčao;
sve sam čeko dok pogine Marko,
a sad ćeš me ti vjenčati s njome«. ²⁶⁶

Pošto Marko vjenča svoju ljubicu s Minom, Mina ga daruje i jednom sabljom. Marko sablju zagleda i traži dozvolu da malo na veselju poigra. Mina mu to dozvoljava. Igrajući, Marko sprovodi svoju namjeru:

»Pa poteže sablju zardalu
manu sabljom s desna na lijevo
te on Mini odsijeće glavu«. ²⁶⁷

Kad je Marko pogubio Minu, poziva trista janjičara koji pljačkaju i pale Minine dvore. Zatim, uzima svoju ljubicu i odlazi sa njome svome Prilepu gradu.

U pjesmama »Marko Kraljević i Arapin« i »Marko Kraljević i Filip Madžarin« Marko je tako odjeven da izgleda kao derviš. Ljubica Filipa Madžarina veli Marku, koga nije prepoznala:

»Id' odatle gola dervišino!
s takijem se Filip ne bratimi«. ²⁶⁸

I u pjesmi »Marko Kraljević i Arapin« careva kćerka kojoj se javlja Marko, a došao je tajno u Istanbul, veli mu:

266. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 361, Beograd 1958.

267. Ibid. str. 362.

268. Ibid. str. 341.

»Progovara Turkinja djevojka:
— Prođi me se gola dervišino«. ²⁶⁹

Prerušen i nepoznat, Marko boravi u Istanbulu i u pogodnom trenutku napada i uništava Arapina i njegovu pratnju.

I kod Firdusija u Šahnami najveći junaci, da bi lakše došli do cilja, prerusavaju se odjećom. To čini i glavni junak Rustem.

Kada je Rustem ubio Bijelog diva, njegov djed Sam šalje ga u planinu Sipend da osveti smrt svoga pradjede Nerimana:

»Sine, vrijeme je došlo da sada
razmisliš o izlazu punom varki.
S jednim karavanom veselo kreni,
tako da te stražar poznati neće.
Uputi se prema Sipend planini
i zlikovce iz kor'jena uništi«. ²⁷⁰

(»Turâ ej piser gâh âmed kunûn-ki sâzî jekî çareî-pur festûn.
Revî şâd dil bâ jekî kârevân-bedânsân ki neşînâsedet dîdebân.
Ten-i hîş be kûh-i sipend efgenî-bun ve bih-i ân bedregân ber kenî.«)

Da bi lakše ušao u tvrđavu na planini Sipend, Rustemov otac Zal savjetuje sinu da se obuče u odijelo trgovca koji prodaje so da ga niko ne bi prepoznao:

»Zal mu reče: — O sine, sad poslušaj,
sve što ti kažem, to dobro zapamti
Opremi se kao vodič kamila
i s pasišta karavan deva traži.
Natovari dosta soli na deve,
tako idi da te niko ne pozna.
Čujem, tamo so je mnogo tražena,
tamo ništa bolje od soli nema«. ²⁷¹

(»Bedû guft zâl ej piser huşdâr-her ânçit bugûjem zi men gûş dâr.
Der ârâj ten çûn ten-i sârevân-şutur hâh ez deşt jek kârevân.
Be puşt-i şutur ber nemek dar ve bes-çunân rov ki neşînâsedet

hîçkes.
Ki bâr-i nemek hest ândzâ âzîz-be kîmet ez ân bih nedârend çîz.«)

Rustem čini kako mu otac savjetuje i u odijelu trgovca soli sa pratnjom bez mnogo smetnji ulazi u tvrđavu Sipend. U pogodnom trenutku, u zoru, oni napadaju neprijatelja i uništavaju ga:

»Neko odjeću, neko zlato, srebro,
davahu za so, ne misleći na strah.

269. Ibid. str. 382.

270. Šahnama, dio II, str. 183, izdanje J. Mohl, ofset Teheran 1966.

271. Ibid. str. 184—185.

Kada nasta noć, brzoruki Rustem
sa družinom svojom krenu u borbu.
Komandantu tvrđave se uputi,
a za njim njegovi ljuti ratnici.

— — — — —
Rustem mačem, buzdovanom i lasom
glave neprijatelja obaraše.
Kad se iza brda sunce podiže,
i kad svijet do zenita obasja,
branioca u tvrđavi nestade,
bilo da su mrtvi ili ranjeni.
Iranci su na sve strane trčali
koga god su našli poubijali.²⁷²

(»Jekî dâd džâme jekî zerr ve sîm-harîdend ve bûdend bî ters ve
bîm.

Ču šeb-i tîre šud rustem-i tîz čeng-bijârâst bâ nâmedârân dženg.
Sûj-i mihter-i bâre berâvurd rûj-pes-i û delîrân-i pur hašdžûj.

— — — — —
Tehemten bâ tîg ve be gurz ve kemend-serân-i delîrân serâser
bikend.

Čû huršîd ez perde bâlâ girift-džihân ez serî tâ surejjâ girift.
Be dež ber jekî ten nebûd zân gurûh-či kušte či ez rezm gešte sutûh.
Delîrân be her gûše bišitâftend-bikuštend mer her kes râ jâftend«.)

Prerušavanje Rustema i njegovih drugova i odlazak u tvrđavu podsjeća na prerušavanje Marka Kraljevića i njegov odlazak Mini u Kostur.

U Šahnama i u pjevanju o turanskoj princezi Menîži i iranskom junaku Biženu Rustem se preoblači u trgovca da bi lakše došao do zatočenog Bižena, koga je turanski car uhvatio i bacio u duboki bunar. Rustem je svjestan da je silom nemoguće osloboditi Bižena i njegovu ženu Menîžu. On iranskom caru veli:

»Za tvoju sreću to ću izvršiti,
ne želeći vojvoda ni junaka.
Ključ za takvo djelo samo je varka,
tu ne pomaže buzdovan ni borba«.²⁷³

(»Ber ârem be baht-i tu în kârkerd-sipehbud nehâhem ne merdân-i
merd.

Kilîd-i čunîn bend bâšed firîb-ne hengâm-i gurzest ve rûz-i
nehîb.«.)

Rustem i nekoliko njegovih drugova prerušavaju se u trgovce i odlaze u Turan, a iransku vojsku ostavljaju na granici:

272. Šahnama, dio I, str. 186, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

273. Šahnama, dio V, str. 56, Moskva 1967.

»Vojska osta na granici Irana,
 on sa odvažnim okrenu u Turan.
 Svi se kao trgovci obukoše,
 a junačke pojaseve skidoše.
 Pojaseve srebrene pripasaše,
 preko njih odjeću od kozje dlake.
 Prema turan zemlji se uputiše
 sa tovarima bôja i mirisa.
 S karavanom sedam konja bijaše,
 jedan je Rahš, a šest drugih junaka.
 Sto kamila s tovarima dragulja,
 a drugih sto s tovarima odjeće«. ²⁷⁴

(»Sipeh ber ser-i merz-i îrân bimând-hûd ve serkešân sûj-i tûrân
 birând.
 Heme džâme ber sân-i bâzergân- bipûšîd ve bigšâd bend ez mijân.
 Gušâdend gurdân kemerhâj-i sîm-bipûšîdešân džâmehâj-i gelîm.
 Sûj-i seher-i tûrân nihâdend rûj-jekî kârevânî pur ez reng ve bûj.
 Girân mâje heft esb bâ kârevân-jekî rahš ve dîger nišest-i gevân.
 Sad uštur heme bâr-i û gûherâ- sad uštur heme džâmei-leškerâ.«)

Ovako prerušen, Rustem odlazi u Turan i biva primljen
 na dvoru kod turanskog vojskovođe Pirana, koji razgovara sa
 Rustemom ne znajući sa kim razgovara:

»Tako je Rustem lice izm'jenio,
 da ga Pîrân poznat' nije mogao.
 Upita ga: — Govori, odakle si,
 ko si i radi čega si došao?
 Rustem odgovori: — Sluga sam tvoja,
 u tvojoj zemlji bog mi jelo dade.
 Trgujući iz Irana u Turan
 prevalih ovaj dugi i teški put.
 Prodavač sam, a ujedno i kupac,
 prodajem i kupujem što god mogu«. ²⁷⁵

(»Čunân kerd rûješ džihândâr sâz-ki pîrân mer ûrâ nedânist bâz.
 Bipursîd ve guft ez kudžâjî bugû-či merdî ve čûn âmedî pûj pûj:
 Bedû guft rustem turâ kihterem-be šehr-i tû kerd îzed âbešhurem.
 Be bâzârgânî zi îrân be tûr-bipejmûdem îh râh-i dušvâr ve dûr.
 Furûšende em hem harîdâr nîz-furûšem biharrem zi her gûne čîz.«)

Ovdje, kao i u slučaju Kraljevića Marka, treba ukazati na
 apsurd u pogledu prepoznavanja glavnih junaka. Pjesnik je
 zaboravio ili ne vodi računa o tome da svako, čak i iz daljine,
 raspoznaje glavne junake po njihovom izgledu i veličini. Ali
 ovdje, eto Pîrân razgovara sa Rustemom a da ga ne raspozna-
 je, kao što ni Mina od Kostura ne prepoznaje Marka. Ili ovi

274. Ibid. str. 61.

275. Šahnama, dio V, str. 62, Moskva 1967.

slučajevi ukazuju na visok stepen sposobnosti prerušavanja junaka tih dalekih vremena

Kada je Rustem došao u Turan, nije znao gdje su Bižen i Meniža koje treba spasavati. Trebalo je s njima stupiti u vezu i dogovoriti se o njihovom oslobađanju i bijegu. Ovdje se pjesnik služi starim opštim motivima iz bajki i priča da junak slučajno susreće upravo onu osobu koju traži i koju treba spasavati. Tražena osoba susreće se sa neznanim došljakom i govori mu o junaku koji je upravo pred njom i interesuje se za njega, želeći da mu nešto poruči ili se tuži na njega. Tako je careva kćerka u Istanbulu stupila u dodir sa Markom, a tako će uspostaviti vezu i Meniža sa Rustemom. Meniža je na slobodi, ali protjerana sa carskog dvora zbog veza sa Biženom. Ona prosjači te voljenom Biženu nosi hranu i baca u duboki, tamni bunar gdje je zatočen.

Kada sazna je da je iz Irana stigao trgovac, odlazi do njega i predstavlja mu se:

»Meniža ja sam, kći Efrâsijâba,
golo lice ni sunce mi ne vidje.
Suza krvavih i s bolom u srcu,
sad se potucam od vrata do vrata,
i sakupljam tako hljeba nasušnog,
takvu sudbu stvoritelj mi dod'jeli.
Zar od ovog ima sudbe bjednije,
možda se i meni gospod smiluje?
Jadni Bižen u dubokom bunaru,
ne zna za dan ni noć, sunce ni mjesec.

— — — — —
Ako budeš kroz Iran prolazio,
i čuo za Gušvâdova Gûderza,
i za Gîva na Husrevovu dvoru,
i ako vidiš junaka Rustema,
reci mu: tvoj Bižen je u mukama,
ako zakasniš, zlo će se desiti.
Ako ga želiš vidjeti, požuri,
u željezu kamenom je pokriven«. ²⁷⁶

(»Meniže menem duht-i efrâsijâb-birehne ne dîdî ruham âfetâb.
Kunûn dîde pur hûn ve dîl pur zi derd-ezîn der bedân der devân
gerdgerd.

Hemî nân-i keškîn ferâz âverem-čunîn rând jezdân kazâ ber serem.
Ezîn zârter čûn buved rûzgâr-ser âred meger ber men îñ kirdgâr.
Čû bîçâre bîžen bedân žorf çâh-nebîned šeb ve rûz huršîd ve mâh.

— — — — —
Kunûn geret bâšed be îrân guzer-zi gûderz-i gušvad jâbi haber.
Be dergâh-i husrev meger gîv râ-bibînî ve ger rustem-i nîv râ.
Bugûjî ki bîžen be sahtî derest-eger dîr gîrî ševd kâr pest.
Gereš dîd hâhî mejâsâj dîr-ki ber sereš sengest ve âhen bezîr. «)

276. Šahnama, dio V, str. 65—66, Moskva 1967.

Rustem u pečenu kokoš, koju po Meniži šalje Biženu, stavlja svoj prste sa svojim znakom, iz čega Bižen razabire da je Rustem došao da ga spasi. U prvi mah ništa ne kazuje Meniži, nego to čini kasnije. U noći Rustem dolazi nad bunar, skida ogromni kamen sa otvora bunara i oslobađa Bižena. Oni ubijaju stražu i bježe prema iranskoj granici, gdje ih čeka iranska vojska. Kad su Turanci vidjeli da je straža pobijena i da su neznani trgovci pobjegli sa Biženom i Menižom, slijede ih i sustižu na granici gdje dolazi do sukoba dvije vojske, u kome Turanci bivaju poraženi. Rustem, zatim, sa družinom, Biženom i Menižom stiže u Iran.

Na drugom mjestu u Šahnami, u pjevanju o sedam podviga drugog velikog iranskog junaka Isfendijara, vidimo da se on prurušava, takođe, u odijelo trgovca i odlazi da spasi zatočene sestre. Pojednostosti su iste kao kod Rustema, pa ih nećemo posebno isticati.

U postupcima glavnih junaka dvije epike prilikom prurušavanja i spasavanja svojih bližnjih iz neprijateljskih šaka, treba ukazat i na sljedeće razlike:

1. Marko, sam bez ikoga, odlazi kod svog neprijatelja Mine i biva mu gost, a Markova pratnja od trista janjičara zadržava se na određenom mjestu kod grada i očekuje njegovo naređenje za akciju, dok Rustem dolazi u Turan sa grupom odabranih iranskih junaka, a iranska vojska ostaje na iransko-turanskoj granici.

2. Markov neprijatelj nalazi se u granicama Osmanske imperije. On je, izgleda, manji mjesni namjesnik i Marko ga sam ubija, a skriveni janjičari stupaju u akciju tek pošto je uništen glavni neprijatelj. Međutim, kod Rustema neprijatelj je van granica iranskog carstva, to je druga carevina, Turan, i Rustem ne uništava glavnog neprijatelja, nego samo nekoliko stražara i bježi sa oslobođenim zarobljenicima. Turanski car ga sa vojskom prati sve do granice gdje se nalazi iranska vojska i dolazi do sukoba vojski dvije carevine. Rustem ne može tako lako da uništi svoga neprijatelja, turanskog cara Efrasijsaba, pod čijom se vlašću nalazi cijeli Turan.

3. U pjesmi sa Minom od Kostura Marko ostaje nepoznat svojoj ljubavi sve do oslobođenja, dok se Rustem kazuje Biženu i Meniži i zajednički stvaraju plan za izbavljenje i bjekstvo. Međutim, u pjesmi »Marko Kraljević i Arapin« i Marko se kazuje carevoj kćerci u Stambolu, ali njoj o svom planu napada na Arapina ništa ne govori.

Izloženi opšti motivi i pojedinosti ušli su u dvije nacionalne epike pretrpjevši izvjesne promjene i modifikacije prema uslovima sredine i društva u kojima su živjeli i djelovali tvorci dvije epike.

Osim zavaravanja neprijatelja prurušavanjem u dvije epike nalazimo još jedan vid zavaravanja. Naime, rekli smo da konje glavnih junaka neprijatelj dobro poznaje. Zato Marko u

pjesmi »Ženidba Ognjanina Vuka« da bi zavarao neprijateljske uhode, savjetuje svatovima da međusobno izmijenjaju konje. Ovo potpuno uspijeva i turske uhode dolaze u smiješnu situaciju. Oni se vraćaju i svojim pretpostavljenim daju izvještaje iz kojih se ništa ne može razabrati:

»Mi smo svate uhodili divno,
ka da bješe Kraljeviću Marko,
ma ne bješe konja Markovoga.
Ka da bješe vojevoda Janko,
ma ne bješe konja Jankovoga.
Ka da bješe Starina Novače,
ma ne bješe konja Novakova«. ²⁷⁷

U Šahnami glavni junak Rustem ne služi se ovakvom vrstom zavaravanja neprijatelja. Međutim, u pjevanju o sedam podviga Isfendijara, nalazimo da Isfendijarov brat Pešûten, dok se Isfendijar, prerušen u trgovca, još nalazio u tvrđavi turanskog cara Erdžâspa, da bi uklonio svaku sumnju, uzima Isfendijarova konja i oružje i sa iranskom vojskom dolazi u blizinu tvrđave, toliko blizu da Turanci mogu da ga vide. Erdžâsp šalje junaka Tarhâna da ustanovi odakle je i čija je prispjela vojska, a on se vraća i saopštava da je to iranska vojska sa Isfendijarom:

»Razaberi ko su ovi ratnici,
i od dolaska ovamo šta žele.
Junačina Tarhân ode trčeći
sa jednim tumačem na vrh tvrđave.
Ugleda vojsku za borbu pripravnu
pod crnom zastavom s likom pantera.
Pešuten vojskovođa u sredini
vojske što neprijateljsku krv lije.
U rukama topuz Isfendijara,
a pod sobom konj slavnoga junaka.
Tako junak Isfendijaru ličaše
da ga za drugog niko ne držaše«. ²⁷⁸

(»Nigeh kun kîn džengdžûjân kijend-vezîn tâhten sâhten ber čijend.
Ser efrâz tarhân bijâmed devân-bedîn rûj-i dež bâ jekî terdžumân.
Sipeh dîd bâ džûšen ve sâz-i dženg-dirafšî sijeh pejker-i u peleng.
Sipehkeš pešûten be qalb enderûn -sipâhî heme dest šuste be hûn.
Be čeng enderûn gurz-i isfendjâr-bezîr enderûn bâre-i nâmdâr.
Džuz isfendjâr tehem râ nemând-kes ûrâ bedžuz šâh-i îrân ne
hând.«)

Turanci budno paze na prispjelu vojsku, ali u noći Isfendijar sa malom družinom napada na turansku stražu u unutrašnjosti tvrđave, uništava je i otvara vrata iranskoj vojsci koja ulazi i ubija koga god stigne od Turanaca, a tvrđavu pali i vraća se u Iran sa oslobođenim Isfendijarovim sestrama.

277. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. VI, str. 192, Beograd 1899.
278. Šahnama, dio VI, str. 200, Moskva 1967.

Sljedeći zajednički motiv u karakternim osobinama glavnih junaka jeste da oni i pored sve svoje snage i opreznosti, ipak nisu dovoljno pažljivi i na razne načine dospijevaju u ruke opasnih neprijatelja koji jedva čekaju da ih pogube. Uz ove motive uočljive su mnoge zajedničke i slične pojedinosti u dvije epike.

U našoj narodnoj pjesmi »Marko Kraljević i Demo Brđanin« imamo slučaj da Marko svojom brzopletošću i nepažnjom dospijeva u ruke silnog Đeme Brđanina, koji ga veže i hoće da ga pogubi da bi se osvetio za smrt svoga brata Muse Kese-džije. Ali, opet zahvaljujući svojoj pronicljivosti i snalažljivo-sti, koje ponekad zataje, u kritičnim trenucima Marko će se spasiti od sigurne smrti. Dok je vodio Marka čvrsto vezana da nađe mjesto gdje bi ga pogubio Demo strašno ožedni i pita Marka da li možda zna gdje se može naći izvor vode ili meh-ana (»Znaš li, Marko, vode ja mehane? Teško me je osvojila žeđa«). Marko mu odgovara:

»Tako, Demo, ne rade junaci,
već zakolju konja, ja sokola,
napiju se krvi od gr'oca.«²⁷⁹

No, Demo neće da zakolje ni konja ni sokola već hoće sa-mog Marka:

»Nit' ću klati konja, ni sokola,
već ću zaklat' tebe Kraljevića,
pa se napit krvi od gr'oca!
Pa poteže sablju okovanu,
da zakolje Kraljevića Marka.«²⁸⁰

U ovom kritičnom trenutku, dok je još zamahnuta sablja u zraku i treba samo da se spusti na Markov vrat, trebalo je ostati hladnokrvan, priseban i pronaći posljednji izlaz za spas. Marko shvata Đeminu narav, koji svakako želi i misli da pogubi Mar-ka, ali se naslađuje time da ga prije pogubljenja što više muči. Marko zna zato i traži priliku za spas. On zna da negdje u blizini ima mehana i u njoj njegova posestrima Janja. On govori Đemi da u blizini postoji jedna mehana, ali u njoj služi prokleta krčmarica Janja, koja, tobože, Marka odavno progoni, jer joj nije platio mnogo piće što je popio:

»Ima, Demo, bijela mehana,
i prokleta krčmarica Janja,
dosta sam joj vina potrošio,
a nijesam dao ni dinara.«²⁸¹

To je Demo jedva i čekao, jer mu se pruža prilika da Mar-ka ponizi i da se naslađuje gledajući kako mu se Janja sveti.

279. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 402, Beograd 1958.

280. Ibid. str. 402.

281. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 402, Beograd 1958.

Odmah se upućuju prema mehani i kada stižu, Marko Janji očima saopštava da ga spasava (»Marko na nju očim' prevalljuje«.) Janja je shvatila Markov položaj i ona postupa kako je najbolje i bilo da bi spasila Marka:

»Be aferim, junak od junaka!
Bože mili, na svemu ti fala,
kad ja videh savezana Marka!
Pojiću te, Brđanine Demo,
bez bijele pare i dinara,

Donese mu krčmarica Janja
rujna vina od sedam godina,
meće u njeg' bilje svakojako.
Pade Demo glavom bez uzglavlja«. ²⁸²

Omamljenog i uspavanog Demu Janja veže, a Marka oslobađa, koji, kasnije, odvodi Demu i vješa ga kod Prilepa grada.

U Šahnami imamo sličan motiv sa Rustemom. U pjevanju o Ekvân divu Rustem, dok je spavao, pada u ruke opasnom divu Ekvânû. Ekvân hoće odmah da pogubi Rustema i daje mu šansu da bira između dvije smrti: da bude bačen u krševite planine ili u more. U ovom osjetljivom trenutku i Rustem pokazuje hladnokrvnost i smirenost, a istovremeno upućen je u postupke i narav divova, slično kao Marko u narav Deme Brđanina. Kod Deme nalazimo dosta divsko-sotonskih osobina. Njih glavni junaci nadvladavaju svojim ljudskim razumom. Rustem dobro zna da je kod divova sve naopako i što god on, Rustem, zaželi, div će obratno postupiti. Rustem traži ono što ne bi stvarno nikad poželio i odgovara da želi da bude bačen u krševite planine. Jasno, div ga baca u more i Rustem se spasava. Ovaj događaj ispričan je na stranicama 56. i 57. ovog rada.

Kako se vidi u postupcima glavnih junaka nalazimo dosta sličnosti: obadva junaka u najkritičnijim trenucima nadmudruju svoje neprijatelje i uspijevaju da se spase. Oni, poznavajući narav svojih neprijatelja u čijim se rukama nalaze, prividno traže jedno, a postižu ono što stvarno žele. Oni se spasavaju, a zatim uništavaju svoje neprijatelje.

Pored spomenutih, glavne junake krasi i visoke etičke vrline, kao što su pravdoljubivost, čednost i poštenje, poštivanje ustaljenog reda i starih gospodara, nježnost, skromnost i drugo. Uz sve to oni su pobožni, poštivaju cara i boga, čuvaju se grijeha i nepokornosti.

U našoj narodnoj pjesmi »Uroš i Mrnjavčevići« vidimo da Marko voli pravdu, poštuje zakonite vladare i odbija da vremenom i sam postane nasljednik srpskog prijestolja. Bilo je dovoljno samo da kaže da je carstvo na njegovom ocu Vukašinu i »od oca će ostanuti sinu«, ali Marko voli pravdu iznad svega, jer je tako odgojen. Njegova majka, od koje je stekao visoke moralne vrline, pri polasku na ravno Kosovo, gdje treba da kazuje na kome je carstvo, zaklinje ga:

282. Ibid. str 403.

»Marko sine, jedini u majke,
ne bila ti moja hrana kleta,
nemoj, sine, govoriti krivo,
ni po babu ni po stričevima,
već po pravdi boga istinoga!
Nemoj sine izgubiti duše,
bolje ti je izgubiti glavu
nego svoju ogrješiti dušu«. ²⁸³

I takav je Marko po čemu ga svi poznaju, zato i poručuju po njega, da presudi na kome je carstvo, jer on to zna, a i smije pravo kazivati:

»Kod cara je Marko pisar bio,
u njega su knjige starostavne,
i on znade na kome je carstvo;
vi zovite na Kosovo Marka,
hoće Marko pravo kazivati,
jer se Marko ne boji nikoga,
razma jednog boga istinoga«. ²⁸⁴

Uzaludne su bile primamljive ponude Markovih stričeva i oca mu kralja Vukašina da »od oca će ostanuti sinu«. Marko bez imalo dvoumljenja saopštava ocu i stričevima:

»Vidite li bog vas ne vidio:
— knjiga kaže na Urošu carstvo.
Od oca je ostanulo sinu,
detetu je od koljena carstvo,
njemu carstvo care naručio
na samrti kad je počinuo«. ²⁸⁵

U Šahnami nalazimo sličnu pojedinost u vezi sa Ruste-mom. On poštuje dobre i pravedne vladare i uvijek je spreman da na njihovu zapovijed žrtvuje svoj život. Ni on nikada nije pomislio da uzurpira i zaposjedne carski prijesto. Po njemu prijesto mora pripadati zakonitom nasljedniku. On je imao prilike da postane car Irana, ali je to odbio. On u ljutnji na cara Guštaspa, kada je ovaj pokušao da ga ponizi, naredivši sinu Isfendijaru da ga veže, dobacuje Isfendijaru da »ne veže mene ni nebo visoko«, a zatim dodaje:

»Zašto me on ponižava, nisam rob,
rob sam jedino tvorca svevišnjega.
Junaci su htjeli da ja budem car,
i za mene krunu i tron spremili.
Prema carskom tronu i ne pogledah,
jer sam pazio staru tradiciju.

283. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 190, Beograd 1958.

284. Ibid. str. 188.

285. Ibid. str. 192.

Da ja prihvatih krunu i carski tron,
ti bi bio lišen sjaja i sreće».²⁸⁶

(»Či âzârdem o ne men bende em-jekî bende-i âferînende em.
Delirân be šâhî merâ hâstend-hemân gâh ve efser bijârâstend.
Sûj-i taht-i šâhî nekerdem nigâh-nigeh dâstem resm ve âjîn ve râh.
Eger men pezîruftemî tâdž ve taht-ne bûdi tura in burzugî ve
baht«.)

Primjer za uzornu čednost i poštenje kod Marka Kraljevića nalazimo u narodnoj pjesmi »Ženidba Marka Kraljevića«. Markovi svatovi u putu su zanoćili pod šatorima i Marko spava odvojeno od svoje buduće žene. U tamnoj noći Markova buduća žena, bježeći od napasnika, odlazi u šator kod Marka i budi ga. Marko, u prvi mah ne znajući pravi razlog njena dolaska pod njegov šator, prekora je na sljedeći način:

»Kad se prenu Marko Kraljeviću,
onda reče Bugarci devojci:
— Hojratkinjo, Bugarka devojko,
zar ne može mene pričekati,
dok dođemo do bijela dvora
i rišćanski zakon savršimo«.²⁸⁷

I u Šahnami u pjevanju o Suhrabu nalazimo sličnu pojedinost u karakteru Rustema. Poslije burne noći uz vino i svirku kod kneza pogranične turanske kneževine Semengân, Rustem odlazi na spavanje. U pola noći prelijepa kćerka semenganskog kneza po imenu Tehmîna, tajno, dolazi na uzglavlje kod Rustema i moli ga da je miluje i da joj pokloni čedo od sebe. Teško da bi ijedan mlad čovjek odolao iskušenju i da ne bi prihvatio takvu ponudu. Međutim, Rustem tome iskušenju odolijeva. Djevojku ostavlja netaknutu i sljedećeg dana poziva sveštenike i šalje ih knezu od Semengana da zatraže od njega kćerku za Rustema. Knez od Semengana vrlo rado daje svoju kćerku za Rustema, čuvenog junaka i u tom kraju:

»Dade svoju kćerku onom junaku,
po zahtjevu običaja i vjere«.²⁸⁸

(»Bedân pahlevân dâd ân duht-i hîš-bedânsân ki budeš âjîn ve kîš«.)

Dakle, ni Rustem neće da učini nešto što nije po zakonu i vjerskim običajima, isto kao što smo uočili kod Kraljevića Marka.

Sa ovakvim vrlinama glavni junaci se i u moralnom pogledu odlikuju i uzdižu iznad ostalih ljudi. Ovakve likove glavnih junaka stvorio je genije epskih pjesnika. Ovi tvorci epskih pjesama, kako smo već vidjeli, živjeli su i stvarali u prilično podjednakim društvenim uslovima i sa sličnim kulturno-istorijskim nasljedima. Oni su zbijeno i u naglašenoj formi u likove svojih junaka utkali sve ljudske

286. Šahnama, dio II, str. 201, Moskva 1963.

287. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 328, Beograd 1958.

288. Šahnama, dio II, str. 176, Moskva 1963.

osobine. Osnova za stvaranje epskih likova glavnih junaka je ljudska, realna u koju je utkano i dosta mitoloških elemenata. Ti mitološki elementi obično su zajednički i iz istog su izvora. Oni su u tradicije i epska vjevanja dospjeli različitim putevima, za čije bi utvrđivanje bio potreban poseban rad.

Na kraju ovog razmatranja treba još jedanput ukazati da se u stvorenim likovima glavnih junaka uočavaju sve ljudske osobine, i dobre i loše, što često izgleda protivrječno. Zato bi se moglo postaviti pitanje da li mogu postojati takvi likovi i da li su epski stvaraoci o tome vodili računa. Možda bi donekle zadovoljavajući odgovor na ovo pitanje bio sljedeći: glavni junaci nacionalnih epskih pjevanja su narod u malom, narod predstavljen u jednom čovjeku, a narod sa svojom prirodom kolektiva može posjedovati sve nabrojene osobine, ma koliko bile protivrječne.

5. Odnosi glavnih junaka sa vladarima

U svim nacionalnim epikama glavni junaci svjesni su svoje snage i važnosti za svoj narod i domovinu. Uprkos odanosti prema svojim vladarima i spremnosti da izvrše sve zadatke, glavni junaci ne dozvoljavaju da ih ma ko, pa makar to bili i sami carevi, ponižava. Kada su ljuti, oni mnogo ne zaziru od vladara i uopšte ne pokušavaju da pred njima ublaže i smanje svoju srdžbu i gnjev. Sljedeći primjeri iz naših narodnih pjesama i Šahname to lijepo ilustruju:

U našoj narodnoj pjesmi »Marko Kraljević poznaje očinu sablju«, Marko samovoljno postupa i smiče ubicu svoga oca, Mustafu agu, kada prepoznaje u Mustafe sablju svoga oca, kralja Vukašina. Zatim, ljut, odlazi u mejhanu i počinje piti. O Markovom postupku obavještavaju sultana. Sultan šalje nekoliko poziva Marku da dođe i objasni šta je učinio. Marko odmah ne dolazi, »već on sjedi pije mrko vino«. Ipak:

»Kad se Marku veće dosadilo,
on prigrnu ćurak naopako,
a uzima tešku topuzinu,
pa otiđe caru pod šatora.
Koliko se razljutio Marko,
u čizmama sjede na serdžadu
pa pogleda cara poprijeko,
krvave mu suze iz očiju.
Kad je care sagledao Marka
i pred njime tešku topuzinu,
car s' odmiče, a Marko primiče,
dok dočera cara do duvara,
car se maši u džepove rukom.
te izvadi stotinu dukata,
pa ih daje Kraljeviću Marku:
— Idi, Marko, napij mi se vina!
Što su mi te tako razljutili?
— Ne pitaj me, care poočime!
poznao sam sablju baba moga;

da sam, bog dô', u tvojim rukama,
i ti bi me 'vako ražljutio'!
pa on usta i ode šatoru«. ²⁸⁹

Iz ovih stihova vidi se da Marko ni najmanje ne zazire od sultana, niti se pravda što je samovoljno kaznio ubicu svoga oca. Čak govori caru da bi možda i njega onako kaznio da je u njegovim rukama poznao sablju svoga oca. Sam sultan ništa ne prigovara Marku za njegovo samovoljno istjerivanje pravde. On mu čak daje stotinu dukata, samo da mu ode s očiju, jer Markov mrki pogled i teška topuzina, uplašili su sultana.

U Šahnami nalazimo slične pojedinosti kod Rustema i iran-skog cara. U pjevanju o Suhrâbu, poslije neodmjerenog i nerazumnog postupka cara Kej-Kâvusa prema Rustemu, veliki junak je vrlo ljut i bez imalo ustručavanja obraća se samom caru i u lice mu govori:

»Svi ti postupci ništa ne valjaju,
tebi ne dolikuje da caruješ.

Šta je car Kâvus, kad se ja naljutim!?
Ko je Tûs, da na me ruku podiže!?

Zar da se ja plašim što je Kâvus ljut!?
Kavusa se plašim ko' šake zemlje«. ²⁹⁰

(»Heme kâret ez jek dîger bedterest-turâ šehrijârî ne ender hurest.

Čû hašm âverem šâh-i kâvus kîst-čirâ dest jâzed be men tûs kîst.
Čirâ dârem ez hašm-i kâvus bâk-či kâvus pišem či jek mušt-i hâk«.)

Kako vidimo, ni Rustem se mnogo ne plaši svoga cara. Car je za njega kao šaka zemlje. Na drugom mjestu, u pjevanju o Sijavušu, Rustem je zbog smrti Sijavuša, mnogo ožalošćen i ljut na drugu ženu cara Kavusa, Sudabu, kao i na samog cara. On u oči govori caru da je zbog prevelike ljubavi prema Sudabi skrenuo sa puta razuma i smatra cara jednim od krivaca za smrt carevića Sijavuša:

»Kad je došao do cara Kâvusa,
od pete do glave zemljom umazan,
reče mu: — O care, zlu narav svoju
posijao si i plod je već dala.
Ljubav prema Sudabi i zla narav
s glave će ti carsku krunu skinuti.
Sada dobro vidiš i dobro shvataš
da na morskim valovima ti sjediš.
Od velikog cara male pameti
velika se nama šteta dogodi.

289. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 334, Beograd 1958.
290. Šahnama, dio II, str 200, Moskva 1963.

Onom ko je vođa u nekom društvu
smrt je bolja nego komanda žene.
Sijavuš strada zbog ženskih intriga,
dobra je žena koja se ne rodi«. ²⁹¹

(»Čû âmed be nezdîk-i kâvus-i kej-sereš bûd pur hâk ve pur hâk pej.
Bedû guft hûj-i bed ej šehrijâr-perâgendî ve tuhmet âmed be bâr.
Turâ mihr-i sûdâbe ve bed hûj-zi ser ber girift efser-i husrûj.
Kunûn âšikârâ bibînî hemî-ki ber mouvdž-i derjâ nišînî hemî.
Ez endîše-i hurd ve šâh-i suturg-bijâmed be mâ ber zijânî buzurg.
Kesî kû buved mihter-i endžumen-kefen bihter orâ zi fermân-i zen.
Sijâvuš be guftâr-i zen šud be bâd-hudžeste zenî kû zi mâder nezâd«.)

Ljut, Rustem, bez dozvole cara traži Sudabu, jer želi da
sam kazni ubicu Sijavuša, kao što Marko sam, lično smiče
ubicu svoga oca:

»Ode Rustem ispred carskoga trona,
i okrenu prema stanu Sudabe.
Za kosu je iz ložnice izvuče,
i u krv je s njenog trona strovali.
Handžarom je tad na dvoje rasječe,
a car Kavus ni s mjesta se ne mače«. ²⁹²

(»Tehemten bireft ez ber-i taht-i ûj-sûj-i hân-i sûdâbe binihâd rûj.
Zi perde be gîsûš bîrûn kešîd-zi taht-i buzurgîš ber hûn kešîd.
Be handžâr be dû nîm kerdeš be râh-ne džunbîd ber džâj kâvus
šâh«.)

Car se plaši namrgođenog Rustema, isto kao sultan Marka, i
ne pokuša da spriječi Rustema da izvrši kažnjavanje krivaca.

Postupke Marka i Rustema čitalac prati sa odobravanjem,
jer je uvjeren da će biti kažnjeni oni koji to zaslužuju, bez
obzira što se to caru ili sultanu sasvim ne dopadalo. Isto tako,
čitaocu imponuje kada glavni junaci otvoreno i dosta grubo
govore svojim vladarima istinu u lice. U našoj narodnoj pjesmi
»Lov Markov s Turcima« sultan ne samo da Marku ništa ne
prigovara što je ubio nekakvog vezira Murata, nego mu čak
odobrava:

»Be aferim, moj posinko Marko,
da nijesi tako učinio,
ja te ne bih više sinom zvao.
Svako Ture može vezir biti,
a junaka nema kao Marka«. ²⁹³

U posljednjim stihovima primjećujemo pojedinost da tur-
ski sultan priznaje da »junaka nema kao Marka«. Na drugom
mjestu pjesma dodaje takav atribut i Šarcu, konju Markovu:

291. Sahnama, dio III, str. 171, Moskva 1963.

292. Ibid. str. 172.

293. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 413, Beograd 1958.

»Ni boljega konja od Šarina,
ni od Marka boljega junaka«.

Sličnu pojedinost susrećemo i u Šahnami kod Rustema:

»Otkako je stvoritelj svj'et stvorio,
Ko' Rustem se junak nije rodio«. ²⁹⁴

(»Džihân âferîn tâ džihân âferîd-sevâri çû rustem nejâmed pedîd«.)

Turski sultan i iranski car podnose grubosti i samovolju glavnih junaka zato što ima da zahvale njima za svoju vladavinu. Da njih nema, ne bi se imao ko suprotstaviti opasnim neprijateljima i vladari bi brzo ostali bez vladavine. Da nije Marka, niko se ne bi mogao suprotstaviti Musi Kesedžiji, Arapinu u Stambolu i ostalim neprijateljima. Zato turski sultan za junačke podvige obasipa Marka obilatim nagradama, a za njegovu samovolju ništa mu ne zamjera.

U odnosima iranskog cara i Rustema uočavamo iste slučajeve. Car Kavus, u pjevanju o Rustemu i Suhrabu, u prvi mah se ljuti na Rustema, ali pritiješnjen opasnim neprijateljem i činjenicom da se tome neprijatelju niko ne može da odupre osim Rustema, ubrzo se lično izvinjava Rustemu i nalazi i proglašava sebe krivim za ljutnju:

Pošto se ti naljuti, o junače,
pokajah se, zemlja me progutala«. ²⁹⁵

(»Çû âzerde gešt tû ej pîlten-peşîmân şudem hâkem ender dihen«.)

Jer Kavus dobro zna da se iranski junaci oslanjaju na Rustema, što on Rustemu i priznaje:

»Znaj, niko na svijetu osim tebe,
ne priteče u pomoć u nevolji.
Ti si uzdanica svih Iranaca,
snagom lavljih mišica raspolažeš«. ²⁹⁶

(»Çunîn dân kender džihân džuz tu kes-nebâsed be her kâr ferjâdres.
Dil ve puşt-i gurdân-i îrân tuî-be çengâl ve nîrûj-i şîrân tûî.«)

Kao što Marko dolazi i sjeda sultanu uz koljeno, i sultan ga obilno nagrađuje, tako čini i Rustem i iranski car ga nagrađuje:

Rustem dođe sa kacigom na glavi,
i sjede pored trona blizu cara.
Car Irana Rustemu za zasluge
uz blagoslove carski plašt predade.
Zatim, carski tron tirkizem optočen,

294. Šahnama, dio II, str. 178, Moskva 1963.

295. Ibid. str. 205.

296. Šahnama, dio II, str. 55, izdanje Juhlesa Mohla, ofset Teherana 1966.

jednu carsku krunu sa draguljima.
 Carsko odijelo zlatom vezeno,
 narukvice, ogrlice, ukrase.
 Sto ljepotica sa zlatnim pojasom,
 sto crnokosih sa sjajem i zlatom.
 Sto sedlenika sa carskim uzdama,
 još sto crnih mula zlatnih ulara,
 sve pod tovarima carskih tkanina
 iz Kine, Vizantije i Perzije«. ²⁹⁷

(»Tehemten bijâmed be ser ber kulâh-nišest ez ber-i taht nezdîk-i šâh.
 Sezâvâr-i û şehrijâr-i zemîn-jekî hil'atî ârâst ba âferîn.
 Jekî taht-i pîrûze ve miš sâr-jekî husrevî tâdž gouher nîgâr.
 Jekî dest-i zerbâft-i šâhinšâhî-ebâ jâre ve tûq ve bâ ferruhî.
 Sad ez mâhrûjân-i zerrîn kemer-sad ez muškûjân bâ zîb ve fer.
 Sad ez esb bâ zîn ve zerrîn sitâm-sad ustur siyeh mûj ve zerrîn
 ligâm.
 Heme bârešân dîbe-i husrevî-zi çînî ve rûmî ve ez pahlevî.«)

Iranski car ili osmanski sultan, iako uvijek ne odobravaju postupke svojih glavnih junaka, nastoje da im ne zamjere i da sa njima budu u dobrim odnosima. Jer, za svoju vladavinu ima da zahvale postojanju glavnih junaka. Ovoj tvrdnji ide u prilog pisanje Vojislava Đurića koji veli: »U nekim pesmama o Marku osnovna ideja je da turski car i carica zavise od Markove snage. Ta ideja je i u pesmi o Marku i Musi. Da li je ta ideja samonikla ili je pozajmljena, teško je utvrditi. No iako je pozajmljena, ona izražava realnu težnju narodnu za nadmoćnošću nad vekovnim neprijateljem. Zamisao o nadmoćnosti ima veoma važno mesto u našoj epici i javlja se u različitim vidovima. U ovome vidu, tj. u vidu zavisnosti turskog cara i turske carevine od snage i pameti nekog našeg junaka, nalazimo tu misao isključivo u pesmama o Marku (turskom vazalu). Razume se, to je naivna predstava o nadmoćnosti: nadmoćan si pa umesto da se oslobodiš, spasavaš porobljivača! Ali treba imati na umu da je vlast turskoga cara trajala veoma dugo i da je-u izvesnim trenucima bar-morala biti posmatrana i kao neizmenjiva činjenica. Sem toga slabljenje careve centralne vlasti uvek je bilo praćeno pojačanim nasiljem feudalaca nad rajom. U takvim momentima zamisao u pomenutom vidu bila je utoliko opravdanija«. ²⁹⁸

Na drugoj strani, i u Iranu uočavamo iste pojedinosti u odnosu Rustema, simbola iranskog naroda, i iranskog cara. Rustem štiti careve, premda ih ne voli. On uvijek može da svrgne nekog cara, bar tako u pjesmi izgleda, ali to ne čini. Naprotiv, on ga štiti. Tako imamo istu situaciju kao kod odnosa turskog sultana i Marka.

Kad su u pitanju istorijski odnosi iranskog naroda i centralne vlasti u Iranu nalazimo istovjetnu situaciju kao kod

^{297.} Sahnama, dio II, str. 125, Moskva 1963.

^{298.} Đurić Vojislav, Antologija narodnih junačkih pesama, beleške, str. 684—685, Beograd 1965.

nas o kojoj nam u navedenom citatu piše Đurić. Iranski narodi, u doba teško podnošljive vladavine arapskih dinastija Umejjida i Abbasida, mnogo puta su činili pokušaje da dođu do nacionalne slobode. Međutim, takva nastojanja nisu uvijek davala i željene rezultate. Umjesto nacionalnog jedinstva, često razni iranski vođi i pretendenti na iranski prijesto međusobno su se borili i iscrpljivali iranske nacionalne snage. U takvim prilikama, narod se sjećao svojih velikih i snažnih careva iz daleke prošlosti i veličao ih u svom usmenom stvaralaštvu, stavljajući sve druge veličine pod komandu centralne vlasti. Tako vidimo da i najveći junaci, koji su i sami veliki knezovi, nikada ne pretenduju na carsku krunu. Oni štite careve i vjerno im služe. U znaku takve orijentacije, javlja se Firdusi i piše Šahnamu. Iranski epski kritičar Mînevi Mudžtebi o ovome piše sljedeće: »Sam iranski narod, tj. široke narodne mase, nije imao nikakve predstave o nezavisnosti i oslobođanju ispod vlasti stranaca. Iranski narod nije imao nikakve tačke okupljanja pomoću koje bi došao do svog jedinstva. Kod iranskih vojvoda i pretendenata na vlast narod nije uočavao ničega lijepog i pod njihovom vlašću nije imao čak nikakve garancije za svoj život i imetak, a kamoli da bi se oko njih okupljao i, pomažući ih u borbi protiv Arapa, izlagao opasnosti svoj život. Za narod koji živi kao raja i koji od svega što stekne treba najveći dio da daje gospodarima, a ne bude siguran da ono što mu samom i njegovom bližnjem ostane neće biti oteto, svedjedno je da li su ti gospodari rase iranske, turske ili arapske. Arapski halifa koji je sjedio u Bagdadu nije imao posla sa rajom, osim što je od svake pokrajine uzimao zekât,²⁹⁹ petinu, harač džizju³⁰⁰ i devetinu. Ali, ovi naši pretendenti koji su dolazili do vlasti i sakupljali poreze, nisu se zadovoljavali samo time. Raspolaganje sopstvenim vojskama i uvođenje naroda u svoju službu silom ili raznim obećanjima, bila su sredstva ovih pretendenata za sprovođenje nasilja, terora i gomilanje sopstvenog imetka...«³⁰¹

Sasvim je razumljivo da u ovakvim životnim uslovima narod i njegovi pripovjedači, sjećajući se svojih nekadašnjih velikih vladara i snažne centralne vlasti koja je osiguravala stabilnost i sigurnost u zemlji, žale za njima i veličaju ih u svojoj usmenoj predaji. Zato omiljeni narodni junaci kao što su Zâl, Sâm i Rustem poštuju svoje vladare i nikada ne izbjegavaju njihove naredbe, jer, »nepoštivanje njihovih naredbi ima za posljedicu kazne na ovom i budućem svijetu i smatra se neoprostivim grijehom«.³⁰² Ovo vjerovanje kod naroda je stvorila jaka želja i potreba za snažnom centralnom vlašću koja bi narodu obezbjeđivala sigurnost života i imetka.

Ovakvo pisanje iranskog historičara o prilikama u Iranu daje povoda za asocijacije na našu pjesmu »Uroš i Mrnjavčevići«. U ovoj pjesmi Marko istupa kao čuvar Dušanovog car-

299. Zekat je za muslimane propisana količina imetka koja se daje na određenu količinu imetka u korist siromašnih.

300. Džizja je porez na glavu koji je bio propisan za nemuslimane.

301. Mînevi Mudžtebi, Firdusi ve šîr-i u, str. 59-60, Teheran 1967.

302. Z. Safa, Ain-i šahinšahij-i Iran, str. 121, Teheran 1967.

stva. Stav Markov, a treba naglasiti da je to stav naroda, bio je ~~nužan~~ i za doba nastanka epskih pjesama ispravan. »To je bio jedini put da se sačuva snažna država koja bi bila u stanju da se odupre stranim naježdama. I Njegoš s razlogom optužuje razbijače države:

»Velikaši-proklete im duše-!
na komade razdrobiše carstvo
srpske sile grdno satriješe«.

»Kao što je iz istorije poznato, komadanje Dušanove države nije donosilo narodu izbavljenje, nego ga je naprotiv — bacalo u još teže ropstvo, donosilo mu još nesnosnije obaveze prema domaćim gospodarima.«³⁰³

Vidimo slične društvene prilike u dvije zemlje u doba nastanka epskih pjesama, paprema tome i slične odnose glavnih junaka prema svojim vladarima. To što su glavni junaci svojom ulogom često važniji nego jedna cijela vojska njihovih vladara i što se vladari pribojavaju svojih junaka proizilazi iz želje naroda da tako bude. To je poruka naroda vladarima svog vremena i nasilnicima arapskim ili turskim da je narodna snaga velika i neiscrpna. Zato je vladarima bolje da narod ne muče i ne zlostavljaju. U protivnom, narod im poručuje da su bez naroda, odnosno bez glavnih junaka, ništavni i nemoćni. Tako treba shvatiti scenu između ljutitog Marka i sultana kao i između Rustema i cara Kej-Kāvusa.

Iz dosada izloženog proizilazi da narod, izložen ugnjetavanju i nasilju, teži za pravednim i moćnim vladarima. S druge strane, i takvi vladari bez podrške naroda, odnosno glavnih junaka, ne predstavljaju stamenitu snagu ni za svoj narod ni za neprijatelja. Na osnovama takvog gledanja, narodni stvaraoci i tvorci epskih pjevanja izgradili su i odnose između glavnih junaka i njihovih vladara.

6. Simbolika smrti glavnih junaka

Nacionalni epski pjesnici ne žele da njihovi junaci budu pogubljeni u bojevima ili na megdanima od ruke neprijatelja, ma koliko on bio snažan ili obdaren nadljudskim osobinama. Iz epskih pjesama je vidljivo da epski pjevači u obadvije nacionalne epike žale što njihovi ljubimci, ma koliko dugo živjeli, moraju jednog dana da se oproste sa životom. Izborom smrti za svoje junake epski tvorci imali su posebne poruke i njihovom odlasku sa ovoga svijeta daju posebni simbolički smisao.

U našoj narodnoj epici smrt Kraljevića Marka opisana je u istoimenoj narodnoj pjesmi. Marko se po savjetu vile ogleda u bunar-vodi i primjećuje da će umrijeti. Kada to saznaje (zeman dođe da svijetom promjenim), Marko sahranjuje svoga

303. Đurić Vojislav, Antologija narodnih junačkih pesama, str. 60, Beograd 1965.

konja, uništava svoje oružje i liježe pod jelu. (dolje leže, gore ne ustade). Vidimo, epski pjesnik ne dozvoljava da mu glavnog junaka neko pogubi na megdanu. Jer, niko na svijetu ne može pobijediti i pogubiti glavnog junaka. Zato i smrt takvog junaka mora biti u skladu sa njegovim osobinama, tj. sa njegovom nepobjedivošću. U tom smislu i vila govori Marku:

»Pobratime, Kraljeviću Marko,
tebe nitko Šarca otet neće,
nit' ti možeš umrijeti, Marko,
od junaka ni od oštre sablje,
od topuza ni od bojna koplja:
ti s' ne bojiš na zemlji junaka;«. ³⁰⁴

Ostaje jedino da Marko umre prirodnom smrću, a to vila saopštava Marku na sljedeći način:

»Već ćeš, bolan umrijeti, Marko,
ja od boga, od starog krvnika«. ³⁰⁵

Pored ove varijante o Markovoj smrti, u narodu postoje i druge koje nisu ušle u epska pjevanja. Zbog važnosti za ovo izlaganje spomenućemo neke od njih. Počecemo pisanjem Vuka Karadžića: »Mnogi prosti Serblji i Bugari i danas o njegovoj smrti sumnjaju i dokazuju da je u nekakvoj pećini još živ, i on i Šarac, i da će opet na zemlju izići dok mu sablja ispod grede ispadne, a kažu da je već gotovo ispala . . . Drugi kazuju da mu se zaglibio Šarac u nekakvu baru kod Dunava, i to kad su se Turci bili sa Vlasima, i tu je on sa Šarcem propao i po prilici dokazuju da je bara u Krajini, blizu Negotina, više sela Džanova, ispod izvora Caričine i tu ima i sad jedna zidina od stare crkve koja je na Markovu grobu bila načinjena (ja sam te zidine vidio). A treći kažu da je (kad su se Turci sa Vlasima bili) veliko krvoprolitije bilo, tako da su konji i ljudi plivali po krvi, a Marko onda pružio ruke k nebu i rekao: »Bože što ću ja sad?« na koje se Bog smilovao i nekakvim čudnim načinom prenio ga u onu pećinu, gdje kažu da i sada živi«. ³⁰⁶

Drugi pričaju da je Marko u tu pećinu pobjegao kad je prvi put vidio pušku i pokušavši da je isproba probio iz nje sebi dlan. Razočaran tada je rekao: »Sad ne pomaže junaštvo, jer najgora rđa može ubiti najboljeg junaka«.

Iz ovih priča o Markovoj smrti za nas je interesantan motiv da po predanju Marko i danas živi u nekakvoj pećini i da će iz nje jednog dana izaći i spasiti svijet od svakojakog zla.

Vjerovanje da će Marko ponovo doći na svijet nastalo je u vrijeme robovanja naših naroda pod Turcima. Narod je morao vjerovati u vaskrsenje svojih mrtvih junaka koji treba da ga oslobode. Ako je narod privremeno poražen i uklonjen sa pozornice historijskih zbivanja, to ne znači da će zauvijek tako

304. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 427, Beograd 1958.

305. Ibid. str. 427.

306. V. Karadžić, O srpskoj narodnoj poeziji, str. 48, Beograd 1964.

ostati. Narod će se jednog dana trgnuti iz drijemeža i zbaciti ropstvo. A narod i narodna snaga, kako smo već isticali, simbolizovani su u likovima glavnih junaka. Ovaj motiv da ličnost iz narodne tradicije, koja obično ima ulogu spasitelja naroda, nestane i pojavi se nalazimo skoro kod svih naroda i vjera, između ostalih kod pripadnika Zoroastrove vjere, Mojsijeve vjere, hrišćanstva i islama. U svakoj od ovih religija postoji vjerovanje u pojavu spasitelja. Bez sumnje da su hrišćanski motivi o pojavi spasitelja ušli u pričanja i pjevanja o Marku Kraljeviću. U vezi sa tim, ovdje ćemo spomenuti samo neke pojedinosti i crtice iz Novog zavjeta koje su narodni epski stvaraoci sigurno mogli poznavati. Takve pojedinosti oni su mogli unositi u događaje svoga vremena i utkivati ih u svoje stvaralaštvo. U Bibliji se spominje da će nastati ratovi, »dići će se narod protiv naroda i kraljevstvo protiv kraljevstva. Bit će velikih potresa zemlje, a u raznim mjestima bit će kuge i gladi«.³⁰⁷ Narod je vjerovao da se udarom Turaka na Srpsko carstvo obistinilo biblijsko predanje i predskazanje. Srpsko carstvo je propalo, tako je suđeno. A tada, nastala su zla vremena za srpski narod. Narod je podnosio, jer je Biblija i to predkazala: »... jer će se spustiti velika mora na ovu zemlju i srdžba na ovaj narod. Padat će od oštrice mača, odvodit ih kao zarobljenike među sve narode«.³⁰⁸ Međutim, ništa neće dugo trajati, treba biti ustrajan i sve prebroditi: »Svojom ćete postojanošću spasiti duše svoje«, stoji u Bibliji, a tako je poučavala i narodna junačka pjesma. Biblija, dalje, predskazuje da će Isus ponovo doći na svijet i spasiti narod od bijede: »Tada će vidjeti sina Čovječjega gdje dolazi na oblaku s velikom moći i slavom. Kada to počne bivati, uspravite se i podignite glave, jer je blizu vaše oslobođenje«.³⁰⁹ I narod je vjerovao u svoje oslobođenje. Istina, nije se nadao da će Isus uskoro doći, ali neko mora doći. Narodna predaja prenosi motiv Isusova uskrsnuća na svog omiljenog junaka Kraljevića Marka. On će se probuditi i izaći iz pećine gdje se povukao i privremeno zaspao. Kada izađe, on će povesti svoj narod ka spasenju-oslobođenju od tuđina. I zaista vizija oslobođenja se i ostvarila. Treba se ovdje sjetiti i pjesme »Početak bune protiv dahija« u kojoj nalazimo dosta detalja iz Biblije koje je, očito, narodni pjesnik poznavao i na svoj način ih ukomponovao u svoju pjesmu. Biblijsko »Tada će vidjeti sina Čovječjega gdje dolazi sa velikom moći i slavom« našlo je odjeka u stihu:

»Nebom sveci stadoše vojevati
i prilike različite metati«.,

a biblijsko »kada to počne bivati, uspravite se i podignite glavu, jer blizu je vaše oslobođenje« iz usta Filipa Višnjića glasi:

307. Biblija, Novi zavjet, Evanđelje po Luki, str. 71, Zagreb 1968.

308. Ibidem.

309. Ibidem.

»Da se Srbliji na oružje dižu«.

Pred pojavu velikog dana spasenja i oslobođenja Biblija predviđa izvjesne znake i pojave na nebu: »Pojavit će se znaci na suncu, mjesecu i zvijezdama«, a Višnjić to saopštava na svoj način, pošto su se, po svoj prilici, na nebu u to vrijeme »zbile« neke pojave:

»Viš' Srbije po nebu vedrome,
— — — — —
svaku noću mjesec se vataše,
— — — — —
sve barjaci krvavi idoše

viš' Srbije po nebu vedrome.
— — — — —
Sinu munja na časne verige,

potrese se zemlja sa istoka,
— — — — —
Viš' Srbije na nebu vedrome
uvati se sunce u proljeće«. ³¹⁰

Pretpostavci da je ovo predskazivanje iz Biblije ide u pri-log i to što u istoj pjesmi dahije »traže knjige indžijele« da proriču svoju sudbinu:

»Pak govori svih sedam dahija:
— k nama brže, hodže i vaizi,
ponesite knjige indžijele;
te gledajte što nam knjige kažu,
što će nama biti do pošljedka«. ³¹¹

U svetoj knjizi pristalica Zoroastrove vjere, u Avesti, su-srećemo se sa junakom po imenu Keršasp. Ovaj junak u Avesti se spominje pod imenom Sâ m (ukrotitelj) i Nerî-mân (blage naravi). Sâ m i Nerîmân su atributi junaka Keršaspa. Prema avestinskoj predaji Keršasp izvršava velika ju-naštva. Između ostalog, on ubija aždaju po imenu Sruvâra, što znači rogata, koja je gutala konje i junake, ubija diva Gendru, koji je imao zlatnu petu, zatim uništava »pticu po imenu Kemk koja je imala velika krila i kada bi letjela krilima bi, kao oblacima, svijet zaklanjala, i čini druge junačke podvige«. ³¹²

Po sadržaju dijelova Aveste zvanih jašte Keršasp je besmrtn i vječan. Njegovo tijelo čuva 99 999 dobrih duhova. To stoji u Fer Ferdin jaštu, u 19. odjeljku, stav 61. toga jašta: »Obožavaćemo dobre duhove od kojih 99 999 čuvaju tijelo Keršaspa, dugokosog vlasnika topuza«. ³¹³ Također u Sutger

310. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. IV, str. 119—120, Beograd 1958.

311. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. IV, str. 121, Beograd 1958.

312. Šušteri Abas, Kahremanan-i Iran-i bastan, Teherana 1962, str. 36.

313. Dosthah Dželil, Avesta, Teheran 1964, str. 235.

tekstovima (odjeljci Aveste) postoji opširan komentar o junaku Keršaspu. I u tekstovima na pahlevi jeziku nalaze se komentari o ovom junaku, po kojima je on vječan. Međutim, pošto je on zanemario mazdeističku vjeru, turanski junak po imenu Nihak pogađa ga strijelom, od čega on zapada u dugi neprirodni san u dolini Pišin, koja se nalazi u zemlji Kabul. »...I kada pod kraj vremena Zahak pokida lance i počne uništavati svijet, Keršasp će se probuditi iz svog sna, uništiti Zahaka i na svijetu povratiti pravednost«. ³¹⁴

U Šahnami, Firdusi je dva nadimka Keršaspa, tj. Sam i Neriman, opisao kao dva velika iranska junaka i njima pripisao junačke podvige koje po Avesti izvršava Keršasp.

Ovo što smo izložili je osnova na kojoj možemo sagledati sličnosti u prikazivanju smrti i uskrnuća religiozno-mitoloških junaka, spasitelja svijeta. Pojediniosti koje prvo uočavamo kod religiozno-mitoloških junaka, spasitelja, u doba nastajanja epskog pjevanja kod nekog naroda, ovdje kod narodā Irana i Jugoslavije, djelomično ulaze u pjevanja o glavnim junacima, a djelomično se zadržavaju u usmenom kazivanju o njima.

Kakvu je smrt Firdusi izabrao za svog glavnog junaka u Šahnami i kakvim je motivima vođen pri izboru takve smrti?

Treba odmah reći da su postupak i motivi Firdusija pri tome vezani za historijsko-društvene prilike Irana u doba samog pjesnika i mnogo prije njega, i da pri izboru načina odlaska glavnog junaka sa svijeta ima određene pouke za svoj narod.

Međusobna trvenja i razjedinjenost nacionalnih iranskih snaga naspram arapskih i drugih osvajača boljela su Firdusija. Zato Firdusijev junak ne umire na bojnopolju, jer je tu nepobjediv, nego završava život izdajom polubrata Šugada.

Iz historije Irana poznato je da je u najpresudnijim trenucima bitke Iranaca sa Makedoncima, nevjerni namjesnik iranske pokrajine Baktrije izdao svog cara Darija III, koga su likvidirali Aleksandrovi vojnici. Isto tako, neposredno poslije smrti Isfendijara, u Iranu se javljaju neredi. O tome u 33. odjeljku Bondehešna ³¹⁵ stoji: »U toj hiljadi godina (u četvrtoj hiljadi), pošto je carstvo prešlo na Vohumena Sipendatana (Behmena sina Sipendata, Isfendijara), Iran bi razoren, a Iranci ratovahu između sebe. Pošto od carske loze niiko ne osta ko bi vladati mogao, Humâj, kćerka Vohumena, zasjede na carski prijesto«. ³¹⁶

Zatim, u doba napada Arapa u 7. vijeku na Iran, iranski car Jezdegird III bježi na sjeveroistok Irana, tj. tamo gdje je bio pobjegao i car Darije III prije hiljadu godina u doba napada Makedonaca, gdje doživljava sudbinu svoga prethodnika od prije hiljadu godina. Naime, jedan Iranac ubija ga iz koristoljublja, samo da bi se domogao skupocjenog carskog odijela.

314. Z. Safâ, Hamâse serâji der Iran, Teheran 1954, str. 559.

315. Bondehešn je skraćeni sadržaj jednog dijela Aveste i Zenda na pahlevi jeziku, pisan u doba dinastije Sasanida.

316. Citat iz knjige Hamâse serâji der Iran, str. 538, Teheran 1954.

I prije napada Arapa na Iran, u doba Sasanida u Iranu se sve češće javljaju neredi i borbe oko prijestolja što je slabilo i umanjivalo moć i snagu Irana. Istaknuti poznavalac iranskih prilika Šâhruh Meskûb, o tome piše: »I najzad intrige i ubistva u carskim porodicama, izolovanost vladajućeg aparata od naroda, ograničenost i bezakonje kastinskog sistema, pokvarenost društvenog režima i odvratnost koju je izazivao doveli su do toga, da, u neprekidnim ratovima sa Arapima, vojni komandanti, bojeći se da ne pobjegnu, vezuju vojnike lancima jedne za druge i tako ih šalju na bojišta. Jasno je kakve je rezultate moglo imati ratovanje ovih bezvoljnih iranskih zarobljenika sa fanatičnim arapskim ratnicima punim volje i srčanosti«. ³¹⁷

Ova historijska zbivanja našla su odraza u Šahnami u pjevanjima koja obuhvataju vrijeme od dolaska cara Guštasp na vlast pa do smrti glavnog junaka Rustema. Naime, iz Šahname saznajemo da je kamen spoticanja i uzrok sukoba Rustema i carevića Isfendijara bila borba za prijesto između cara Guštasp i sina mu Isfendijara. Car Guštasp zahtijeva od Isfendijara da mu, između ostalog, dovede vezanog Rustema, da bi ga bacili u tamnicu, pa da mu tek onda on preda prijesto i carsku krunu. Guštasp je znao da je tako nešto nemoguće i time je želio da se riješi sina i njegovih zahtjeva za preuzimanje carske krune. U tom slučaju, sukob između Rustema i Isfendijara postao je neizbježan. U ovom sukobu pjesnik ne dozvoljava da mu glavni junak Rustem pogine od ruke junaka, pa makar to bio i sam Isfendijar, koji je ovdje predstavljen kao čovjek gvođenog tijela koga sablja i strijela ne ranjavaju. No, ipak, stupanjem u ovu borbu Rustemu je suđeno da brzo umre, jer, prema predanju, onaj ko ubije Isfendijara neće dugo živjeti. Legendarna ptica simurg saopštava Rustemu i njegovom ocu Zalu kakva sudbina čeka onoga ko pogubi Isfendijara, ali Rustem stupa u borbu makar i njemu kraj došao, jer ne podnosi da ga iko veže i ponižava. Ptica simurg se obraća Rustemu i Zalu:

»Ovako reče simurg iz ljubavi,
tebi tajnu nebesku ću otkriti:
— Svako onaj koji krv Isfendijara
prospe, nebo će ga sebi uzeti«. ³¹⁸

(»Čunîn guft sîmurg kez râh-i mihr- bugûjem kûnun bâ tu râz-i sipihr.
Ki her kes ki û hûn-i isfendjâr-birîzed verâ biškered rûzgâr«.)

Poslije toga, u Šahnami se sve više sa legendom isprepliću historijska zbivanja i historijske ličnosti, posebno iz dinastije Aheniden. Vrijeme herojske epike trebalo je polako da se završi. Njegovim završetkom trebalo je da sa pozornice historijskih zbivanja odu i legendarno-epski junaci. Poslije pjevanja o vla-

317. Meskûb Šâhruh, Rustem ve Isfendijar, Teheran 1963, str. 26.
318. Šahnama, dio VI, str. 297, Moskva 1967.

davini cara Guštaspa i borbama Isfendijara, više ne vidimo ni legendarnu pticu simurg, niti to da joj se Zal obraća za pomoć. Njega stara i iznemogla, baca u tamnicu Isfendijarov sin Behmen i pomoć jedne ptice simurg i te kako bi mu bila potrebna. Ali on joj se više ne obraća. Pjesnik ga prati samo do tamnice i o Zalu više ništa ne znamo. Istina biva zatvoren tek pošto je i Rustem poginuo. Da li je Firdusi imao uzor u iranskoj istoriji pri uobličavanju epske slike Rustemove smrti?

U doba vladavine Ahemenida, poslije smrti cara Kserksa I, njegovi sinovi međusobno se otimaju za carsku krunu. Kserks II ne vlada više od 45 dana, jer ga ubija njegov polubrat Sogdijan. Međutim, i Sogdijana ubija njegov polubrat Vohuka i proglašava se carem Irana pod imenom Darija Drugog. I poslije Darija II dešavaju se mnoge zavjere i ubistva u borbi oko prijestolja u Iranu. Firdusi uzima zavjeru Sogdijana koji ubija svoga polubrata zbog prijestolja kao uzor za obradu smrti svoga glavnog junaka Rustema. U narodnom predanju, taj je detalj obrađen na sljedeći način: Zal, otac Rustema, ima robinju sa kojom rađa sina po imenu Šogâd. Šogad se ženi kćerkom kabulskog kralja i stalno ostaje u Kabulu. Kralj Kabula bio je u vazalnom odnosu prema Zalu i njegovom sinu Rustemu, prema kojima je imao određene obaveze. Ovo je Šogad smatrao uvredom od strane oca i svoga polubrata Rustema. Sa svojim tastom stvara zavjeru i na prevaru ubija Rustema na taj način što ga namamljuje na maskiranu vučju jamu u koju pada na konju Rahšu, gdje obadva stradaju. Kako sam kaže, Firdusi je ovu priču čuo od osobe po imenu, Azâd Serv koji je živio u Mervu kod nekakvog Ahmeda Sehla:

»Bijaše starac imenom Azâd Serv,
s Ahmedom Sehlom življaše u Mervu.
Srce puno znanja, glava sjećanja,
sa jezika puno drevnih pričanja.

— — — — —
Sada ću reći što sam od njeg čuo ...».³¹⁹

(»Jekî pîr bûd nâmeš âzâd serv-ki bâ ahmed-i sehl bûdî be merv.
Dilî pur zi dâniš serî pur suhan-zebân pur zi guftâr-hâj-i kuhan.

— — — — —
Bugûjem kunûn ânçi ezû jâftem«)

U daljem tekstu pjesnik izlaže već pomenutu priču. Kada je Rustem na Rahšu pao u jamu, znao je da je to djelo izdajničkog polubrata Šogada, koga, iako smrtno ranjen, uspije prikovati srijelom za drvo, iza koga se bio Šogad sakrio, i na taj način se osvećuje:

»S teškoćom luk tada Rustem nateže,
i teško ranjen strelicu dohvati.
Od strijele brat se mnogo uplaši,
ode i tijelo stablom zakloni.

319. Sahnama, dio VI, str. 322, Moskva 1967.

Bijaše to stablo roda platana,
 koje bješe staro mnogo godina.
 Stablo šuplje, lišće i plod još na njem,
 iza njega se skloni zločesti Šogad.
 Kad to Rustem vidje, rukom zateže,
 i onako ranjen strijelu pusti.
 Brata i to stablo priši zajedno,
 i tako pred smrt svom srcu olakša.

— — — — —
 Bože, ti mi snage dade da pred smrt
 osvetim se nevaljalom podlacu.
 Ovo reče i s dušom se oprosti,
 u mnogoga za njim suza poteče». ³²⁰

(»Tehemten be sahtî kemân ber girift-bedân hastegî tîreš ender
 girift.
 Birâder zi tîreš bitersîd saht-bijâmed siper kerd ten râ diraht.
 Dirahtî bidîd ez berâber-i çînâr-berûber guzeşte besî rûzgâr.
 Mişâneş tuhî bâr ve bergeş be džây-nihân şud pesêş merd-i nâpâkrâj.
 Çû rustem çunân dîd biferâht dest-çunân haste ez tîr buguşâd šest.
 Diraht ve birâder behem ber bidûht-be hengâm-i reften dîleş ber
 furûht.

— — — — —
 Merâ zûr dâdî ki ez merg-i pîş-ezîn bîvefâ hâstem kîn-i hîş.
 Biguft î n ve džâneş ber âmed zi ten-berû zâr ve girjân şudend
 endžumen«.)

I motiv pada u jamu za zvjerove Firdusi je našao u iran-
 skoj istoriji. Naime, sasanidski vladar Firuz I (459—484) u ratu
 sa hunskim plemenom Eftalita u jednom napadu pao je u ja-
 mu maskiranu granjem. Tu su ga neprijatelji, uhvatili i do-
 tukli. Pok. prof. Fehim Bajraktarević ukazuje na sličnost iz-
 među pogibije Rustema i pogibije kneza Lazara, o kojoj piše
 Dubrovčanin Crijević: »Po Dubrovčaninu Crijevicu (cerva) i
 knez Lazar je, slično kao Rustem, pao zajedno s konjem u pru-
 čem pokrivenu jamu, koja je bila iskopana za hvatanje zverova,
 gde ga gonici polumrtva skleptaju«. ³²¹

Iz dosada izloženog o smrti Rustema vidimo da i Firdusi
 ne dozvoljava da neko pobijedi njegovog glavnog junaka na
 bojnopolju. Dakle, Rustem, ne na bojnopolju, nego pre-
 varom od svog polubrata sam pada u jamu i biva smrtno ra-
 njen. Poslije njegove smrti, po Šahnami, Iran slabi i ubrzo ga
 osvajaju Makedonci.

Ni u Šahnami, dakle, nije opjevan motiv o zaspalosti gla-
 vnog junaka i o njegovom ponovnom buđenju. Takav motiv
 postoji u narodnoj predaji i u svetoj knjizi Avesti, što je već
 istaknuto. To isto smo ustanovili i za našu narodnu predaju i
 epsko pjevanje. Ni tu narodna pjesma nije opjevala zaspalost
 junaka i njegovo ponovo buđenje. Ovi motivi iz Biblije zadržali

320. Šahnama, dio VI, str. 333—334, Moskva 1967.

321. F. Bajraktarević, Rustem i Suhrah, Beograd 1928, str. 88.

su se u usmenom pričanju uz glavnog junaka. Prenosnje biblijskih motiva na narodne junake izvršeno je na način kako je zahtjevalo vrijeme i društveni uslovi u kojima je živio i djelovao nepoznati narodni pripovjedač.

Na kraju ovog izlaganja treba istaći sljedeće:

1. Pošto glavni junaci Šahname i naše narodne epike predstavljaju narode Irana i naše narode u malom, epski tvorci, koji svojim stvaralaštvom izražavaju osjećanja i duh svoga naroda, ne dozvoljavaju da se nađe junak ili snaga koja bi pobijedila i uništila njihove glavne junake. Zato glavni junaci umiru na opisane načine.

2. U našim narodnim pjesmama i pričanjima junak umire prirodnom smrću ili se sklanja u pećinu i zapada u san, da bi se opet probudio. Time je izražena ideja o nepobjedivosti naroda koji će se jednog dana trgnuti i probuditi, da bi došao do toliko željene slobode.

3. U Šahnami kod Firdusija, pored poruke o nepobjedivosti narodnog junaka, odnosno naroda, opisom Rustemove smrti Firdusi poručuje da Iran propada zbog unutrašnjih sukoba i razjedinjenosti nacionalnih snaga. Zato njegov glavni junak strada prevarom polubrata.

4. Kod nas i kod Iranaca postoji predaja, narodna ili u svetim knjigama, koja nije ušla u epsko pjevanje, a prema kojoj je glavni junak zaspao i treba u određeno vrijeme da se probudi.

IV dio

GLAVNI ŽENSKI LIKOVI U DVIJE EPIKE

U dvije epike žena se često javlja i ima poseban tretman. Upoređenje glavnih ženskih likova te dvije epike ukazuje na sličnost tih likova u pogledu njihovih fizionomija, motiva vezanih za njih, njihova položaja i tretmana i drugih pojedinosti.

U našoj narodnoj epici prikazivanje žene odražava uticaj srednjovjekovne naše književnosti. Žena u toj književnosti, pod uticajem crkvenog učenja, prikazana je u lošem i ponižavajućem svjetlu. Po tom učenju, žena je nešto što čovjeka kvari i vodi zlu i stranputici. Žena je najgore i najružnije stvorenje. Žena je kao zmija, treba je batinati, a malo joj hrane davati.

Ipak, epski pjesnici u svom stvaralaštvu nisu do kraja prihvatili gledišta i stavove crkvenog učenja. Oni su, imajući u vidu stvarnu ulogu i položaj žene u društvu, prikazali ženu u različitim životnim prilikama i ulogama, sa različitim svojstvima i osobinama. Tako u našoj narodnoj epici susreću se razni ženski likovi: žene junaci, pregaoci, nevjernice, osvetnici, zaljubljene i druge. Žene su prikazane i u različitim ulogama, kao što su žena majka, supruga, ljubavnica i izuzetno ratnik i političar. U većini pjesama žena je prikazana sa lijepim vladanjem i postupcima. Najbolje i najuzvišenije je u našoj narodnoj epici ocrтана žena u ulozi majke. Epski stvaraoci predstavljaju ženu svestrano, dakle, sa svim njenim dobrim i lošim stranama. Iz naših narodnih pjesama, epskih ili lirskih, proizilazi da žena treba da ostane vezana za kuću. Kuća je njen svijet. Čak i tamo gdje bi smo očekivali veće učešće žene, na pr. u obiteljskim poslovima, ona je često isključena i zaobiđena. Banović Strahinja ne pita majku Jugovića nego oca devet Jugovića, da li da devet Jugovića idu sa njim, banom, na Kosovo polje da traže sestru, a ljubav banovu. I kada se sudi sestri Jugovića, ne vidimo učešća majke. Na gozbama i pijankama junaka žene ne učestvuju, nego samo ako služe i dvore. Ukratko, žena treba da brine o kući i da rađa djecu, a njeno nije da se bavi javnim poslovima. U epskim narodnim pjesmama položaj žene nije adekvatan njenoj stvarnoj vrijednosti u društvu. Ocjena toga položaja možda se može vidjeti iz pjesme »Smrt vojvode Prijezde«, u kojoj se od Prijezde traže tri njegova dobra, a ljubav je tek treće dobro, poslije sablje i konja. Više se cijeni dobra sablja i dobar konj nego žena, premda je Jelica u ovoj pjesmi uzdignuta do idealnog lika vjerne žene,

supruge. Naš epski pjesnik, dakle, nije bio sasvim slobodan od uticaja normi i propisa vremena i društva u kome je živio i stvarao.

U Firdusijevoj Šahnami postoje mnoga pjevanja u kojima se žene javljaju u glavnim ulogama. I u Šahnami, kao i u našoj narodnoj epici, defiluju različiti ženski likovi i u različitim ulogama. Kod Firdusija u Šahnami nalazimo jače uticaje srednjovjekovnog gledanja na položaj žene. Firdusi na usta nekih junaka veoma oštro sudi o ženi. Tako npr. u pjevanju o Sijâvušu junak Rustem veli:

»Onom ko je vođa u nekom društvu,
smrt je bolja nego komanda žene.
Sijâvuš strada zbog ženskih intriga,
dobra je žena koja se ne rodi«. ³²²

(»Kesî kû buved mihter-i endžumen-kefen bihter orâ zi fermân-i zen.
Sijâvuš be guftâr-i zen šud bebâd-hudžeste zenî kû zi mâder nezâd.«)

Ili riječi turanskog cara Efrasijaba koji u pjevanju o Bi-ženu i Meniži o ženskom djetetu veli:

»Ko u svome dvoru žensko odgaja,
ako i krunu ima, nesretan je«. ³²³

(»Kirâ ez pes-i perde duhter buved-eger tâdž dâred bed âhter
buved«.)

Po Firdusiju čestita žena treba da je pokorna svome mužu. I on najuzvišeniju ulogu žene vidi u materinstvu. Ljubav majke prema djeci Firdusi opisuje kao najuzvišeniju ljudsku ljubav.

Zanimljivo je da većina žena koje se opisuju u Šahnami nisu Iranke nego su strankinje, Turanke, Arapkinje, Vizantinke, Indijke. Najbolje majke po Šahnami su djevojke turanskog porijekla koje se udaju za Irance, kao što ćemo vidjeti npr. Džerira, kćerka turanskog vojvode Pirâna, a majka jednog iranskog princa, Ferengîs, kćerka turanskog cara Efrasijaba, a majka iranskog princa, kasnijeg cara Kej-Husreva. I Džerira i Ferengîs su žene iranskog carevića Sijâvuša. Zatim, majka Suhraba, Rustemova žena, je takođe kćerka turanskog kneza iz Semengâna.

1. Žena kao majka

U našoj narodnoj epici, u ciklusu o kosovskom boju, imamo divnu pjesmu »Smrt majke Jugovića«. Majka Jugovića poslije kosovskog boja odlazi na Kosovo polje i tamo nalazi mrtve devet Jugovića »i desetog stara Jug Bogdana«. Iznad mrtvih junaka su njihovi konji, sokolovi, lavovi, koplja. Kada su ugledali majku svojih gospodara, »tad zavrišta devet dobrih konja-i zalaja devet ljutih lava-i zaklikta devet sokolova«. Pred ovim prizorom majka ništa ne govori, niti suze roni: »i tu majka

322. Šahnama, dio III, str. 171, Moskva 1965.

323. Šahnama, dio V, str. 23, Moskva 1967.

tvrdi srca bila-da od srca suze ne pustila«. Ona vodi konje i ostale životinje kući. Susreće je devet udovica njenih sinova i kad one vide konje bez konjanika, počnu plakati, kao i njihovo devetero djece. Majka ni sada ne plače niti suze roni. U noći konj najmlađeg sina, Damjana, vrišti, jer po običaju hoće na put, ali mu nema gospodara. I ovom prilikom majka ne plače, ostaje tvrda srca. Ujutru crni gavranovi bacaju joj na krilo istrgnutu i krvavu Damjanovu ruku. Na ruci je vjenčana burma njenog sina. Kada majka, uz pomoć Damjanove udovice, prepoznaje burmu i Damjanovu ruku, sasvim iznemogla, tihim glasom se obraća ruci:

»Moja ruko, zelena jabuko,
gdje si rasla, gdje l' si ustrgnuta! —
A rasla si ni kriocu mome,
ustrgnuta na Kosovu ravnom«. ³²⁴

Posljednji prizor Jugovića majka nije izdržala i njeno srce je prepuklo od žalosti:

»Za svojije devet Jugovića,
i desetim star-Jugom Bogdanom«.

U analizama ove pjesme često se nastojalo stoički mir majke Jugovića i njeno podnošenje tolikih udaraca objasniti kao rezultat njenog patriotizma, kao rezultat stava da je domovina preča od sinova, ali da više nije mogla izdržati kad su se udarci isuviše nagomilali. No, iz pjesme koju je zabilježio Vuk Karadžić ne može se izvući takav zaključak, jer ni jedna riječ ili rečenica ne upućuje na to. Uzroke tvrdoće srca majke Jugovića i stoičkog držanja moramo tražiti na drugoj strani, a ne u njenom patriotizmu, jer najpatriotskiji junaci i junakinje u našim narodnim pjesmama i te kako znaju roniti suze — »Srđit Marko jezdi niz Kosovo-roni suze niz junačke lice — a kroz suze gnjevno progovara«. Kada je knezu Lazaru stigla knjiga od cara Murata, on »knjigu gleda, grozne suze roni«, ili »kad djevojka saslušala rječi—proli suze niz bijelo lice« (Kosovka djevojka), »suze roni Jelica gospođa«.

Šutnja i nijemo držanje majke Jugovića prilikom suočavanja sa prvom tužnom scenom su veoma dramatični. Narodnom pjesniku je jasno da se kod majke pri suočavanju sa ovom scenom javlja veliki bol, bol iznad suza. Kod velikog bola čovjek se skameni, ne može da plače. Majku Jugovića zadesio je najveći bol, zato ona šuti, ništa ne govori, tiho i nijemo se kreće. Možda bi ona ovaj prvi udarac i preživjela, ali za njim slijede drugi, teži. To su susreti sa devet udovica svojih sinova, njihov plač i plač djece, njiska Damjanova Zelenka u noći, da bi došao i onaj posljednji kada ona prepoznaje ruku svoga Damjana i sa njom »tijo« razgovara. Sjećanje na ruku koja je rasla na njenom kriocu u doba sreće i pogled na tu istu ruku

324. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 299, eBograd 1953.

sa vjenčanom burmom, istrgnutu i krvavu, u doba nesreće, slomili su srce majke Jugovića. To što majka Jugovića ne plače ne znači da se suzdržava iz patriotizma, nego da je njen bol potresan i dubok, bol iznad suza. Poznato je da plač i suze olakšavaju bol. Kod majke Jugovića suze su stale, bolovi se gomilali, polako lomili osjećajno srce majke Jugovića i konačno ga potpuno slomili.

Bol u ovoj pjesmi dostigao je takve tragične razmjere, toliku snagu lične i porodične nesreće da se ova pjesma po liku nesrećne majke i supruge uvrštava u najljepše epske proizvode ne samo naše narodne pjesme, nego i svjetskog epskog narodnog stvaralaštva.

I u Šahnama susrećemo uzvišene likove majke. Po tragičnosti i sudbini na majku Jugovića podsjećaju dva lika majke iz Šahname. Jedna je Džerîra, majka junaka Furûda, a druga je Tehmîna, majka Rustemova sina Suhraba.

Džerîra, pošto su joj Iranci ubili sina Furûda, ne nalazi u životu više nikakva smisla ni vrijednosti, ili, kako ona veli:

»Mora se bez volje jadno živjeti,
nad ovim životom treba plakati«. ³²⁵

(»Bibâjed be kûrî ve nâkâm zîst-berîn zindegânî bibâjed girîst«.)

Ona zato uništava svu svoju imovinu, konjima para trbuhe i, za razliku od majke Jugovića, dolazi nad mrtvog sina i sama se ubija. Fîrûsi veli:

»Veliku vatru Džerîra naloži,
sve svoje riznice na vatri spali.
Pošto oštri mač u ruke dohvati,
uđe u staju arapskih atova.
Sve im noge i trbuhe isječe,
iz očiju lijući krv i suze.
Zatim na uzglavlje Furûda dođe,
noseći bodeš modar kao voda.
Svoje lice uz sinovo primače,
stomak raspori i dušu ispusti«. ³²⁶

(»Jekî âtešî hûd džerîra furûht- heme gendžhâ râ be âteš bisûht.
Jekî tîg bigrift zân pes be dest-der-i hâne-i tâzî espân bibest.
Šikemešân biburrîd ve biburrîd pej-hemî rîht ez dîde hûnâb ve
hej.

Bijâmed be bâlîn-i ferruh furûd-jekî dešne bâ û çû âb-i kebûd.
Du ruh râ be rûj-i pîser ber nihâd-šikem ber derîd ve ber džân
bidâd«.)

Bol Džerîre po svojoj jačini ne dostiže bol majke Jugovića, jer plače i suze roni, pa joj srce ne puca. No, besmislenost života bez voljenog sina otjerali su je u smrt.

325. Šahnama, dio IV, str. 65, Moskva 1965.

326. Ibid. str. 65.

Suhrabova majka Tehmina od silne žalosti za sinom umire. Njena nesreća je utoliko potresnija, a njen bol utoliko tragičniji što Suhrab umire od ruke rođenog oca u dvoboju u kom se sin i otac prepoznaju tek nakon Suhrabove nesreće, tj. nakon što je bio smrtno ranjen rukom rođenog oca. Tehmina se ne ubija ali je uništava bol. Njena duboka materinska osjećanja i bol majke za sinom Firdusi je opisao u pjevanju o Rustemu i Suhrabu:

»Do majke dođe vijest da je Suhrab,
ranjen nožem oca Rustema, umro.
Udari se i košulju podera,
ispod koje krasno t'jelo zasija.
Plakala je i gorko naricala,
s vremena na vrijeme se gubila.
Solufe kao laso zavijene
uhvati i iz kor'jena počupa.
Iz očiju krv joj dolje kapaše,
a ponekad naglavačke padaše.
U crnu zemlju glavom udaraše,
i zubima svoje meso kidaše.
Na glavu vatru stavi i potpali,
crna kosa i lice joj izgori.
Naricala je — O živote majčin,
gdje si sada ti sa zemljom izm'ješan!?
S pogledom na drum u nadi čekah ja
na vijesti o sinu i Rustemu.
Mišljah da ti sada veseo i zdrav
šetaš i hodaš po ovom svijetu,
da si oca tražio i našao,
i da sada hitro kući ti žuriš.
Otkud znadoh, sine, da će doći v'jest
da handžarom Rustem tebe raspori.
Ne dođe mu žao toga lica tvog,
tvoga stasa, lica i tvoje kose.

Koga sada pored sebe da uzmem,
ko će sada tugu da mi ublaži!?
Koga sada mjesto tebe da zovnem,
kome da iskažem svoj bol i tugu?
O žalosti, te oči i to lice,
perivoje, dvorove viš' ne vide.
Oca si tražio o lav-junače,
mjesto oca grob na putu našo' si'.

Siromašnim sve bogatstvo pokloni,
sve zlato, srebro, konje i opremu.

Zatim odijelo modro obuče,
modro i svo u krvi natopljeno.
Danju, noću tugujući, plakaše,

nakon Suhraba godinu življaše.
Najzad i ona u tuzi umrije,
dušom ode za junakom Suhrabom«. ³²⁷

(»Be mâder haber šud ki suhrâb gurd-be tig-i peder hasta gešt ve
murđ.
Bized čeng ve biderrîd pirâheneš-dirahšân šud ân la'l-i zibâ teneš.
Ber âvurd bâng ve garrîv ve hurûš-zemân tâ zemân û hemî šud zi
hûš.
Mer ân zulf čûn tâbende kemend-ber engušt pičîd ve ez bun bikend.
Zi ruh mîčekîdeš furûd âb-i hûn-zemân tâ zemân ender âmed negûn.
Hemî hâk-i tîre be ser ber figend-be dendân heme gušt-i bâzû
bikend.
Be ser ber figend âteš ve ber furûht-heme rûj ve mûj-i sijâheš
bisûht.
Hemî guft ki ej džân-i mâder kunûn-kudžâi sirište be hâk enderun.
Ču češmem bereh bûd guftem meger-bijâbem zi ferzend ve rustem
haber.
Gumânem čunân bûd guftem kunûn- bigeštî be gird-i džihân
enderûn.
Peder râ hemî džustî ve jâftî-kunûn be âmeden tîz bišitâftî.
Čû dânistem ej pûr ki âjed haber-ki rustem derîdet be handžer
džiger.
Dirîgaš nejâmed ber ân rûj-i tu-ber ân burz-i bâlâ ve ân mûj-i tu.
— — — — —
Kunûn men kirâ gîrem ender kenâr-ki bâsed hemî mer merâ
gamgusâr.
Kirâ hânem eknûn be džâj-i tu piš-kirâ gûjem in derd ve tîmar-i
hiš.
Dirîgâ ten ve džân ve češm ve čirâg-be hâk enderûn mânde zi kâh
ve bâg.
Peder džustî ej šîr-i lešker penâh-be džâj-i peder gûret âmed be
râh.
— — — — —
Be dervîš dâd ân heme hâste-zer ve sîm ve espân-i ârâste.

Bipûšîd pes džâme-i nilgûn-hemân nilgûn gark kerde be hûn.
Be rûz ve be šeb novhe kerd ve girîst-pes ez merg-i suhrâb sâlî
bizîst.
Ser endžâm hem der gam o bimurd-revâneš bišud sûj-i suhrâb
gurd«.)

Kako vidimo, i Suhrabova majka umire od žalosti za si-
nom. Materinska ljubav i ovdje se pokazuje kao ljubav bez
granica, koja daje sve, a za uzvrat ne traži ništa. To je jedina
prava ljubav. Toga su bili svjesni epski stvaraoci. O tom svje-
doče uzvišeni likovi majki koje su stvorili.

Veličinu majke u našoj epici vidimo u narodnoj pjesmi
»Ognjena Marija u paklu«. U ovoj pjesmi Ognjena Marija od-
lazi u pakao da bi vidjela svoju majku. Tamo joj pokazuju

327. Sahnama, dio II, str. 95—97, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

razne vrste grešnika i njihove kazne. Na jednom mjestu pokazuju joj ženu čije su noge i ruke gorjele u vatri, dok su joj o grudima visile paklene zmijske. Na pitanje šta je ova žena zgriješila, Marija dobija odgovor da je ova žena trebalo da bude majka i da rodi sedmoro djece. Međutim, uz pomoć vradžbina i čarolija izbjegla je rađanje djece. Djeca koja je trebalo da budu rođena sada je u obliku paklenih zmijski ujedaju za grudi.

Kako se vidi iz sadržaja ove pjesme, narodni pjesnik oštro osuđuje ženu koja je izbjegla da bude majka. I u paklu joj predviđa teške muke. Josip Milaković, pišući o položaju majke u našoj narodnoj epici, veli: »Prođimo tradicionalnom literaturom drugih naroda, naročito romanskih i germanskih naroda, pa ćemo vidjeti da nigdje nije narodna pjesma podigla majku na takvu visinu kao u nas. Možda je tome, uz naše prirodno nježno osjećanje, i uz prilike, nešto doprinijelo susjedstvo sa Istoka gdje se takođe majka od davnijeh vremena poštuje kao neka svetinja«.³²⁸

I Firdusi, to je vidljivo iz Šahname, uvažava i odaje veliko poštovanje položaju majke. Po Firdusiju, ako majka ne valja ni djeca joj neće biti dobra ni vrijedna. U pjevanju o caru Husrevu Pervizu i Širin, Firdusi veli:

»Od majke zle, premda je otac dobar,
znaj, da sin plemenit biti ne može«.³²⁹

(»Peder pâk ve mâder buved bed huner-čunân dâñ ki pâkî nejâjed piser«.)

Izloženi primjeri iz dvije nacionalne epike govore o tome da epski stvaraoci sa puno poštovanja i ljubavi prikazuju ženu u ulozi majke.

2. Žena kao supruga

2. Žena kao supruga

U našoj narodnoj poeziji žena kao supruga prikazana je na dva načina: kao supruga plemenita i vjerna svome mužu i kao nevaljala i nevjerna supruga. Primjer vjerne i plemenite supruge imamo u liku Stojanove ljube Jele u pjesmi »Ropstvo Janković Stojana«. Po ovoj pjesmi, Janković Stojan, devet dana poslije ženidbe, pada u tursko ropstvo, gdje ostaje devet godina i sedam mjeseci. Za ovo vrijeme dolaze mnogi prosici i traže Stojanovu ljubav, a ona odbija čekajući Stojana. Upravo kad su sve nade u povratak Stojana bile izgubljene, i kad je trebalo da se ljubav preuda, iznenada Stojan se vraća i u zadnji trenutak spasava svoju ljubav iz ruku prosaca. Ovu vjernu ženu često upoređuju sa vjernom Odisejevom ženom Penelopom iz Homerove Odiseje.

328. Milaković Josip, Majka u našoj narodnoj epskoj književnosti, str. 238, Sarajevo 1896.
329. Šahname, dio VII, str. 151, J. Mohl, ofset Teheran 1966.

Za vjernost i ustrajnost Stojanove ljube Jele u Šahnami nalazimo paralelu u liku Meniže, kćerke turanskog cara Efrasijaba, a žene iranskog junaka Bižena. Pri prvom susretu sa Biženom u Turanu Meniža se zaljubljuje u njega i postaje mu žena, što izaziva gnjev njenog oca, velikog protivnika Iranaca. Zato Efrasijab hvata Bižena i stavlja ga u duboki bunar, koji zatvara teškim kamenom:

»Naglavačke u bunar ga baciše,
i ulaz od bunara zatvoriše.«³³⁰

(»Nigûneš be čâh ender endâhtend-ser-i čâh râ bend ber sâhtend.«)

U prvi mah Meniža nam izgleda lakomislena i brzopleta. Međutim, ona je zaljubljena, vjerna svojoj ljubavi i u tom ustrajna, hrabra. Nju ne zastrašuje gnjev i ljutnja njenog moćnog oca, niti je progonstvo sa carskog dvora u njenoj ljubavi pokolebava. Ona je spremna da se žrtvuje za svoju ljubav. Ona se zbog Bižena odriče uživanja i raskoši koje pruža carski dvor. Prognana i bosa, ona obilazi Biženov bunar, doziva Bižena, razgovara sa njim. Prosjačenjem sakuplja hranu i ostale potrepštine za život svog voljenog. Na taj način održava ga u životu, premda nije bilo izgleda za njegovo oslobođenje. Fir-dusi o tome veli:

»Meniža, gola u svojim dronjcima,
bosih nogu i glave otkrivene,
— — — — —
jadikujući hodaše poljima,
dok se tako dan i noć navršíše.
Naričući došla bi do bunara,
i ruku bi u bunar zavlačila.
Čim se sunce iza gore pomoli,
po kućama ona bi hljeb skupljala.
Sabiraše hljeba cio dugi dan,
a uveče nosaše ga nad bunar.
Biženu bi hljeb davala, plačući,
zbog nesreće s kojom ona življaše.«³³¹

(»Meniže birehne be jek čâdorâ-birehne du pâj ve gušâde serâ.

— — — — —
Garivân hemî gešt ber gird-i dešt-čû jek rûz ve jek šeb berû ber
guzešt.

Hurûšân bijâmed be nezdîk-i čâh-jekî dest râ ender û kerd râh.
Hemî gird kerdî be rûz-i dirâz-be sûrâh-i čâh âveridî ferâz.
Be bižen supurdî ve bigiristî-berân šûrbahtî hemî zîstî.«)

Lutati bez nade i prosjačenjem izdržavati čovjeka osuđena na propast to može samo neko ko je nadahnut velikim osje-

330. Šahnama, dio V, str. 33, Moskva 1967.

331. Ibid. str. 33—34.

ćanjem ljubavi i vjernosti. Ipak čudo se događa: iz Irana dolazi Rustem u odijelu trgovca i susreće se sa Menižom. Meniža u neznanom trgovcu iz Irana ne prepoznaje Rustema i žali mu se na svoju i Biženovu sudbinu:

»Meniža ja sam, kći Efrasijaba,
golo lice ni sunce mi ne vidje.
Suza krvavih i s bolom u srcu,
sad se potucam od vrata do vrata,
i sakupljam tako hljeba nasušnog,
takvu sudbu stvoritelj mi dod'jeli.
Zar od ovog ima sudbe bjednije,
možda se i meni gospod smiluje?
Jadni Bižen u dubokom bunaru,
ne zna za dan ni noć, sunce ni mjesec
U teškim bukagijama okovan
za smrt moli od svevišnjeg gospoda«. ³³²

(»Meniže menem duht-i efrasijâb-birehne nedîdî ruham âfetâb.
Kunûn dîde pur hûn ve dil pur zi derd-ezîn der bedân der devân
gerd gerd.
Hemî nân-i keşkîn ferâz âverem-čunîn rând jezdân kazâ ber serem.
Ezîn zârter çûn buved rûzgâr-ser âred meger ber men in kirdgâr.
Çû bîcâre bižen bedân žurf çâh-nebîned šeb ve rûz huršîd ve mâh.
Be gull ve be mismâr ve bend-i gerân-hemî merg hâhed zi jezdân
berân«.)

Rustem mnogo ne vjeruje u čvrstimu čuvanja tajni kod žena zato se odmah ne kazuje Meniži. Biženu šalje hljeb u koji mu je stavio svoj obilježeni prsten iz čega Bižen odmah razabire da je spasenje blizu. Ni Bižen ovu radosnu vijest ne kazuje odmah Meniži, jer kako veli: »Ženama jezik rijetko miruje«. Ovdje Firdusi koristi priliku i kritikuje žensku osobinu da teško mogu čuvati neke tajne. On tu kritiku ponavlja još na nekim mjestima kao i prilikom razgovora Isfendijara sa svojom majkom:

»Ovako reče materi Isfendijar:
— Dobro mudrac izreče ovu mudrost,
— Pred ženama nikad tajnu ne kazuj,
ako kažeš, čućeš je na ulici«. ³³³

(»Čunîn guft bâ mâder isfendjâr-ki nîkû zed in dâstan hûşjâr.
Ki pîş-i zenân râz hergîz megûj-čû gûjî suhan bâz jâbî be kûj«.)

Iako Firdusi s mnogo poštovanja i priznanja govori o ženi-majci i ženi supruzi i o tom daje izvrsne pjesničke ilustracije, ipak on na ženu uopšte, pa i na svoje istaknute pjesničke uzore žene, gleda iz mentalno-moralnog prostora svoje epohe. Tako, kako smo već ranije iznijeli.

332. Šahnama, dio V, str. 65, Moskva 1967.

333. Šahnama, dio VI, str. 218, Moskva 1967.

Najzad, kada se uvjerio u Menižino požrtvovanje, Bižen joj povjerava tajnu, ali Meniža je uvrijeđena što to odmah nije učinio, pa zato i prebacuje Biženu:

»Gorko ridajući viknu Meniža:
— Kakva zla sudbina mene zadesi
Avaj, uzalud mi prođe življenje,
uzalud tugovah, suze prosipah.
Za Bižena dadoh sebe i svoje,
a on na me tako posta sumnjičav.
Riznicu, zlato, krunu i dragulje
sve to utratih do kraja zbog njega.
Otac i radbina mene klone se,
mene koja bosa hodam svijetom.
S nadom u Bižena jedna postadoh,
svijet mi crn, a oči pobjelile.
Tajnu skriva on od mene ovako,
ti sve znaš, o svijeta stvoritelju!«³³⁴

(»Meniže hurûşîd ve nâlîd zâr-ki ber men či âmed bed-i rûzgâr.
Dirîg ân şude rûzgârân-i men-dil hasta ve çeşm-i bârân-i men.
Bidâdem be bîžen ten ve hânûmân-kunûn geşt ber men çunîn
bedgumân.

Hemân gendž ve dînâr ve tâdž-i guher-be târâdž dâdem heme ser be
ser.

Peder geşt bîzâr ve hîşân zi men-birehne devân ber ser-i endžumen.
Zi umîd-i bîžen şudem nâumîd-džihânem sîjâh ve dû dîde sepîd.
Bipûşîd hemî râz ber men çunîn-tu dânâterî ej džihânâferîn.«)

Iako uvrijeđena Meniža sa Rustemom priprema oslobađanje Bižena i kada ga oslobode iz gubokog bunara, odlaze u Iran.

Iz navedenog primjera vidimo da je Meniža žena koja je zbog svoje ljubavi spremna na na sve. Ona se zbog Bižena odriče i oca i dvorskog sjaja i sve svoje rodbine, hrabro podnoseći sve životne nedaće u koje zapada zbog svoje ljubavi. Zbog velikog strpljenja i nade u ponovni susret sa svojim mužem Biženom, Meniža podsjeća na ljubav Jankovića Stojana, koja je takođe dugo čekala i najzad dočekala svoga Stojana.

U dvije epike nalazimo i drugi lik vjerne žene-supruge. U našoj narodnoj pjesmi »Smrt vojvode Prijezde« imamo lik vjerne žene-supruge, plemenite Jelice, ljube vojvode Prijezde. Po svojoj duševnoj ljepoti i karakteru Jelica je idealna žena naše narodne epike. U pjesmi turski sultan Memed traži od Vojvode Prijezde tri njegova dobra, sablju, konja i vjernu ljubav. Vojvoda Prijezda odbija ovaj zahtjev i sultan Memed opsjeda grad. Na koncu janjičari provaljuju u grad. Prijezda sa svojim junacima stupa u posljednji juriš, ali su Turci brojniji i Prijezda ne odolijeva sili. Vraća se u grad, ubija svoga

334. Sahnama, dio V, str. 68, Moskva 1967.

konja da ne padne u turske ruke. Slično čini i Džerira u Šahnami pred svoju smrt kada para konjima trbuhe da ne podnu u ruke neprijatelju. Prijezda, zatim lomi sablju i baca je u Moravu, a onda se obraća svojoj ljubi Jelici:

»O Jelice, gospodo razumna,
ili voliš sa mnom poginuti,
il' Turčinu biti ljuba vjerna?«³³⁵

Sada se mlada žena našla između dvije mogućnosti: ostati u životu i postati žena turskog cara ili poginuti zajedno sa svojim mužem. Pošto je ona odana i vjerna žena svome mužu i smisao življenja vidi samo u ličnosti svoga muža, ona mu odgovara:

»Volim s tobom časno poginuti
neg ljubiti na sramotu Turke.«³³⁶

Zatim uzevši se »oboje za ruke«, odlaze na gradski bedem. Jelica se ponovo obraća svome mužu:

»O Prijezda, dragi gospodaru,
Morava nas voda odranila,
nek Morava voda i sarani!
Pa skočiše u vodu Moravu.«³³⁷

»Svojom smrću ona potvrđuje duboku odanost i bezgraničnu vernost svome mužu, a ujedno daje sjajno svedočanstvo o viteškim odlikama svoje duše, provodeći načelo da je vrednije spasiti čast nego život. Stvaranjem pesme o smrti vojvode Prijezde narodni pesnik dao je tip koji je blizu idealne žene.«³³⁸

U Šahnami, po vjernosti svome mužu, odnosno uspomeni na muža, po svojoj ljubavi i žrtvovanju, lijepa Širin, žena cara Husreva Perviza, slična je Jelici. Husrev Perviz je 43. vladar iz dinastije Sasanida i njegova žena, ili ljubavnica, Širin jedan je od važnijih likova žena u Šahnami. U svojoj odanosti i vjernosti svome mužu ona je uzor žena. Motiv njene vjernosti i odanosti prema Husrevu opjevan je od strane još nekih pjesnika i javlja se kao istočna varijanta Romea i Julije. Po Šahnami, sin Husreva Perviza od prve njegove žene Merjeme po imenu Širvej pošto je ubio svoga oca i preuzeo vlast, zaljubi se u svoju maćehu, lijepu Širin. No, ona odbija i pomisao na vezu sa Širvejem. Ali Šervej je uporan i šalje joj pismo:

»Do Širine posla Širvej nekog svog:
— O drugarko vještica i sotone,
zlokobnice ti vradžbine poznaješ,
u Iranu ti si gr'ješnik najveći,

335. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 490, Beograd 1953.

336. Ibid. str. 490.

337. Ibid. str. 490.

338. Bakotić Petar, Nekoliko ženskih likova iz narodne književnosti, Venac XX, sv. 4—5, str. 313—314.

vradžbinama ti si cara dobila,
a magijom dolje mjesec skinućeš.
Boj se grešnice, i dođi ti meni,
tako ponosno po dvoru ne hodaj«. ³³⁹

(»Be šîrîn firistâd šîrvej kes-ki ej rîmen ve džâdûj-i destres.
Heme džâdûjî dâni ve bed hûi-be îrân gunehkârter kes tûi.
Be tenbel hemî dâstî šâh râ-be çare furûd âverî mâh râ.
Bîters ej gunehkâr nezd-i men âj-be îvân çunîn šâd ve îmen mepâj«.)

Ova ucjenjivačka poruka novopečenog cara, kojom želi da dobije lijepu ženu, u izvjesnom smislu podsjeća na pismo cara Memeda vojvodi Prijezdi. Optužbe i prijetnje Širveja ne zbu-
njuju hrabru i odanu ženu Širin. Ona ti prema mrtvom mužu
ostaje do kraja vjerna. Istina od ove poruke postaje nespokoj-
na, ali ona mu hrabro i dostojanstveno odgovara:

»Ubrzo mu Širin posla odgovor:
— Svako onaj koji krv od oca svog

prospe, ne imao sreće ni slave.

Štid te bilo od ovakvih riječi,
loše rječi caru ne dolikuju«. ³⁴⁰

(»Çunîn guft kân kes ki hûn-i peder-birîzed mebâdâš bâlâ ve fer.
Zi guftar çûn îr suhan šerm dâr-nebâjed suhan-i kež ber šehriyâr«.)

Širvej nije očekivao ovakav odgovor od Širine. Ljutit, on na silu odvodi Širin kod sebe. Širin zna sa kakvim čovjekom ima posla i bez većeg otpora dolazi na dvor kod Širveja, ali pod uslovom da joj Širvej u prisustvu dvorjana i sveštenika ispuni određene želje. Širvej to prihvata i Širin pred svima pita:

»Šta od mene vidjeste nedostojno,
nerazumno, loše il' nevaljalo?
Dugo sam bila carica Irana
i u svemu junake pomagala.
Nikad se ne služih osim istinom,
laž i podlost bijahu mi daleki«. ³⁴¹

(»Ki ez men či dîdî šumâ ez bedî-zi târî ve kežî ve nâbihredî.
besî sâl bânûj-i îrân budem-be her kâr pušt-i delîrân budem.
Ne džustem hemîše džuz ez râstî-zi men dûr bud kežî ve kâstî«.)

Svi prisutni pred carem potvrđuju da je Širin bila dobra žena:

339. Šahnama, dio VII, str. 198—199, izdanje J. Mohl, ofset Teheran 1966.

340. Šahnama, dio VII, str. 199, izdanje J. Mohl, ofset Teheran 1966.

341. Ibid. str. 200.

»Prisutni koji pred carem bijahu,
sve o Širin lijepo govorahu«. ³⁴²

(»Buzurgân ki bûdend der piš-i šâh-zi šîrîn be hûbî numûdend
râh.«)

Poslije toga Širin nastavlja:

»Tri su stvari svakoj ženi potrebne,
da bi carskog trona bila dostojna:
— Stidna da je i uvijek željena,

i svom mužu da je u kući radost.
Drugo da svom mužu sina pokloni,
i njegovu radost tako uveća.
Treće da je stasita i vesela
i da su joj kose stalno skrivene«. ³⁴³

(»Be se čîz bâšed zenân râ bihî-ki bâšend zîbaj-i taht-i mihî.
Jekî ânki bâ šerm ve bâ hâstest-ki džufteš bedû hâne ârâstest.
Dîger ânki ferruh piser zâjed ûj-zi šûj hudžeste bijefzâjed ûj.
Suvvum ânki bâlâ ve rûšen buved-be pûšîdegî nîz mûješ buved.«)

Širin zatim dodaje da je iz ljubavi postala careva žena i da je sve gornje osobine imala. Caru je četiri sina rodila, uvijek uz njega bila. Da bi pokazala kako je lijepa, skida veo sa lica pred prisutnim. Svi su očarani njenom izvanrednom ljepotom, a najviše Širvej:

»Ljepotom joj starci se zanesoše
i svi sebe za usne ugrizoše.
Kada Širvej lice Širin ugleda,
u grudima dah mu odmah zastade.
Tad joj reče: »Samo tebe želim ja,
u Iranu za me ti si dovoljna«. ³⁴⁴

(»Zi dîdâr pîran furû mândend-hîv zîr-i lebhâ ber efšândend.
Çu šîrvej ruhsâr-i šîrîn bidîd-revân-i nihâneš zi ten ber perîd.
Verâ guft džuz tû nebâjed kesem-çû tu džuft jâbem zi îrân besem.«)

Širin je oštroumna; ona hoće da iskoristi ovu situaciju i od Širveja u prisustvu staraca traži da joj ispuní određene želje. Širin pristaje, a Širin izlaže svoje želje: prvo da joj pred svjedocima obeća i svojim potpisom potvrdi da joj svu njenu imovinu koja joj je bila oduzeta, vrati. Širvej odmah ispunjava ovu želju. Širin svu svoju imovinu poklanja narodu, a sluškinje oslobađa. Zatim ih poziva i u tajnosti im saopštava o prljavim namjerama Širveja. Dalje Širin traži da joj Širvej ispuní drugu želju:

342. Ibid. str. 200.

343. Šahnama, dio VII, str. 200—201, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

344. Ibid. str. 201.

»Širin posla nekoga do Širveja,
s porukom da još jednu želju ima:
— O otvori mi grobnicu od Husreva,
još jedanput ja ga želim vidjeti«. ³⁴⁵

(»Firistâd šîrîn be šîrvej kes-ki eknûn jekî ârzû mând ve bes.
Gušâdem der-i dahme-i šâh bâz-be dîdâr-i û âmedestem nijâz«.)

Širvej, u nadi da je već pridobio Širin, dozvoljava da se otvori grobnica cara Husreva da bi ga Širin posjetila. Ali Širin ima svoje namjere:

»Kada čuvar grobnicu joj otvori,
jadna žena poče ljuto plakati.
Lice uz lice Husreva primače
i naričući sjećanja obnovi.
Tada smrtonosni otrov proguta,
i od slatkog života se oprosti.
Sjede pored cara, lica skrivenog,
u odijelu s mirisom kamfora.
Leđa u stranu nasloni, umrije,
a na sv'jetu vječno slavna ostade«. ³⁴⁶

Nišeste ber-i šâh pûšide rûj-be ten der jekî džâme-i kâfûr bûj.
Be dîvâr pušteš nihâde bimurd-bimurd ve zi gîtî setâješ biburd.«
Hemangâh zehr-i helâhil bihurd-zi šîrîn revâneš ber âvurd gurd.
Nišeste ber-i šâh pûšide rûj-be ten der jekî džâme-i kâfûr bûj.
Be dîvâr pušteš nihâde bimurd-bimurd ve zi gîtî setâješ biburd«.)

Jelica, ljuba vojvode Prijezde, više voli smrt nego udaju za moćnog turskog cara, kao što Širin više voli smrt nego udaju za iranskog cara. Obadvije žene mogle su da ponovnom udajom postanu žene careva. Međutim, one to ne čine. Jelica ostaje vjerna svome mužu i sa njime skače u Moravu, a Širin ostaje vjerna uspomeni svoga mrtvog muža i u njegovoj grobnici bez imalo dvoumljenja oduzima sebi život.

U dvije nacionalne epike pored likova čestitih i plemenitih žena, susrećemo i likove zlih žena. Kao što u životu uvijek pored dobra postoji zlo, tako i u epskom pjesništvu, pored pozitivnih ženskih likova, postoje i negativni.

U našoj narodnoj pjesmi »Ženidba kralja Vukašina« prikazana je zla žena u liku Vidosave, žene vojvode Momčila. Ova lakoma i nevjerna žena, kad joj kralj Vukašin obećaje da će je uzeti za ženu, izdaje svoga muža, velikog junaka vojvodu Momčila. Zahvaljujući njoj Momčilov krilati konj Jabučilo i Momčilova sablja »sa očima« sad su bili najpotrebniji Momčilu, ostali su neupotrebljivi i beskorisni. U takvoj situaciji, kralj Vukašin napada Momčila i poslije žestokog otpora ga ubija. Dok se Momčilo bori sa Vukašinom i njegovim ljudima,

345. Šahnama, dio VII, str. 203, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

346. Ibid. str. 203.

nevjerna Vidosava, da bi postala kraljeva žena, u svemu pomaže Vukašinu. Narodni pjesnik ne dozvoljava da tako nevjerna žena ostvari svoj cilj i ostane nekažnjena. Nju stiže kazna: biva rastrgnuta »konjma na repove«.

U Firdusijevoj Šahname sličan ženski lik nalazimo u pjevanju »Smrt Gostehma od ruke Gordije«. Car Husrev Perviz, pošto ni na kakav način ne može da uništi nepokornog vojvodu Gostehma, slično Vukašinu, potajno piše pismo njegovoj ženi Gordiji u kome joj poručuje:

»Smjesti Gostehma pod crno kamenje,
pa ćeš srce i moj dvorac imati.

Bićeš mi drug ti u bračnoj odaji,
pošto nas budeš za sve osvetila.
Za ovo se tebi čvrsto zaklinjem.«³⁴⁷

(»Ki gostehm râ zîr-i seng âverî-dil ve hâne-i mâ be čeng âverî.

Tû âjî be muškûj-i zerrîn-i mâ-ser âverde bâšî heme kîn-i mâ.
Ber îñ ber hurem čend sugend nîz —«).

Gordija, kao i Vidosava, prihvata ovaj predlog i obećanje. Ona lično sa još pet povjerljivih osoba ubija svoga muža:

»Petorici carsko pismo pročita,
sve krijući od Gostehma junaka.
Kad završi, s njima stvori zavjeru
i na vjernost čvrsto ruke stegnuše.
Pet osoba tad povede sa sobom
i do sobe spavaće ih dovede.
Kad noć tamna dnevnu svjetlost usmrti,
ona šakom usta muža uhvati.
I pet zakletih da bi joj pomogli,
svi do uzglavlja junaka dođoše.
Pijanog junaka ona držaše,
dok na koncu život njegov prekrati.
Vojvoda Gostehm u mraku umrije,
noći i svijetle dane izbroji.«³⁴⁸

(»Bihând ân hat-i šâh ber pendž ten-nihân gešt ez nâmdâr-i endžu-men.

Čû bugšâd leb zûd pejmân bibest-girift ân dest-i îšân be dest.
Hemân pendž ten râ ber hîš hând-be nezdîkîj-i hâbgeh ber nišând.
Čû šeb-i tîre šud rûšenâjî bikušt-leb-i šûj bigirift nâgeh be mušt.
Ez ân merdumân nîz jâr âmedend-be bâlîn-i ân nâmdâr âmedend.
Bikûšîd bisjâr bâ merd-i mest-ser endžâm gûjâ zebâneš bibest.
Sipehbud be târikî ender bimurd-šeb ve rûz-i rûšen be džûjâ supurd«.)

347. Šahnama, dio VII, str. 130, J. Mohl, ofset Teheran 1966.

348. Ibid. str. 131.

Ovakav postupak Gordije koja ubija svoga muža da bi postala žena iranskog cara, sličan je postupku nevjerne Vidosave, koja iz istih motiva izdaje svoga muža, vojvodu Momčila. Ova dva ženska lika u potpunoj su suprotnosti sa likovima Jelice i Širin koje više vole smrt nego da udajom iznevjere svoje muževe, iako bi takvom udajom postale carske žene.

3. Djevojke junaci

U svim epskim pjevanjima susreću se žene koje čine velika junacka djela i podvige.

U našoj narodnoj epici dato je nekoliko likova žena-ratnika, koje vješto barataju oružjem i ističu se viteštvom. Takav je slučaj Zlatije iz pjesme »Zlatija starca Čejvana«.³⁴⁹ U ovoj pjesmi Zlatija je prikazana kao srčana, snažna, pronicljiva i razborita žena. Pjesma počinje dolaskom poziva starom Čejvanagi da se oprema i ide u carevu vojsku »jal' da odmjenu nađe«. Stari Čejvan nema nikoga osim kćer Zlatiju i zato suze roni. Zlatija pita oca zašto roni suze, a on joj odgovara:

»Ćeri moja, Zlatija đevojko,
.....
car me zove na njegovu vojsku
da vojujem za devet godina
bez promjene, moja mila ćerko!
a ja sam ti, ćeri, ostario,
te ne mogu više vojevati«.³⁵⁰

Kad Zlatija sasluša očeve riječi, brzo se odlučuje i odmah se obraća svome ocu:

»O moj babo, stari Čeivane,
sakroj mene ruho seratlisko
kâ što nose careve delije;
i daj mene svijetlo oružje
i tvojega kosnata mrkova,
i s ramena tanka dževerdana,
i od bedra sablju sa očima, —
ja ću ići na carevu vojsku
bez promjene za devet godina«.³⁵¹

Stari Čejvan oprema kćerku, daje joj konja i oružje i ona umjesto njega odlazi »na carevu vojsku«. U vojsci svi joj se dive:

»Dobra konja i dobra junaka,
u odmjeni starca Čeivana«.

Kao dobrog junaka »car je turi nad vojskom vezirom«.

349. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. III, str. 299, Beograd 1954.

350. Ibid. str. 299—300.

351. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. III, str. 300, Beograd 1954.

Ona služi devet godina, da niko ne primjećuje da je žensko, »no pomalo Omer-čelebija« koji se i zaljubi u nju, iako nije sasvim siguran da je djevojka. On sumnja i svoju sumnju u pismu izlaže svome ocu »od mora veziru«, tražeći upute kako da provjeri svoju sumnju. Otac mu odgovara, da je prokuša na razne načine, što ovaj i čini. U viteškim nadmetanjima Zlatija izlazi kao pobjednik. Najzad treba da idu i u hamam (kupati). Zlatija uređuje sa svojim vojnim telalom, da je u trenutku kada treba da se svuče, hitno pozove, pa tako i kroz to iskušenje prolazi neotkrivena. Omer-čelebija i dalje ne zna da li je mladi vezir djevojka. Konačno, Zlatija kreće kući, jer joj je navodno otac poginuo, a i nena umrla na mukama. I u odlasku, kada je »djevojka vodu prebrodila«, okreće se i govori Omer-čelebiji:

»O delijo, Omer-čelebija,
raste li ti u polju pšenica
kao moja kosa pod kalpakom?
Rastu li ti u bašči jabuke
kao moje u njedrima dojke?«
Pa okrenu konja kosnatoga,
ode pravo vilajetu svome,
svome babi starcu Ceivanu«. ³⁵²

Na ovaj način ona se razotkriva, ali tek pošto je izmakla domašaju Omer-čelebije, koji je očito u nju zaljubljen.

U Firdusijevoj Šahname lik djevojke Gordâferîd, po viteštvu, junaštvu i snalažljivosti odgovara liku Zlatije. Gordâferîd se spominje u pjevanju o Rustemu i Suhrabu. Firdusi je opisuje samo u jednoj epizodi, u sukobu sa junakom Suhrabom. O njevoj ličnosti i daljoj sudbini ništa ne znamo. Profesor Abbas Sušteri, dobar poznavalac Šahname piše: »Kao da je bila (Gordâferîd) sjajna zvijezda koja je za trenutak zasjala i zauvijek nestala«. ³⁵³

U epizodi u kojoj se spominje Gordâferîd, Suhrab traži svoga oca i kreće na Iran sa vojskom. Na svom putu sukobljava se sa iranskim graničnim posadama, koje bez teškoća savladava. Tako stiže i do tako zvane Bijeje tvrđave, čiji zapovjednik Hedžîr izlazi na dvoboj Suhrabu, ali brzo biva savladan i živ vezan. U tvrđavi se nalazi i hrabra djevojka po imenu Gordâferîd, kćerka junaka Geždahma:

»Tad je saznala kćerka Geždahmova
da je vojvoda tvrđave stradao.
Bijaše ona hrabra žena-junak
i uvijek u bitkama čuvena.
Gordâferîd ime njeno bijaše,
takvu dosad majka nije rodila«. ³⁵⁴

352. Ibid. str. 303.

353. Abbas Sušteri, Kahremanan-i iran-i bastan, str. 97, Teheran 1962.

354. Šahnama, dio II, str. 184, Moskva 1963.

(»Čû âgâh šud duhter-i geždehem-ki sâlâr-i ân endžumen gešt kem.
Zenî bûd ber sân-i gurd-i sevâr-hemîše be dženg enderûn nâmdâr.
Kudžâ nâm-i û bûd gordâferîd-zemâne zi mâder čunîn nejâverîd.«)

Gordaferid je veoma dirnuta nesrećnom sudbinom Hedžira
i kada pod bedemima tvrđave ugleda Suhraba:

»Nabaci na sebe pancir ratnički
i brzo se za megdan pripremaše.
Kosu sakri ispod pancir košulje
a na glavi pod rumijsku kacigu.
Poput lava iz tvrđave izjuri
s junačkim pojasom na hitru konju.
Junački pred turansku vojsku dođe
i gromoglasno vojsci se obrati:
— Ko su vam junaci i megdandžije,
ko su hrabri i iskusni ratnici?«³⁵⁵

(»Bipûšîd dir'-i sevârân-i dženg-nebud ender ân kâr džâj-i dereng.
Nihân kerd gîsû be zîr-i zere-bized ber ser terg-i rûmî gere.
Furûd âmed ez dež be kirdâr-i šîr-kemer ber mijân bâd pâj be zîr.
Be pîš-i sipah ender âmed čû gurd-čû ra'd-i hurûšân jekî vîle kerd.
Ki gurdân kudâmend ve džengâverân-delîrân ve kâr âzmûde serân«.)

Suhrab je ovim riječima izazvan i on stupa u borbu sa
njom, ne znajući da je neznani junak djevojka. Gordaferid se
u početku hrabro drži, ali pošto su polomili nekoliko vrsta
oružja, ona uviđa da nije dorasla silnom Suhrabu i smatra da
je pametnije pobjeći i skloniti se u tvrđavu:

»Pošto mu u boju ravna ne bješe,
okrenu se i otpoče bježati«.³⁵⁶

(»Be âverdğâh bâ û besende ne bûd-bipîčîd ezû rûj ve bergešt zûd«.)

Međutim, ispred Suhraba ne bježi se tako lako. On je
slijedi i kada mlada djevojka vidi da će poginuti, smatra da
treba da se otkrije, jer to je još jedini način da bi se spasila.
Zato ona brzo skida kacigu sa glave i razotkriva se:

»Kad se nađe djevojka u nevolji,
rukom kacigu sa glave odbaci.
Ispod pancira kosa joj se prosu,
a lice joj kao sunce zasija«.³⁵⁷

(»Ču âmed hurûšân be teng enderûn-bîdžûšîd ve ber dâšt hûd ez
sereš.
Rehâ šud zi bend-i zere mûj-i û-dirâfšân čû huršîd šud rûj-i û«.)

355. Šahnama, dio II, str. 184—185, Moskva 1963.

356. Ibid. str. 186.

357. Ibid. str. 186.

A tada:

»Vidje Suhrab da to bješe djevojka,
glava i kosa joj krunskoga sjaja«. ³⁵⁸

(»Bidânist rustem kû duherest-ser ve mûj-i û ez der-i efserest«.)

Suhrab se ne zbunjuje nego baca laso, hvata djevojku i govori joj da više ne daje otpor, jer će biti uzaludan, nego da se sa njim pomiri i da postanu prijatelji. Gordaferid brzo zaključuje da treba iskoristiti naklonost Suhraba i spasiti se. Zato, ne gubeći prisebnost, Gordaferid nastoji da se oslobodi lukavstvom:

»Otkrivši se, reče mu: »O junače,
među junacima što si kao lav,
dvije vojske posmatraju naš dvoboj,
naše sablje, topuze i namjere.
Sada kad pokazah lice i kosu,
sva će tvoja vojska tajno pričati
da si na megdanu s jednom djevojkom,
do oblaka podigao prašinu«. ³⁵⁹

(»Bedû rûj binumûd ve guft ej delîr-mijân-i delirân be kirdâr-i šîr.
Du lešker nezâre bedîn dženg-i mâ-ber îñ gurz ve šemšîr ve âheng-i mâ.

Kunûn men gušâjem çunîn rûj ve mûj-sipâh-i tû gerded pur ez guft
u gûj.

Ki bâ duhter û be dešt-i neberd-bedînsân be ebr ender âvurd gerd«.)

Na ovaj način ona daje do znanja Suhrabu da će za njega biti sramota da ratuje sa jednom djevojkom, i da će za njega biti bolje, ako želi njeno prijateljstvo, da je odmah oslobodi iz lasa i sjutra da dođe u tvrđavu. Suhrab, koji već pokazuje određene naklonosti prema Gordaferid, prihvata njen prijedlog i oslobađa je. Gordaferid, nakon što je ušla u tvrđavu gdje je bila sigurna od domašaja Suhraba, gazi obećanje o prijateljstvu i prema njemu postupa na sljedeći način:

»Nasmija se Gordaferid grohotom,
i s bedema na Turance pogleda.
Kad Suhraba još u sedlu ugleda,
reče: »Ej, Turaka kineskih kralju!
Čemu muka, bolje da se povратиš,
i sa bojnog polja da se udaljiš«.
U smijehu, žaleći ga, reče mu:
— Ne može se Turčin ženit' Irankom«.

.
Bolje ti je zapovijed da izdaš,
i da od Irana lice okreneš«. ³⁶⁰

358. Šahnama, dio II, str. 186, Moskva 1963.

359. Ibid. str. 187.

360. Šahnama, dio II, str. 188—189, Moskva 1963.

(»Bihandîd bisjâr Gordâferîd-be bâre ber âmed sipeh bingerîd.
Çû suhrâb râ dîd ber pušt-i zîn-čunîn guft kâj šah-i turkân-i čîn.
Çirâ rendže geštî kunûn bâz gerd-hem ez âmeden hem ez dešt-i
niberd.

Bihandîd ve ûrâ be efsûs guft-ki turkan nejâbend zi îrân džuft.

Turâ bihter âjed ki fermân kunî-ruh-i nâmver sûj-i tûran kunî.«)

Sljedećeg dana Šuhrab napada tvrđavu. Međutim, tvrđava je imala tajni podzemni izlaz koji je vodio u pustinju prema Iranu. Upravo te noći, posada tvrđave i Gordafërid napustili su tajno tvrđavu i uputili se u unutrašnjost Irana. Kada Suhrab upada u tvrđavu, nikoga ne nalazi osim nekoliko članova posade koji su bili zaostali:

»Primaće se tvrđavi i pogleda,
u tvrđavi skoro nikog ne vidje.
Odmah vrata tvrđave otvoriše,
u tvrđavi ratnike ne nađoše.«³⁶¹

(»Sûj-i bâre âmed jekî bingerîd-be bâre derûn bes kesî râ ne dîd.
Bijâmed der-i dež gušâdend bâz-nedîdend der dež jekî rezm sâz«.)

Tražeci paralele između Zlatije iz naše narodne epike i Gordafërid iz Šahname, vidimo da su obadvije djevojke obdarene junaštvom, hrabrošću, srčanošću, razboritošću i lukavstvom. One u kritičnim trenucima ne gube hrabrost i prisutnost duha da bi našle načina da umaknu ispred zaljubljenih mladića. Obadvije su u početku maskirane i ne zna se da su djevojke. S druge strane postoje razlike u tome kakvi ih motivi i razlozi pokreću na akciju. Kod Gordafërid uočavamo elemente patriotizma i mržnje prema neprijatelju njene domovine, dok kod Zlatije toga nema. Zlatiju u vojsku ne pokreću patriotski osjećaji, nego suze starog i iznemoglog oca. Njene pobude za podvige drugačije su prirode nego kod Gordafërid. To je razumljivo, jer naš narodni pjesnik, koji je živio i stvarao u doba turske vladavine, nije vidio svoje interese vezane za interese Osmanske imperije i junaštva svoje djevojke-junaka ne motiviraju interesima patriotizma. Zato Zlatija svoje vještine i snagu ispoljava u nadmetanju sa carskim vojnicima. Pored toga, tu se provlači i utvrđeni stav naših epskih pjesnika da su junaci iz naših krajeva bolji od turskih junaka i da su često spasavali Osmansku imperiju. Međutim, interesi iranske junakinje Gordafërid zajednički su sa interesima iranskog epskog pjesnika i sa interesima iranske države i njihova nacionalna osjećanja usmjerena su ka istom cilju. Zato je u junačkom liku Gordafërid dat uzor djevojke-patriota, dok u slučaju Zlatije to se ne može reći.

361. Ibid. str. 193.

U doba u kojem su živjeli epski stvaraoci, tj. u doba pune prevlasti muškaraca, žene nisu imale, niti su mogle imati, nekih zapaženijih društvenih uloga. Ipak bilo je vrijednih žena koje su imale posebnih zasluga za društvo, pa epski pjesnici nisu mogli a da u svojem stvaralaštvu ne daju likove vrijednih žena. Značaj i uloga žene u društvu nisu zaboravljeni.

S druge strane, u obadviije nacionalne epike nalazimo da je za ponižavanje muškarca bilo dovoljno da mu se dadne žensko odijelo ili da mu se dâ da obavlja neki tipično ženski posao. U Šahnamî car Hormuzd, da bi ponizio i omalovažio neposlušnog vojskovođu Behrama Čubina pred njegovom vojskom, šalje mu na poklon žensko odijelo, pamuk i preslicu:

»Junački se ti više ne ponašaj,
i suviše oholo se uzносиš.
Zapovijedi moje ne poštuješ
i suprotno naredbama postupaš.
Poklon koji zasluŹuješ, dobićeš,
dopadljiv je i prema tvom vladanju.
Kad na pismo carski muhur udari,
naredi da crnobojnu preslicu
sa vretenom i pamukom pripreme,
na nju stave ruŹnu boju i miris.
Uz to plavu košulju od kostrijeti,
Źuti veo i crvene dimije.
I glasnika ništetnoga izabra
koji bješe poput ovog poklona.
Naredi mu: »Ovo nosi Behramu,
sa porukom:« O jadno, ništavilo,
ti kineskog vladara si vezao,
ti uŹivaš u mučenju velikih.
Zbaciću te sa tvojeg prijestolja,
i neću te više smatrat' ni za kog'«. ³⁶²

(»Reh-i pehlevânân ne sâzi hemî-seret ber âsmân ber ferâzi hemî.
Zi fermân-i men ser bîpîcedeî-diger gûne kârî bisiçideî.
Kunûn hil'at âmed sezâvâr-i tu-pesendide ve der hûr-i kâr-i tu.
Çû binîhâd ber nâme ber muhr-i šâh-bîfermûd tâ dûkdân-i siyâh.
Bijârend bâ dûk ve penbe der ûj-nihâde besî nâsezâ reng ve bûj.
Hem ez ša'r pîrâhen-i lâŹverd-jekî surh šâlvar ve miknâ-i zerd.
Firistâde-i bî meneš ber guzîd-ki ân hil'at-i bî bahâ râ sezîd.
Bedû guft kîn nezd-i behrâm ber-begûj ej sebuk mâje-i bî guher.
Tu hâkân-i çînî bibendî hemî-gezend-i buzurgân pesendî hemî.
Zi tahti ki hestî furûd âremet-ezîn pes be kes nîz nešumâremet«.)

Isti motiv nalazimo i u našim narodnim pjesmama. U pjesmi »Janko od Kotara i Mujin Alil«, Janko od Kotara piše pismo Alilu i poziva ga na megdan, napominjući mu, da, ako bude junak sigurno će izaći na megdan, a ako ne izađe, da bi ga ponizio, poručuje mu:

362. Šahnama, dio VI, str. 331, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

»Ako li mi na megdan ne smiješ,
a ti uzmi divčik i povjesmo
i vreteno drva šimširova,
pa mi predi gaće i košulju,
da ne mučim ljube Anđelije«. ³⁶³

Isto tako u pjesmi »Ivo Senković i aga od Ribnika«, aga poziva starog Đurđa Senkovića na megdan i na kraju mu poručuje:

»Ako l', Đurđu, na megdana nećeš,
predi meni gaće i košulju,
nek ja znadem da si mi pokoran«. ³⁶⁴

Dakle, znak ništetnosti i pokornosti je žensko zanimanje. I Đurđe će agi uputiti pogrdni i ponižavajući izraz žena:

»Nisam došo' da ti se predajem,
već sam došo' da se ogledamo,
već na megdan ako žena nisi«. ³⁶⁵

Svetozar Matić pišući o borbi riječima u narodnoj pjesmi, veli: »Jedan velik deo građe za borbu rečima nalazi se u maloju društvenoj vrednosti i niskom položaju žene u patrijarhalnom uređenju... Možda bi imalo mesta ovde pomenuti nekoliko primera obične upotrebe reči žena i srodnih kao izvora uvrede. Poznate su česte podsmevke i uvrede: »žena kisela«, »žena jedna«, »treba mu pripasati kecelju«... Naš pogrdni izraz: žena (žena jedna) ipak je češći u živom govoru nego u pesmi... Sasvim prirodno, uz reči žena, devojka itd., sa još pogrdnijim značenjem možda, dolazi reč baba. Nju je upotrebio Vlah Alija u sukobu sa Strahinićem:

»Nije s'ovo babe šumadinske,
da razgoniš i da nabrekuje«. ³⁶⁶

Navedeni primjeri ukazuju na to da u obadvije epike, u našoj i iranskoj, junaci da bi ponizili jedan drugoga, nazivaju se ženom ili jedan drugoga upućuju na ženske poslove.

S druge strane, epski stvaraoci poznavali su žene koje po junaštvu i mnogim zaslugama nisu zaostajale za muškarcima. Ove činjenice pjesnici nisu mogli jednostavno previdjeti, pa su stvorili nekoliko upečatljivih ženskih likova. Samo da navedemo jedan slučaj kod pjesnika Firdusija. U doba pjesnika Firdusija u Iranu je živjela udovica iranskog vladara Fahru Devleta, po imenu Sejide Hatun. Poslije muževljeve smrti, Sejide Ha-

363. V. Karadžić, knj. II, str. 114, Beograd 1958.

364. Ibid. str. 397.

365. Ibid. str. 402.

366. Matić Svetozar, Naš ep i naš stih, Beograd 1964, str. 210—211.

tun je ostala sama sa svojim četrnaestogodišnjim sinom. Pošto sin nije mogao da preuzme vlast u svoje ruke, to je učinila njegova majka. Ona je vješto upravljala jednim dijelom Irana i uspjela je da očuva samostalnost svoje kneževine (Rej i centralni dio Irana) naspram napada Mahmuda od Gazne. Hroničari bilježe da je bila neobično hrabra i pametna. Ona je oduševila Firdusija, posebno i zbog toga što se oduprla Mahmuđu od Gazne sa kojim Firdusi nije bio u dobrim odnosima. Iranski poznavaoči Šahname tvrde da je Firdusi pri stvaranju i uobličavanju epskog lika Gordafarid imao uzor u svojoj savremenici Sejide Hâtun, jer prije nje i njenog vremena u perzijskoj književnosti ne susrećemo sličan ženski lik.

Druga činjenica na koju se ponovo osvrćemo jeste da većina žena čija se imena spominju u Šahnami su izmišljena i nisu historijska lica. Pa, iako je u pjesnikovo doba bilo žena koje su ga oduševljavale i zasluživale da ih spomene, on se klonio da ih spominje i opisuje u svom spjevu pod pravim imenima. Pojedine uzore za ženske likove prebacivao je u daleku prošlost iranske historije i ženskim likovima davao druga imena i drugu nacionalnost. To je morao činiti iz razloga što u ortodoksnoj muslimanskoj sredini, u kojoj je živio Firdusi, nije bilo dozvoljeno čak ni razgovarati o ženama, posebno ne o muslimankama, pa ni pisati o njima. Razgovor o ženama oskrnjavao je, po tim mjerilima, osjećanje pristojnosti. Žene su smatrane inventarom privatnog života svog muža. Zato Firdusi, s izuzetkom Gordafarid, pjeva o ženama koje nisu iranskog porijekla. U okvirima ovakvih društvenih pogleda i normi, i iz nacionalnog ponosa, Firdusi ni na jednom mjestu ne dozvoljava da se jedna Iranica zaljubi u junaka koji nije Iranac, a obratno, svugdje vidimo da se djevojke izvan Irana zaljubljuju u iranske junake. Firdusi ne samo da ovaj stav sprovodi u svom spjevu, nego to i naglašava na usta junakinje Gordafarid, kada ona dobacuje Suhrabu:

»Ne može se Turčin ženit' Iranom«. ³⁶⁷

(»Ki turkân nejâbend zi irân džuft«)

Tako je Firdusi, gonjen nacionalnim ponosom, i historijsku činjenicu o udaji kćerke iranskog cara Darija za Aleksandra Makedonskog, predstavio kao udaju Darijeve unuke od njegove prve žene iranskog porijekla za Darijeva sina Iskendera od druge Darijeve žene makedonskog porijekla po imenu Nahid.

I naši epski pjesnici, kako smo već istakli, dali su izvanrednih ženskih likova, kao što su majka Jugovića, Ljuba vojvode Prijezde i Kosovka djevojka. Ovu posljednju dosad nismo spominjali ni posebno isticali, jer ona nema sličnu paralelu u Šahnami. Ovdje je spominjemo uz majku Jugovića i plemenitu Jelicu zbog toga što i ovi ženski likovi iz naše narodne epike nisu historijska lica, nego plod mašte pjesničkog genija naših epskih

367. Šahnama, dio II, str. 189, Moskva 1963.

stvaralaca, što smo vidjeli i u slučaju nekih ženskih likova iz Šahname. To su u stvari uopšteni ženski likovi. »Majka Jugovića, to su sve majke koje su u toku mnogih vekova skupljale mrtvu decu po poljima bitke. Kosovka devojka—to su sve verenice kojima je nasilna smrt odnosila zaručnike. Ljuba Mušićeva—to su sve žene koje su sa strepnjom ispraćale muževe u boj. Sestra Derenčića bana—to su sve sestre koje su ostajale bez braće. Prijezda i Jelica—to su svi ljudi koji se stradali od nadmoćne sile«. ³⁶⁸

Iz razmatranja o ženskim likovima u dvije epike, vidimo da epski stvaraoci, uprkos niskog položaja žene u njihovo doba, ne zaboravljaju stvarnu ulogu i važnost žene u društvu i kao takvu oni je u svojim pjevanjima ne zapostavljaju. Oni realistički posmatraju i prikazuju stvarnost sa kojom su se susretali.

368. Đurić Vojislav, Antologija junačkih pesama, predgovor, str. 128, Beograd 1965.

OSTACI PAGANSKIH VJEROVANJA KAO MEĐUNACIONALNI MOTIVI I NEKE SLIČNE POJEDINOSTI U DVIJE EPIKE

Vrlo važan prostor na kome se mogu pratiti i upoređivati motivi, zajednički našoj i iranskoj narodnoj tradiciji, su epska pjevanja Irana i naša narodna epika. U najviše slučajeva, epski motivi su obrisi starijih mitova i legendi o božanstvima koji su »sišli« na zemlju, smiješali se sa istorijskim uspomenama i na taj način ušli u epska pjevanja. Vjerno stanje i obradu narodnih predanja Iranaca odražava Firdusijeva Šahnama, epski spjev nastao krajem 10. vijeka. Znači da su u Firdusijevoj Šahnami i u našoj narodnoj epici sačuvane mnoge pojedinosti mitova i legendi iz davnog doba, iz doba prije diobe indoevropskih naroda. Prirodno je da su u njima nastajale promjene i da su se oko pojedinih fragmenata tih mitova i legendi kod raznih naroda formirali novi mitovi i legende. Na taj su se način uticali tih starih mitova i legendi slegli u nova predanja koja odišu duhom vremena i sredine u kojima su nastajala. Ipak su u osnovnim suštinskim crtama ovi fragmenti sačuvani pa ih možemo pratiti i upoređivati u tradicijama indoevropskih naroda, u našem slučaju u tradicijama Iranaca i naših naroda. Epska pjevanja Irana i naša narodna epika ispunjena su, dakle, ostacima paganskih vjerovanja. Mi ćemo ukazati na neka od ovih vjerovanja. Počecemo od poimanja vrhovnog božanstva kod Iranaca i kod naših naroda i vidjeti kako je to poimanje transponovano u Šahnami, odnosno u našu narodnu epiku.

1. Pojam vrhovnog boga

U našoj narodnoj epici pod uticajem paganskih slavenskih vjerovanja položaj i pojam boga ne odgovara u potpunosti predstavi i pojmu boga u hrišćanstvu. Pojam i predstava boga u našoj narodnoj epici više je sličan pojmu i predstavi paganskog boga.

Kao što smo već rekli, stara slavenska mitologija ima dva sistema: istočni i zapadni od kojih svaki ima jednog vrhovnog boga na čelu božanske hijerarhije. U zapadnom sistemu to je bog Svetovid, a u istočnom to mjesto zauzima bog Perun. U usmenoj i pisanoj tradiciji Slavena više od svih bogova spominje se bog Perun. On je predstavljen kao gospodar nebeskih

bura, kiše, groma, munje i plodonosnih polja. On je davalac svjetlosti i vatre, čuvar ljudi i zaštitnik pravde. Njegov simbol među životinjama je orao, a među rastinjem hrast i orah. Zimi kada stegnu veliki mrazovi i kada je dan najkraći, to jest kada je najmanje svjetla, ovaj bog mnogo oslabi i onemoća. Kod Litvanaca poznat je pod imenom Perkun. Litvanci su u hramovima boga Perkuna ložili vatru u njegovu čast. Vatra je ložena hrastovim drvetom. I kod starih Indusa i Iranaca bilo je uobičajeno da lože vatru u čast svojih bogova, također od hrastovih cjepanica. U hramovima Litvanaca vatra je stalno gorjela o čemu su se brinuli posebni čuvari. Ako bi kojim slučajem bila ugašena, svi čuvari bi bili osuđeni na smrt. Ovakva kazna primjenjivana je iz straha da bi Perkun mogao oslabiti, što se dešava zimi uz velike hladnoće kada na vatru treba naročito paziti. Odjeke ovog običaja imamo u hrišćanstvu. Uoči Božića (rađanje boga) pale se badnjaci, grane hrastovog drveta. U najkritičnijem trenutku kada je ciča zima na vrhuncu, kada je božanstvo polumrtno, pale se badnjaci da ga održe u životu dok dan ne počne dobivati snagu, svjetlo jačati i božanstvo se buditi, oživljavati, ponovno se preporučati i rađati. Tako je badnjak kao relikv starih slavenske mitologije dobio smisao hrišćanskog običaja.

U staroj indo-iranskoj mitologiji, koja je najbliža opštoj arijskoj mitologiji, spominje se strašni bog Indra. On upravlja gromovima i olujama. Pored njega je mudri bog Varuna. Varuna je u početku bio samo gospodar nebeskog svoda, a kasnije preuzima vlast nad poretkom prirode i nad svim zakonima i silama u prirodi. On čuva materijalni svijet od razornih i uništavajućih snaga u prirodi. On prisiljava čovjeka da poštuje moralne norme i zakone. Ako čovjek pogriješi, treba da dođe pred Varunu i da mu se skrušeno moli za oprost grijeha. O tome svjedoče mnoge molitve upućene Varuni. Poslije razdvajanja indo-iranske skupine naroda u dva posebna naroda, Induse i Irance, slijedi i njihovo raseljavanje u različitim pravcima. Do razdvajanja oni su imali zajedničku tradiciju i mitologiju. Poslije razdvajanja u nacionalnom pogledu, dolazi do razdvajanja i u vjerskom pogledu. Ovo podvajanje išlo je dotle da su prethodna zajednička ubjedenja i poštivanja određenih bogova gubila važnost kod jednih, a zadržavala je kod drugih. Takav je slučaj i sa velikim zajedničkim bogom Varunom. Varuna u vedama i dalje zadržava položaj velikog i dobrog boga, dok iranska predaja stvara novo božanstvo s novim imenom. Ona više ne poštuje Varunu, nego ga smatra zlim duhom divskog porijekla. Ovo se moglo dešavati u fazama neprijateljstava između dva naroda. U iranskoj tradiciji paralela Varuni je bog Ahura, a ime Varuna, u obliku Varna, daje se opakom i prokletom divu. Indrino mjesto kod Iranaca zauzima Mitra. Tako su Iranci poslije razdvajanja od Indusa stvorili svoju novu božansku hijerarhiju na čijem čelu stoji Ahura, a puno ime mu glasi Ahuramazda. Iranska plemena poštivala su Ahuramazdu kao gospodara svijeta i poretka na svijetu. Po ovo-

me imenu religija drevnih Iranaca prije Zaratustre ili Zoroastera nazvana je mazdeizam. Kasnija Zaratustrina učenja zasni-
vaju se na mazdeističkim u koja je on unio određene reforme
nakon čega su Iranci dobili novu vjeru.

Na koji su način ovi bogovi transponovani u epskim pje-
vanjima Irana i u našoj narodnoj epici?

U našoj narodnoj epskoj poeziji bog je prikazan kao snažno
i moćno biće sa naglašenim ljudskim osobinama. Pored boga
u našoj epici spominju se i hrišćanski sveci. »Sveci iz narodne
poezije ne odgovaraju učenju naše vere; oni imaju hrišćanska
imena, a paganske osobine. To su pokršteni i prurušeni bogovi
polietističke religije. Oni dele blago — što će reći raspodeljuju
među sobom vlast nad pojavama i predmetima na zemlji i u
vaseljeni kao bogovi starih religija.«³⁶⁹

U neistorijskoj pjesmi »Sveci blago dijele«, spominje se
većina hrišćanskih svetaca. U toj pjesmi svetitelji se okupljaju
da podijele među sobom blago— tj. da podijele vlast nad poja-
vama i predmetima na zemlji i u vasioni. Na okupu su sveti
Petar, sveti Nikola, sv. Jovan, sv. Ilija i sv. Pantelija, a poslije
malo dolazi im i sestra Blažena Marija koja kroz suze saopštava
i tuži se na bezakonje u proklesoj zemlji Indiji. Gromovnik
Ilija smriuje Mariju i moli je da sačeka »dok mi ovde blago
pod'jelimo«. A kada podijele blago, odlaze na nebo pred boga
i mole ga za »ključe od sedam nebesa« kako bi mogli upravljati
prirodnim pojavama i kazniti neposlušni narod u Indiji. Prili-
kom podjele:

»Petar uze vince i šenicu
i ključeve od nebeskog carstva,
a Ilija munje i gromove,
Pantelija velike vrućine,
sveti Jovan kumstvo i bratimstvo
i krstove od časnoga dreva,
a Nikola vode i brodove.«³⁷⁰

Poslije ove podjele, sveci upravljaju prirodnim pojavama
i kažnjavaju narod u čemu učestvuje i sam bog:

»A bog pusti tešku bolezanju,
bolezanju strašnu srdobolju
te pomori i staro i mlado.

• • • • •
što ostalo to se pokajalo.«³⁷¹

U drugoj verziji ove pjesme³⁷² nabraja se 11 svetaca-apo-
stola, među kojima i Marija, sada nazvana Ognjena Marija. Ona
je ovdje sestra sv. Ilije. Svih jedanaest svetaca, pa i Blažena
Marija među njima, učestvuju u podjeli vlasti. Postoji i vari-

369. Prodanović Jaša, Naša narodna književnost, Beograd 1932, str. 115.

370. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 10—11, Beograd 1953.

371. Ibid. str. 11.

372. Ibid. str. 12.

janta ove pjesme sa naslovom »Anđeli blago dijele«. Iz pjesme se vidi da svetitelji, odnosno anđeli, uz pomoć boga, upravljaju svijetom i sprečavaju zlo na zemlji.

U drugoj jednoj pjesmi (»Sveti Nikola«) šest svetaca, tri muška: Ilija, Sava i Nikola i tri ženska: Marija, Petka i Neđelja, okupljaju se oko sofre da se goste. Ilija je najviši po rangu, zato zauzima počasno mjesto »na vrh sofre Gromovnik Ilija«.

Vidimo da su narodna predaja i narodna epika ostavile mjesto za jednog glavnog boga i dala mu šest pomoćnika. Osobine slovenskog Peruna najvećim dijelom prešle su na sv. Iliju, a djelomično na ovog glavnog epskog boga. Epski stvaraoci koji su živjeli i stvarali u doba hrišćanstva morali su iznad svih svetaca ostaviti mjesta za jednog posebnog boga koji bi bio bliži hrišćanskom poimanju vrhovnog božanstva. Na osnovu izloženog može se zaključiti da su neka paganska božanstva starih Slovena prurušena u hrišćanske svetitelje ušla u našu narodnu epiku.

Isti slučaj imamo kod Iranaca. U Zoroastrovoj vjeri, kako smo istakli, vrhovni bog je Ahura ili Auramazda. On stanuje na visokim nebesima iznad zvijezda. Taj prostor je istovremeno izvor svjetlosti, vode, vatre i zemlje. Ahura je vrhovni gospodar svjetla i nebeskih prostranstava. U blizini njega nalazi se šest svetih stvorenja koja pomažu vrhovnom bogu da lakše upravlja svijetom. Ova bića su nekada sveti duhovi, a nekad anđeli. Tri od ova sveta bića su muškog, a tri ženskog roda. Ženska bića imaju ulogu majki, a muška ulogu očeva. Svako od ovih bića ima vlast nad dređenim pojavama i stvarima na zemlji. Muška bića su:

1. Urdibihišt,³⁷³ u svijetu ideja zastupa čistoću, svetost i božiju, pravdu, a na zemlji upravlja i ima vlast nad vatrom.
2. Šehriver³⁷⁴ je u svijetu ideja predstavnik vlasti, sjaja i snage boga Ahuramazde, a u materijalnom svijetu brine se o metalima i rudnicima.
3. Behmen³⁷⁵ u svijetu ideja predstavlja ispravnu misao Ahuramazde, a u materijalnom svijetu povjereno mu je nadgledanje korisnih životinja.

Ženska bića su:

1. Isfendar mu³⁷⁶ kćerka Ahuramazde. Ona je veza između stvorenja i stvoritelja. Oličava pokornost prema Ahuramazdi. U materijalnom svijetu ona je anđeo zaštitnik plodne zemlje.
2. Hordâd³⁷⁷ predstavница savršenstva i potpunosti Ahuramazde. Na ovom svijetu zaštitnica je voda.

373. II mjesec iranske sunčane godine (od 21. aprila do 21. maja)

374. VI mjesec iranske sunčane godine (od 23. avgusta do 22. septembra)

375. XI mjesec iranske sunčane godine (od 22. januara do 19. februara)

376. XII mjesec iranske sunčane godine od 20. februara do 20. marta)

377. III mjesec iranske sunčane godine (od 22. maja do 21. juna)

3. A m o r d â d³⁷⁸ predstavlja vjernost i besmrtnost Ahura-mazde.

Priroda ovih bića nije uvijek potpuno i precizno određena. Nekada se nazivaju svetim duhovima (ervah-i mukaddes), a nekada anđelima (firištegan). U Avesti se nazivaju im š a s p e n d.

Premda je Firdusi bio dosljedan musliman, unio je imena božanstava i drugih svetih bića iz Zoroastrove vjere u svoj epski spjev Šahnamu, i spominju se na nekoliko mjesta, između ostalog i na ovim:

»U život se carski, sunce i mjesec,
u Hormuzda, u tron, u krunu kunem«.³⁷⁹

(»Be džân ve ser-i šâh ve huršîd ve mâh-be dâdâr-i hormuzd ve taht
ve kulâh«.)

U drugom jednom pjevanju, kada glavni junak Rustem blagosilja cara Husreva, obraća mu se sljedećim riječima:

»Na prijestolju da budeš ko' Hormuzd,
a kao Behmen čuvar časne krune.
U životu Urdibihišt premudri
da te čuva valjano i razumno.
Poput Šehrivera da si pobjednik,
i na glasu veličinom i slavom.
Nek te Isfendarmuz dobro nadgleda,
život, duša nek ti budu veseli
Pomoćnika kao Hordad da imaš,
a Amordad nek ti radost podari«.³⁸⁰

(»Čû hormuzd bâdet bedîn pâjegâh-čû behmen nighbân-i ferruh
kulâh.

Heme sâle urdibišt-i hežîr-nighbân-i tu bâ hoš ve râj-i pîr.
Čû šehrîveret bâd pîrûzger-be nâm-i buzurgî ve ferr ve huner.
Sifendârmuz pâsebân-i tu bâd-hired, džân rûšen revân-i tu bâd.
Ču hordâdet ez jâverân ber dihâd-zi mordâd bâš ez ber ve bûm šâd«.)

Iz navedenih primjera vidi se da je i u Šahnami Ahura-mazda ili Hormozd zadržao prijestolje vrhovnog božanstva sa šest glavnih pomoćnika i mnoštvom drugih svetih bića. U našoj narodnoj epici među svecima, kako smo već istakli, po rangui je najviši sveti Ilija. Na Iliju su djelomično prešla svojstva vrhovnog boga iz slavenske mitologije Peruna. Slavenski narodi na Balkanskom poluostrvu prelaskom na hrišćanstvo nisu sasvim zaboravili dotadašnju svoju tradiciju, običaje i mitologiju, pa su svojstva sa Peruna prenosili na svetog Iliju odnosno dijelom na glavnog hrišćanskog boga. I pojedinosti da uz glavnog boga postoje po tri muška i po tri ženska sveta bića ili

378. V mjesec iranske sunčane godine (od 23. jula do 22. avgusta)

379. Šahnama, dio III, str. 225, Moskva 1963.

380. Šahnama, dio V, str. 53—54, Moskva 1965.

anđela interesantna je za uporedno izučavanje mitologije Iranaca i Slovena.

Na kraju možemo zaključiti da su spomenuta tri naroda, Indusi, Iranci i Slaveni, u pagansko doba imali po jednog vrhovnog boga. Ovi bogovi po svom položaju i osobinama među drugim božanstvima slični su jedan drugome. Kod Indusa taj bog se zvao Varuna, kod Iranaca Ahura ili Ahuramazda, a kod Slavena Perun, Parun ili Parkun.

Tragove poštivanja ovih bogova i njihovih pomoćnika, svetih bića ili anđela, nalazimo i u Šahnami i u našem narodnom epskom pjevanju. U Šahnami Ahura, Ahuramazda se spominje kao Hormuzd, a u našem epskom pjevanju svojstva Peruna manjim dijelom nalazimo kod hrišćanskog boga, a većim dijelom ta su svojstva prešla na svetog Iliju.

2. Geneza duše pretka u samostalno biće

U našoj narodnoj pjesmi »Kako se krsno ime služi« govori se o tome kako srpski car Stjepan priređuje slavu u čast svoga sveca svetog Arandela. Na slavi su prisutni svi važni predstavnici carstva. U početku gozbe car lično poslužuje na svojoj slavi goste vinom (»a car Stjepan ladno vino služi«). Dok car služi vino gostima i stoji na nogama, Arandel mu povlađuje: »Stajaše mu sveti Arandeo-stajaše mu na desnom ramenu-miluje ga krilom po obrazu«. Međutim, kada je car, na molbu gostiju, sjeo za trpezu i slugama prepustio služenje vino (»slugam dade da mu vino služe-da mu sluge krsno ime služe«), Arandel se rasrdio:

»Kad car Stjepan sjede za trpezu,
rasrdi se sveti Arandeo,
udri cara krilom po obrazu,
pa otide iz careva dvora«. ³⁸¹

To ne primjećuje ni car, niti iko od prisutnih »razma jedan kaludere stari«, koji, uz suze, saopštava caru i ostalima nevidljivo prisustvo i odlazak Arandela. Kad car shvati da je pogriješio, diže trista sveštenika, dvanaest vladika i četiri velika proigumana koji sa starostavnim knjigama tri dana i tri noći »čate« velike molitve i »bdenija«, moleći se bogu i svetom Arandelu. Najzad se sveti Arandeo smilovao i oprostio grijehe caru:

»Što je care sjeo za trpezu,
a još nije ni slave napio,
a zaišta ni metanisao«. ³⁸²

U ovoj pjesmi interesantan je motiv svetog Arandela koji sjedi na desnom krilu cara Stjepana. U komentaru ove pjesme

381. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 94, Beograd 1953.

382. Ibid. str. 94.

Svetozar Matić piše: »U našoj staroj književnosti ima prevedena priča u otačniku, kako anđeli stoje na ramenima »starca nekog dobrodetelnog i svetog«, dok starac služi službu. Vjerovatno je ta pripovetka poslužila za predmet ove pesme«. ³⁸³

Znači, u našoj tridiciji i prije nastanka narodnih pjesama postojao je ovaj motiv, odnekuda preveden u našu staru književnost. Uzgred rečeno, ova pjesma zahtijeva izvršenje i poštivanje propisa o slavi da »domaćin ne sjeda za sto, nego stoji gologlav i služi gostima vino i rakiju« kako stoji u Vukovom Rječniku kod »krsno ime«.

U pjesmi »Uroš i Mrnjavčevići« kralj Vukašin juri oko crkve svoga sina. On je ljut na Marka što u pitanju nasljedstva carstva nije rekao da je carstvo na njemu, Vukašinu. U trenutku kada ga pristizhe, iz crkve nešto progovara: »Bjež u crkvu, Kraljeviću Marko«. Vrata se sama otvaraju i za Markom zatvaraju. Doletjevši do vrata, kralj Vukašin udara handžarom po direkui i »iz direkta krvca pokapala«. Kralj Vukašin misli da je ubio sina Marka, ali mu iz crkve nešto progovara:

»A čuješ li, Vukašine kralje,
ti nijesi posjekao Marka,
već posječe božjega anđela«.

Komentarišući ova dva motiva, Veselin Čajkanović ih dovodi u vezu sa paganskim vjerovanjem po kome svako od rođenja ima anđela koji ga prati do smrti i stoji mu na desnom ramenu. »To su u stvari duše, pretci zaštitnici. To nije dakle, pesnička fikcija, nego stvarno narodno verovanje, jedan ostatak iz najdublje starine. Za sveca koga Srbi slave zna se da je to njihov mitski predak, pleroma svih predaka. U našim verovanjima i religijskoj frazeologiji može se naći dosta potvrda da su pretci i uopšte pokojnici, odnosno duše njihove zamenjeni ponekad svecima ponekad anđelima... Božji anđeo u direkui od crkvenih vrata iz kojih je potekla krv kad ih je kralj Vukašin udario handžarom, takođe je neka duša ili demon kod drugih vera koja čuva građevinu«. ³⁸⁴

Anđeli ili sveci prate čovjeka tokom cijelog života. Neki anđeli borave po građevinama i čuvaju ih, neki borave po rijekama, a neki izazivaju nepogode i bolesti. Po narodu postoji vjerovanje da nekakav demon noću dolazi pod krilo pijetla i budi ga da bi pijetlovom pjesmom oglasio određeni čas noći. Također, dobar demon, odnosno duša pretka ulazi u plečku životinja, pa otuda u narodu postoji gatanje u plečku.

Iz citiranih stihova dvije narodne pjesme vidi se da su ostaci ovih vjerovanja ušli u našu narodnu epiku.

Vjerovanja u slična bića nalazimo i u iranskoj predaji kao i to da su neka od ovih vjerovanja ušla u iranski epski spjev Šahnamu.

383. Ibid., komentar uz pjesmu br. 19, str. 653.

384. PPNP, svezak 1, godina 1935, str. 20, članak V. Čajkanovića »Svetac na desnom ramenu«.

U Avesti, u dijelu Ferwerdin jašt, postoji himna u čast ne-
kakvih nadnaravnih bića zvanih ferahveši. Po prihvaćenom
mišljenju u nauci, ferahveši su nevidljive sile koje se nalaze
u svakoj pojedinoj jedinki živog ili neživog svijeta. U stvari,
teško je tačno spoznati i definisati suštinu ovih nevidljivih
snaga. Prema onome što se iz dijelova pomenutog Ferwerdin
jašta iz Aveste može zaključiti, suština bića zvanih ferhaveši
je dosta složena. U starijoj postavestinskoj tradiciji ferahveši su
shvaćeni kao duše umrlih predaka. Na molbe i obožavanja po-
tomaka, ferahveši im daju blagodati i upućuju ih na dobro.
Prvih pet dana na početku iranske nove godine, ove duše pre-
daka, u obliku ferahvešija, silaze na zemlju da bi posjetile
porodice svojih predaka. Zbog toga su Iranci, prvih dana nove
godine, morali da vode uredan život i da drže kuće čiste i ure-
dne, čime se nastojalo iskazati poštovanje prema dušama umrlih
predaka. Ove duše-ferahveši deset dana prije nove godine kruže
iznad ognjišta i kuća svojih potomaka. Ako kuće njihovih poto-
maka i život u njima ne bi bili kako treba, vraćali bi se na nebo
tužni i razočarani. Zato su stari Iranci nastojali da im kuće i
život u njima pred novu godinu budu što uredniji. Ostaci ovih
običaja održali su se i do danas, pa se pred novu godinu pri-
mjećuje posebna živost u čišćenju i uređivanju stanova. U vezi
s tim, postoji čitav niz ritualnih radnji pred novu godinu, uz
novu godinu i poslije nove godine.

U kasnijim stoljećima pojam ferahvešija postaje širi i slo-
ženiji. Oni sve više postaju samostalna nadnaravna bića, da bi
najzad postali bića koja imaju svoje vlastite duše. Ta nevidljiva
stvorenja sada stiču prefinjeniju supstanciju i javljaju se kao
zaštitnici i čuvari, ne samo ljudi nego i božanstava. Sva živa
bića, zemlja, nebo i rastinje imaju svoga ferahvešija, svoga vje-
čnog čuvara. Po Zoroastrovoj vjeri svaki ferahveši ima moć
rasuđivanja. Ferahveši pomažu bogovima u njihovoj vječnoj
borbi protiv Ahrimena, predstavnika zla. Sa ovakvim osobina-
ma i dužnostima, ferahveši Zoroastrove vjere su slični anđe-
lima drugih vjera. I u perzijskom jeziku riječ firište-ferište,
koja znači anđeo, nastala je od riječi ferahveši, zbog sličnosti
ferahvešija i anđela.

Drugi naziv za ferahveši je farvahr. Te dvije riječi
imaju kraći oblik farr. Međutim, iz tekstova Aveste, odje-
ljak zvanj Zamjad jašt, fonemski skup farr pojmovno i
suštinski se donekle razlikuje od riječi ferahveši i farvahr.
Ferahveši i farvahr su neakva nevidljiva božanska stvorenja.
Ona bdiju nad ljudima, životinjama i ostalim predmetima, po-
javnostima na ovom svijetu. Ona prate i štite čovjeka tokom
čitavog života. Smrću štćenika ova bića se povlače na nebo,
ali i dalje ne zaboravljaju svoje štćenike. Međutim, prema
Zamjad jaštu »Farr znači božansko svjetlo, bljesak. U čijem
srcu ono zasiya taj postaje uzvišeniji i odabraniji od drugih.
Zahvaljujući ovom bljesku, određena ličnost postaje car, postaje
dostojna krune i prijestolja, sposobna je da ostvari mir i pravdu
i da uvijek pobjeđuje. Također, zahvaljujući ovom božanskom

bljesku, određena ličnost postiže unutrašnje pročišćenje i duhovno savršenstvo i samo takva može biti izabrana od strane boga za božijeg poslanika.³⁸⁵

U Šahnami riječ *farr* se spominje mnogo puta, i to obično uz riječ »*izedi*« što znači božanski, u sintagmi »*farr-i izedi*«, znači božanski *farr*. Ovaj *farr* predstavlja se u obliku raznih životinja, kao što su ptica, ovca, jagnje i muflon (dikobraz). Na perzijskim reljefnim i bareljefnim kompozicijama on je predstavljen obično u obliku male ptice sa većim raširenim krilima, koja lebdi iznad glave nekog cara dok ovaj prima krunu ili dok sjedi na prijestolju. *Farr* je u Firdusijevoj Šahnami opisan u oblicima raznih životinja. Po svojoj suštini i ulozi opisanoj u Šahnami, *farr* odgovara svetom Arandelu iz naše narodne epike. Kako se iz tekstova Šahname vidi, niko bez božanskog *farr*-a ne može postati car Irana. Čak ni sinovi samoga cara. I oni ako nisu obdareni ovim *farr*-om, nisu dostojni carevanja i ne mogu nasljeđivati svoga oca. Nekada se u Šahnami *farr* naziva i carskim *farr*-om (*farr-i šahinšahi*).

Po Šahnami, poslije ubistva iranskog cara Novzera, iranski junaci na čelu sa Zalom okupljaju se i vijećaju koga da izaberu za cara, jer po svim znacima, sinovi poginulog cara Tus i Gostehm, lišeni su *farra*. Na koncu dolaze do zaključka da samo jedan od potomaka ranijeg cara Feriduna po imenu Zov sin Tahmaspa, posjeduje božanski *farr* i da jedino on može preuzeti carsku krunu i prijestolje. Zov je bio vrlo star, ali on je obdaren *farrom* i postaje car Irana. Firdusi o tome veli:

»Noću, umjesto da spava sjede Zal
i mnogo priča o Efrasijabu.

Potreban je car porjekla carskoga
koji znade šta se nekad zbivalo.

O, kad bi Tus i Gostehm *farr* imali,
vojske i junaka dosta imaju.

Njima kruna i tron ne dolikuju,
potreban je car uma razborita,
koji je nadaren *farrom* božanskim,
iz čije će krune razum sijati.

U potomstvu Feriduna tražiše
cara dostojna visokoga trona.

Zova Tahaspova samo nađoše,
koji carski *farr* i hrabrost imaše«.³⁸⁶

(»Šebî zâl binišest hengâm-i hâb-suhan guft bisjâr zi efrâsijâb.
Bibâjed jekî šâh-i husrev nižâd-ki dâred guzešte suhanhâ be jâd.
Eger dâredî tûs ve gostehm ferr-sipâhest ve gordân bisjâr mer.
Nezîbed ber îšân hemî tâdž ve taht-bibâjed jekî šâh-i bidâr baht.

385. Ferheng-i Muhamed Muin, Teheran 1964, riječ *farr*.

386. Šahnama, dio II, str. 43, Moskva 1963.

Zi tohm-i ferîdûn bidžustend čend-jekî šâh-i zîbâj-i taht-i bulend.
Nedîdend džuz pûr-i tahmasp zov-kî ferr-i kejân dâšt ve ferheng-
-gov«.)

Na drugom mjestu u Šahnami junak Gîv, ljut zbg nerazboritih riječi Tusa, u lice mu govori da on, Tus, ne posjeduje farr-a ni razuma:

»Ljutito Gîv poskoči ispred njega,
jer mu se ne svidje pamet njegova.

Dode, Guderzu Gušvadovu reče:

— Farr i razum kod Tûsa ne postoje«. ³⁸⁷

(»Dižem gîv ber hâst ez piš-i û-ki hâm âmedeš dâniš ve kîš-i û.
Bijamed be gûderz-i gušvâd guft-ki ferr ve hired nîst bâ tûs džuft.«)

Bez farra Tûs i Gostehm nisu mogli preuzeti carsku krunu. U vezi sa činjenicom da se božanski farr predstavlja u obliku raznih životinja, u Šahnami imamo više primjera. U pjevanju o Erdevânu i Erdešîru, Erdešîr je u službi cara Erdevana. Erdevan ima kćerku. Erdešîr se u nju zaljubi i oni sporazumno bježe zajedno iz dvora Erdevana. Erdevan ih slijedi i u putu narod primjećuje da za Erdešîrom, koji je također carskog porijekla, juri muflon. Kada Erdevan pita ljude da objasne šta znači muflon koji juri za Erdešîrom, pratioci mu odgovaraju da je muflon u stvari božanski farr i ako stigne Erdešîra, više niko ne može spriječiti da on postane novi car Irana. Tako se i događa i Erdešîr osniva novu dinastiju Sasanida. Firdusi nam to saopštava na sljedeći način:

»U putu na jednom mjestu Erdevan
mnogo ljudi sa bravima ugleda.

Upita da li su pred smiraj sunca
ovud čuli topot konjskih kopita,
da l' je dvoje ovuda projurilo
na konjima bijelome i crnom?

Jedan odgovori: »Ovud prodoše
dva jahača i poljem odjezdiše.

Tik za njima jedan muflon juraše,
poput konja prašinu zadizaše.

Svom veziru tada reče Erdevan:

— Ovaj muflon zašto trči za njima?

Vezir odgovori: to je njegov farr,

njegova krila ka sreći i carstvu.

Ako muflon njega stigne, ne trči,
jer trčanje biće za nas predugo«. ³⁸⁸

(»Be râh ber jekî nâmver dîd džâj-besî ender û merdum ve čârpâj.
Bîpursîd ezîšân ki šebgîr-i hûr-šenîdîd âvâz-i mâl-i sutûr.

387. Sahnama, dio III, str. 237, Moskva 1965.

388. Sahnama, dio V, str. 145—146, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

Dû ten ber gezuštend pûjan be râh-jekî bârei-heng ve dîger sijâh. Jekî guft ezišân ki îder guzešt-dû ten bâ dû esp ender âmed be dešt. Be dum-i sevârân jekî gorm pâk-čû espî hemî ber perâgende hâk. Be destûr guft ân zemân erdevân-ki in gorm bârî čirâ šud devân. Čunîn dâd pâsuh kî ân ferr-i ûst-be šahî ve nîk ahterî perr-i ûst. Ger in gorm der jâbed orâ metâz-ki kâr gerded ber mâ dirâz.«.)

Potjera se ipak nastavlja i na sljedećem susretu sa ljudima Erdevan se obraća sveštenicima i interesuje se za vrijeme prolaska dva konjanika. U jednom gradu mûbedi (zoroastrovski sveštenici) govore Erdevanu i savjetuju mu sljedeće:

»Kroz ovaj grad dva jahača prodoše,
usta žednih i punih od prašine.
Jedan muflon za jahačem juraše,
takvog lika ne vidjeh ni na dvoru.
Rep pauna, a krila od simurga,
glava, uši, kopite ko' u Rahša.
Brz ko' vjetar, a boje je purpurne,
ne zapamti niko takvog muflona.
Još dodade Erdevanu knez sela:
— Odavde se ti povрати u svoj kraj.

Njegova sreća s njim se je sastala,
od ove potjere nema koristi«. ³⁸⁹

(»Bedîn dešt buguzešt pûjân dû ten-pur ez gird ve bî âb gešte dihen.
(»Jekî gorm-i tâzân zi domm-i sevâr-ki čûn û nedîdem ber îvân nigâr.

Čû sîmurg bâl ve čû tâvus domm-čû rahš-i dilâver ser ve
gûš ve somm.

Be reng ergevân ve be teg tund bād-nedâred ber ânsân kesî gorm
jâd.

Čunîn guft bâ erdevân kedhudâj-ki îder meger bâz gerdî be džâj.
Ki bahteš pes-i pušt-i û der nišest-ezîn tâhten bād mâned be dest«.)

Iz ovih stihova može se zaključiti da je carski farr (ferr pobjegao iz Erdevanova doma i spojio se sa Erdešiom. Time je na njega prešlo pravo i sposobnost carevanja. Treba napomenuti da Erdevan nije primijetio da je njegov farr/ferr pobjegao iz dvora; to primjećuju sveštena lica, mubedi, i knezovi sela.

Po onome što se može zaključiti iz tekstova Aveste, farr/ferr zbog grijeha napušta određenog vladara ili njegove sinove, čime oni bivaju lišeni sposobnosti i prava carevanja. Takav slučaj se, po Avesti, dogodio i moćnom vladaru Kej-Kavusu, koji je i u Šahnami veliki vladar, ali u svojim postupcima često nerazuman. Po Avesti Kej-Kavus je hrabar i moćan nosilac farra, graditelj sedam čudesnih dvoraca na Elburz planini i pobjednik i vladalac nad divovima Mazenderana. Podstaknut

389. Ibid. str. 147.

divovima koji mu žele pogibiju, on postaje gord i ohol prema bogu (jezdanu) i zato privremeno biva lišen farra.³⁹⁰

Bježanje farra od vladara koji griješi podsjeća na svetog Arhandela na desnom ramenu cara Stjepana iz naše narodne epike. I Arhandel napušta Stjepana kada ovaj počinje da postupa neispravno, i tek uz mnoge molitve i pokajanja vraća se opet caru da bi on mogao nastaviti carevanje. Ni Arhandela svak ne vidi, nego samo sveštenik koji obavještava o dolasku i odlasku svetog Arhandela. Arhandel je krilasto stvorenje, i poput ferahvešija iz Aveste, odnosno božanskog farra/ferra iz Šahname, nevidljivo za svakoga. Isto tako nevidljivo biće koje na crkvenim vratima ranjava Vukašin i za koje se kaže da je božiji anđel, u stvari je nekakav čuvar crkve, po čemu liči na ferahvešija iz Aveste koje Ahuramazda šalje sa neba na zemlju da paze i nadgledaju dobra stvorenja. Razlika je jedino u tome što naš pjesnik takvog čuvara zamišlja i za zgradu crkve.

Na osnovu izloženog može se povući paralela između ferahvešija ili ferahvera iz Aveste i duša pokojnika-zaštitnika i znaše narodne predaje, odnosno između farra/ferra iz Šahname i svetog Arhandela na ramenu cara Stjepana ili božijeg anđela na crkvenim vratima iz naše narodne epike.

3. Posrednici između boga i ljudi

U našoj narodnoj pjesmi »Propast carstva srpskoga« imamo sljedeći motiv:

»Poletio soko tica siva
od svetinje od Jerusalima,
i on nosi ticu lastavicu,
to ne bio soko tica siva
veće bio svetitelj Ilija;
on ne nosi tice lastavice,
veće knjigu od Bogorodice,
odnese je caru na Kosovo«.³⁹¹

U pjesmi se dalje saopštava kako knjiga sama caru govora i pita ga:

»Kome ćeš se privoleti carstvu?
ili voliš carstvu nebeskome,
ili voliš carstvu zemaljskome?

Car razmišlja kome carstvu da se opredijeli i najzad donosi odluku:

390. Interesantan je podatak da kod obadva naroda postoje priče otprilike sljedeće sadržine: U nekom carstvu umire vladar koji nema nasljednika. Narod se okuplja i dogovara kako da izaberu novog vladara. Obično se dogovore da se sutra na gradskom trgu u određeno vrijeme okupi sav narod, pa zatim da puste orla ili sokola i na čiju glavu ili rame padne ptica toga da ustoliče za novog vladara. Tako čine i dolaze do novog vladara. Ovaj postupak sa puštanjem ptice i njenim padanjem na nečiju glavu ili rame po prilici je bližega i daleka refleksija useljavanja božanskog farra u nekoga, koju u različitim formama vidimo kod obadva naroda.

391. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 288, Beograd 1958.

»Ako ću se privoleti carstvu,
privoleti carstvu zemaljskome,
zemaljsko je za maleno carstvo,
a nebesko uvek i doveka«. ³⁹²

Motiv koji je ovdje interesantan je to da od »božanske stolice« glas i poruku od boga Lazaru donosi poslanik u licu ptice-sokola i da Lazar onaj svijet pretpostavlja ovom svijetu.

U Šahnama imamo sličan motiv Andeo po imenu Surûš često se javlja iranskim vladarima i junacima donoseći im poruke i naredbe od boga. Između ostalih, javlja se i Kej-Husrevu i donosi mu važnu vijest:

»Juče me u zoru sanak obhrva,
i od boga časni Surûš javi se:
— Pripremi se, vr'jeme dođe da ideš,
i kraj tvojim brigama i patnjama«. ³⁹³

(»Sehargâh merâ češm biganûd dûš-zi jezdân bijâmed hudžeste
surûš.

Ki ber sâz kâmed geh-i reftenet-serâmed nežendî ve nâhuftenet«.)

Kej-Husrev shvata ovu poruku i sprema se da napusti ovaj svijet. Odluku saopštava iranskim velikašima, koji su time mnogo iznenađeni. Međutim, Kej-Husrev je odlučan i odgovara im:

»Svako od vas koji ima razuma,
znajte ovo dobro i zlo proći će.
Sv'jet je prolazan, svi ćemo nestati,
onda čemu takva tuga i žalost?

plašite se samo boga jedinog,
na ovoj zemlji spokojni ne bud'te,
jer i ovo vrijeme će da prođe,
ono svakom časove odbrojava.

Mnogo se trudih i mnogo namučih,
ne vidjeh da iko ovdje ostaje.
Od prolaznog sv'jeta dušu otrgoh,
i dokrajčih ove patnje i boli«. ³⁹⁴

(»Her ânkes ki dârîd râh ve hired-bidânîd kîn nîk ve bed bigzered.
Heme reftenî îm ve gîtî sipendž-čirâ bâjed îñ derd ve endûh ve
rendž.

Bitersîd jekser zi jezdân-i pâk-mebâšîd îmen bedîn tîre hâk.
Ki îñ rûz ber mâ hemî bugzered-zemâne dem-i her kesî bišumured.
Bikûšîdem ve rendž burdem besî-nedîdem ki îder bimâned kesî.
Kunûn džân ve dil zîn serâj-i sipendž-bikendem ser âvurmed îñ derd
ve rendž«.)

392. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 289, Beograd 1958.

393. Šahnama, dio V, str. 392, Moskva 1967.

394. Šahnama, dio V, str. 399, Moskva 1967.

Lazareva odluka za nebesko carstvo jer, »zemaljsko je za maleno carstvo-a nebesko uvek i daveka« i Kej-Husrevovo odricanje od ovog svijeta i života blisko je jedno drugome. U ovakvim postupcima vladara naziru se odjeci misticizma. S druge strane, anđeo Suruš i sveti Ilija koji posreduju između božanske stolice i ljudi međusobno imaju zajedničkog. Suruš je jedan od najvećih anđela u mazdeističkoj vjeri i uvijek je u blizini božijoj odakle biva upućen kao nosilac poruka za ljude. I sveti Ilija koji je ovdje kao nekakva ptica, nekakav anđeo, dolazi od Bogorodice, što će reći od božije stolice, i donosi poruku Lazaru.

Anđeli, u perzijskom jeziku firište, u stvari su glasnici, i to glasnici koje bog šalje ljudima. »Prema religijskom vjerovanju anđeli su božiji glasnici u ljudskoj spodobi, obučeni u bijele velove, s velikim bijelim krilima, koji posreduju između boga i ljudi prenoseći ovima njegova naređenja i izvršavajući razne njegove naloge... Pojam anđela uvodi polietističke elemente u židovsku i kršćansku religioznu ideologiju, isto tako kao što su to sotona i đavoli. To su dobri i zli duhovi što su ih ljudi nekada štovali u prirodnim religijama i koje su pojmove od ovih preuzele objavljene religije.«³⁹⁵

Paganska dobra i zla božanstva, odnosno dobri i zli duhovi, transponovani su u kasnije objavljene religije. Kod Iranaca u Zoroastrovoj vjeri kao antitezu božanstvu dobra Ahuramazdi imamo predstavnika zla Ahrimena. U hrišćanskoj religiji je to sotona koji se sa svojim pomoćnicima bori protiv »Mihaela i anđela njegovih« (Apokalipsa). U starom Zavjetu đavo je antiteza bogu, a u islamu dvije antiteze su bog i šejtan.

4. Tragovi astrologije

U dva epska pjevanja nalazimo tragove i ostatke kaldejskih astroloških učenja o proricanju sudbine čovjeka po položaju nebeskih tijela i pojavama na nebu. Mesopotamski narodi vjerovali su da događaji i pojave na nebu utiču na zemaljska zbivanja, s tim što nebeske pojave prethode zemaljskim. Iz ovakvih vjerovanja rezultirao je nastanak i razvoj astrologije u Mesopotamiji prije svih drugih nauka.

Po našoj narodnoj pjesmi »Početak bune protiv dahija« na nebu iznad Srbije dešavaju se čudne pojave. Narodni pjesnik u tome vidi ruke svetaca i veli »neбом sveci staše vojevati-i prilike različne metati«. Ove »različne prilike« prethode velikim pojavama na zemlji, u Srbiji, jer se javljaju »kad se čaše po zemlji Srbiji-po Srbiji zemlji da prevrne«. Pojave su neobične i stravične: mjesec se hvata svaku noć »od Tripuna do svetoga Đurđa«, dakle više od 75 dana, »od Đurđeva do Mitrova dana — sve barjaci krvavi idoše-viš' Srbije po nebu vedrome«, dakle više od pola godine. Dalje se javlja grmljavina na Savindan, baš »u sred zime kad mu vreme nije«, munja sijeva na časne verige, zemlja se trese sa istoka i, najzad, iznad Srbije na

395. Mandić Oleg, Leksikon judaizma i kršćanstva, riječ anđeli, Zagreb 1969.

vedrome nebu »uhvati se sunce u proljeće-u proljeće na svetog Tripuna-jedan danak tri puta se vata-a tri puta igra na istoku«. Ove pojave zapažaju »Turci Biograci« i sedam dahija iz grada, što ih mnogo zabrinjava. Oni se okupljaju i dok »suze rone a prilike glede«, zaključuju: »ala kardaš, čudnijeh prilika-ono joldaš, po nas dobro nije«. Da bi vidjeli šta se sve na zemlji ima da dogodi, a posebno šta će biti sa njima, dahije pribjegavaju proricanju po zvijezdama:

»Pa od jada svih sedam dahija,
načiniše od stakla tepsiju,
zagrabiše vode iz Dunava,
na Nebojšu kulu iznesoše,
na vrh kule vrgoše tepsiju,
u tepsiju zv'jezde povataše
da gledaju nebeske prilike,
što će njima biti do pošljetka«. ³⁹⁶

Kada su se ogledali u ovoj tepsiji u koju su pohvatali zvijezde:

»Sve dahije očima vidješe,
ni na jednom glave ne bijaše«.

Poslije javljanja ovakvih prilika, Srbi se dižu na ustanak i nastaje pometnja u zemlji. Dahije bivaju pohvatani i svi pogubljeni. Tako se po pjesniku pometnja među zvijezdama odražava na zemlji, gdje se mijenjaju prilike i ostvaruje proricanje po zvijezdama uhvaćenim u tepsiju. Zbivanja među zvijezdama uticala su na zbivanja na zemlji.

U Šahnami uočavamo slične motive. Kada arapski vojskovođa Sa'd ben Veqqas napada na Iran, iranski vojskovođa Rustem Ferruhzân uvjeren je, da nebo, sudbina nije naklonjeno Irancima. On pomoću astrologa posmatra nebeske prilike i poput dahija vidi loš kraj za sebe i Irance:

»Rustem je na nebu stanje shvatao,
zvjezdoznanac bješe i pravdoljubiv.
Znao je da iz bitke nema spasa,
da carska voda viš' tud ne protiče.
Uze astrolab i zv'jezde pohvata,
zbog zle sudbe za glavu se uhvati«. ³⁹⁷

(»Bidânist rustem šumâr-i sipihr-setâre šumur bûd bâ dâd ve mihr. Hemî guft kîn rez m râ rûj nîst-reh-i âb-i šâhân bedîn džûj nîst. Bijâvurd sullâb ve after giriift-zi rûz-i belâ dest ber ser giriift«.)

Kada Rustem iz položaja zvijezda razaznaje loš kraj Irana, piše pismo svome bratu i o tome mu ovako kazuje:

396. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. IV, str. 121, Beograd 1958.
397. Šahnama, dio VII, str. 217, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

»Dalje reče: zbog prilika na nebu,
mudri ljudi počinju zlo slutiti.

Tako je i biće važnih zbivanja,
od kojih će srcu život omrznut'.
Sve što će se desiti to vidim ja,
i zbog toga sebi šutnju izabrah.
Sada tiho plačem za Irancima,
za Sasanidima srce me boli.

Poraz će nam da dođe od Arapa,
Zvijezde samo na zlo ukazuju«. ³⁹⁸

(»Diger guftu kez gerdeš-i âsemân-pežûhende merdum ševed bedgu-
mân.

Čunînest ve kârî buzurgest pîš-hemî sîr gerded dil ez džân-i hîš.
Heme būdenihâ bibînem hemî-vezû hâmušî ber guzînem hemî.
Ber irânijân zâr girjân šudem-zi sâsânijân nîz burjân šudem.

Kezîn pes šikest âjed ez tâzijân-setâre ne gerded meger ber zijân«.)

Na drugom mjestu, u pjevanju o velikoj bici iranskog cara
Kej-Husreva sa turanskim carem Efrasijabom, zvjezdoznanc
uz pomoć astrolaba i astronomskog kalendara po položaju i ra-
sporedu zvijezda istražuje tajnu i ishod bitke:

»Zvjezdoznanci kod dvojice careva,
s kalendarima bijahu u brizi.
Astrolabom tajne neba čitahu,
kome će nebo milost da ukaže.
Nebo se u bitku umiješalo,
zvjezdoznanc beznadežan bijaše«. ³⁹⁹

(»Setâre šumur pîš-i du šehrijâr-pur endîše ve zîdžha ber kenâr.
Hemî bâz džustend râz-i sipîhr-be sullâb tâ ber ki gerded be mihr.
Sipîhr ender ân dženg nezzâre būd-setâre šumur saht bičâre būd«.)

Ovakvih predskazanja u Šahnami ima mnogo. Navedeno
predskazanje Rustema Ferruhzâda jedno je od najupečatljivijih.
On vidi da će u ratu sa Arapima sigurno biti ubijen, da će
iranski prijesto pasti i da će Arapi odnijeti pobjedu. I turske
dahije, kako smo vidjeli, u tepsiji vode vide sebe bez glava.
Predskazanja u obadva slučaja potpuno su se ostvarila.

5. Predviđanja pred ženidbu

U obadvije epike nalazimo slučajeve da nekoj ženidbi stoje
na putu određene prepreke. U takvim slučajevima pribjegava se

398. Ibid. str. 217.

399. Šahnama, dio V, str. 257, Moskva 1967.

proricanju sudbine da se vidi da li je određena ženidba suđena ili nije, i ako sudbina bude odredila da dođe do ženidbe, to više niko ne može spriječiti.

U našoj narodnoj pjesmi »Ženidba kneza Lazara«, silni car Stjepan hoće da oženi svoga slugu Lazara i veli mu:

»Ja sam za te našao djevojku,
i za mene dobra prijatelja,
u onoga stara Jug-Bogdana,
milu seju devet Jugovića.
No se Jugu pomenut ne smije,
nije lasno njemu pomenuti,
jer je Bogdan roda gospodskoga,
neće dati za slugu djevojku«. ⁴⁰⁰

Kada car Stjepan pred Jug-Bogdanom i njegovim sinovima saopštava da »Lazo hoće Milicu djevojku«, devet Jugovića se energično protive pa čak zbog toga hoće da ubiju cara:

»Potegoše mače kovrdine
da pogube cara u stolici«. ⁴⁰¹

Međutim, stari Jug-Bogdan je razboritiji; on smiruje sinove i ne donosi odluku dok ne pogleda u »knjige starostavne«:

»Nete, sinci, ako boga znate!
dok izvadim knjige starostavne,
da ja vidim sinci u knjigama,
jel' Milica Lazu suđenica.
Knjige uči stari Jug Bogdane,
knjige uči, grozne suze roni:
— Nete, sinci, ako boga znate!
Milica je Lazu suđenica,
na njemu će ostanuti carstvo,
sa njome će carovati Lazo
u Kruševcu kod vode Morave«. ⁴⁰²

Poslije otkrivanja tajni sudbine, devet Jugovića ostaju mi-rni i saglašavaju se da se Milica uda za Lazara, jer što je suđeno ne može se izmijeniti. Milica se udaje za Lazara i sudbina se ostvaruje.

U Šahnami nalazimo sličnu pojedinost. Otac glavnog juna-ka u Šahnami, Rustema, Zal, zaljubio se u Rudabu, kćerku Mihrâba, dalekog potomka omrznutog arapskog tiranina Zaha-ka. Zahak je u Iranu surovo vladao oko 1000 godina i predstav-ljen je kao veliki neprijatelj Irana i Iranaca. Ljubav između

400. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 178, Beograd 1958.

401. Ibid. str. 182.

402. Ibid. str. 182.

Zala i Rudabe na putu je da se završi brakom. Međutim, kada iranski car Minučihir saznaje za ovu vezu, protivi se i nije saglasan da dođe do ovog braka. Ipak, prije nego preduzme bilo kakav korak da bi spriječio ovaj brak, obraća se sveštenicima i astrolozima da oni »otkriju tajnu« i vide da li je ovaj brak suđen i kakve će imati posljedice:

»Naredi da mûbedi i časnici,
astrolozi i ostali pametni,
pred carskim prijestoljem se okupe,
i nebeske tajne da istražuju.
okupiše se i mnogo trudiše,
od zvijezda tajne da mu otkriju«. ⁴⁰³

(»Bifermûd tâ mûbedân ve ridân-setârešinâsân ve hem bihredân,
kunend endžumen pîš-i taht-i bulend-be kâr-i sipihrî pežûheš
kunend.
Bireftend ve burdend rendž- dirâz-ki tâ bâ setâre či dârend râz.«)

Pošto su u tome poslu proveli tri dana sa rumijskim astronomskim kalendarima u rukama, dolaze pred cara i kazuju mu šta su otkrili:

»Pred carem ovako govor počеше:
— sa kružecim nebom kontaktirasmo.
i ovako zvijezde nam kazuju:
— Ova bistra voda će da potekne.
Od kéeri Mihraba i sina Sama
rodiće se silni i čuven junak.

Uv'jek spreman da usluži careve,
i u Iranu zaštititi junake«. ⁴⁰⁴

(»Zebân ber gušâdend ber sehrijâr-ki kerdîm bâ çerh-i gerdân
šumâr.

Čunîn âmed ez dâd-i ahter pedîd-ki ân âb-i rûšen bihâhed devîd.
Ez ân duht-i mihrâb ve ez pûr-i sâm-gev-i purmeneš zâjed ve nîknâm.
Kemer beste-i šehrijârân buved-be irân penâh-i sevârân buved«.)

Pošto Minučihir saznaje šta je suđeno, daje saglasnost za ovu ženidbu.

Po narodnoj pjesmi ili po Šahnamu pronicanje iz knjiga ili po zvijezdama otkriva ljudima ono što je suđeno. Sudbu zapisanu na nebu niko ne može izmijeniti niti izbjeći. Svako protivljenje sudbini bilo bi uzaludno. Tako se, kada se otkriva šta je suđeno, više ne protive ni Jugovići niti car Minučihir. Lazar se ženi Milicom, a Zâl Rudâmom, čime se ispunjava ono što je suđeno.

403. Šahnama, dio I, str. 217, Moskva 1963.

404. Šahnama, dio I, str. 217—218, Moskva 1963.

6. Motiv isprobavanja vatrom

Ispitivanje grešnika ili ustanovljenje istine pomoću vatre takođe nalazimo u obadvije epike. U našoj narodnoj epici ove motive nalazimo u dvije narodne pjesme. U pjesmama se ispitivanju podvrgavaju dvije strane da bi se ustanovila istinitost njihovih tvrdnji. U Šahnami imamo isti motiv, s razlikom što se ispitivanju podvrgava samo jedna, osumnjičena i optužena strana.

U našoj narodnoj pjesmi »Car Kostadin i đače samouče« car Kostadin treba da se »ostane grijeha«, jer je tukao svoje roditelje. On se obraća visokom sveštenstvu i pita za savjet šta da čini. Zatim se sa istim zahtjevom obraća đaku samouku. Đače mu, ne govoreći »caru po hateru«, savjetuje da napravi lučevu ćeliju, namaže je lojem i katranom, zatvori se u nju i zapali je sa četiri strane »neka gori s večer' do svijeta, —ak' ostaneš, care, u ćeliji, — onda si se grija ostajao«. Ovakav savjet nije bio caru po volji, nego čak »to je njemu vrlo mučno bilo«. Zato, da bi ustanovio koliko su riječi đaćeta samoučeta ispravne, gradi ćeliju i »u nju baca đače samouče«. Zatim ćeliju zapali sa četiri strane. Ujutro odlazi da vidi rezultat ispitivanja i biva iznenađen kada vidi da:

»Od ćelije ništa do pepela,
nasred njega samouče đače,
u ruku mu knjige saltijeri,
te se moli bogu po zakonu«. ⁴⁰⁵

To uvjerava cara da je đače samouče bilo u pravu. Odmah, zatim, pravi drugu ćeliju i po preporuci đaćeta zatvara se u nju. Na kraju je zapaljuje i on sav izgori osim desne ruke, jer »njom je mloga dobra učinio«.

U pjesmi »Dušan hoće sestru da uzme« car podvrgava ispitivanju dvije strane, koje zastupaju suprotne stavove i imaju oprečne tvrdnje, da bi ustanovio koje je mišljenje ispravno i prema tome uskladio svoje postupke. Naime, car želi da uzme svoju sestru za ženu i od visokog sveštenstva za to dobiva blagoslov. Ali, đakon Jovan oštro se suprotstavlja carevoj namjeri i odobravanju visokog sveštenstva. U ovakvoj situaciji, car naređuje da majstori naprave ćeliju »od lijepa luča pitomoga« i pošto je namažu prahom i katranom, u nju stavljaju prvo đakona Jovana »i njegove dece trista lude«. Kad ih je zapalio, car odlazi na bijelu kulu, a sutradan ujutro odlazi da vidi šta se desilo. Ne malo biva iznenađen kada vidi da se na mjestu gdje je bila ćelija na tajanstven način pojavila crkva, »a u crkvi trista svetitelja«. Ovo uvjerava cara da je đakon Jovan sa svojih trista dece lude bio u pravu. Ipak, car želi da ispita i drugu stranu, zato pravi i drugu ćeliju:

405. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 92, Beograd 1958.

»Pa dovati trista kaluđera,
i dvanaest svetijeh vladika,
i četiri srpska patrijara«. ⁴⁰⁶

i zatvara ih i pali u ćeliji. Sljedeći dan, kada dolazi da obiđe ćeliju:

»al' ćelija bješe izgorjela
i zemlja je pod njom izgorjela,
izgorjela, pa se propanula,
pa je voda udarila mutna,
te je njine kosti čerdosala«. ⁴⁰⁷

Sada je car postao sasvim uvjeren da je đakon Jovan govorio istinu i da je on bio u pravu. Zato car mijenja namjeru i ne uzima sestru »za ljubovcu«.

U Šahnami u pjevanju o careviću Sijavušu susrećemo se sa sličnim motivom. U pjevanju se govori kako se Sijavuševa maćeha Sudaba zaljubila u Sijavuša, ali on energično odbija njenu ljubav. Uvrijeđena, žena optužuje Sijavuša njegovom ocu, svome mužu, caru Kej-Kavusu da je tobože htio da je siluje. Po tradiciji trebalo je, da bi se utvrdila istina, da jedno prođe kroz vatru i ako mu vatra ništa ne učini, pravda je na njegovoj strani:

»Pošto o svačemu razgovaraše,
treba će jednom kroz vatru da prođe«. ⁴⁰⁸

(»Zi her der suhan čûn bedîn gûne gešt-ber âteš jekî râ bibâjed guzešt«.)

Zato po naredbi cara Kej-Kâvusa:

»U polju dva brda drva skupiše,
svijet u grupama to posmatraše.

Poslije tog car naredi mûbedu
da crnom naftom sva drva poliju.
Zatim dođe dvjesta vatroložača
koji vatrom noć u dan pretvoriše.

Tada Sijavuš pred oca pristupi,
s ratnom kacigom od zlata na glavi.

Vidje lice Kavusa puno stida,
i vidje da sa njim nježno govori.
Sijavuš mu reče: oče ne tuguj!
Kolo se sudbine ovako kreće.
Na meni je sad ljaga i sramota,
ako sam nevin, spasen ću ostati.

406. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 127, Beograd 1958.

407. Ibid. str. 127—128.

408. Šahnama, dio III, str. 33, Moskva 1965.

A ako u ovom budem griješan,
tvorac svijeta nek' me ne pogleda». ⁴⁰⁹

(»Nihâdend ber dešt hîzum du kûh-džihânî nezzâre šude hem gurûh.

Vezân pes be mûbed bifer-mûd šâh-ki ber çûb rîzend naft-i sijâh.
Bijâmed du sad merd-i âteš furûz-demîdend guftî šeb âmed be rûz.

Sijâvuš bijâmed be pîš-i peder-jekî hûd-i zerrîn nihâde be ser.

Ruh-i šâh-i kâvus pur šerm dîd-suhan gufteneš bâ piser nerm dîd.
Sijâvuš bedû guft enduh medâr-kezin sân buved gerdeš-i rûzegâr.
Ser-i pur zi šerm ve bahâjî merâst-eger bîgunâhem rehâjî merâst.
Ver îdûnki zîn kâr hestem gunâh-džihânâferînem nedâred nigâh«.)

Poslije razgovora sa ocem, Sijavuš ulazi u vatru i iz nje izlazi neozlijeđen. Prisutni su veseli i uvjereni u njegovu nevinost i iskrenost.

Običaj ispitivanja vatrom veoma je star. Njegove odjeke, kako smo vidjeli, nalazimo u dvije epike.

7. Rodoskrvni brakovi

Tragovi incesta i rodoskrvnih brakova nalaze se u predanjima skoro svih naroda. U starom Egiptu faraoni su se ženili samo svojim sestrama, jer nikoga nisu nalazili sebi ravnim osim svojih sestara. U mazdeističkoj vjeri kod starih Iranaca bilo je uobičajeno i preporučljivo da se carevi žene svojim kćerkama. U Bibliji te tragove vidimo u incestu što ga pijani Lot čini sa svojim kćerkama u pećini gdje su se bili sklonili poslije uništenja gradova Sosome i Gomore. U Grčkoj mitologiji Edip, istina ne znajući, stupa u brak sa svojom majkom.

Obrise i pojedinosti ovih motiva nalazimo u našoj narodnoj epici i u Firdusijevoj Šahnami.

U našoj narodnoj epici ima nekoliko pjesama sa takvim pojedinostima. Tako u pjesmama »Dušan hoće sestru da uzme« i »Udaja sestre Dušanove«. Istina u ovim pjesmama ne dolazi do incesta, iako je u oba slučaja car Dušan htio da uzme svoju sestru za ženu. Vjerovatno je ovaj motiv »prionuo« za cara Dušana zbog činjenice da se u rodoslovima o Nemanjićima za tobožnjeg pretka Nemanjića Likinija, inače velikog grešnika, kaže da je htio da stupi u brak sa svojom kćerkom Irinom.

Karakterističan primjer motiva o incestu u našoj epici imamo u pjesmi »Nahod Simeun«. Prema ovoj pjesmi u nekom gradu Janju car hrani djevojku:

»Odmalena do desnog kolena,
ne rani je da je drugom daje,
već je rani da je za se uzme,
care oće, a devojka neće;« ⁴¹⁰

409. Ibid. str. 34—35.

410. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 71, Beograd 1958.

U pjesmi se, zatim, veli da car silom uzima djevojku za ženu, a nakon tri godine »međ' njima se muško dete nađe«.

Iz gornjih stihova tačno se ne razabire da li je hranjena djevojka careva kćerka, ali se u svakom slučaju osjeća da car čini prestup, a posebno iz sljedećih stihova u kojima se govori o sudbini rođenog djeteta:

»Al' ga majka negovat ne može,
već mu savi knjige i košulje,
pa ga zali u olovo teško,
pa ga baci u to more sinje.
— Nosi more sa zemlje nepravdu!
Ranitelj je kako i roditelj«. ⁴¹¹

Majka, dakle, od muke i srama ne može da hrani dijete koje je plod nedozvoljene veze i koje ona naziva »nepravdom na zemlji«.

I ne samo to, nego ona osjeća da je živjela sa roditeljem, jer veli: »ranitelj je kako i roditelj«.

Dalja sudbina djeteta je ta da nekakav »patrijar« Savo u lovu kraj obale nalazi olovni sanduk i u njemu dijete. On ga nosi u Vilindar (Hilendar) crkvu. Tu ga krsti i daje mu ime Nahod Simeun. Kada Simeun postaje mladić i kada saznaje kako je nađen, odmah kreće u potragu za roditeljima. Na putu dopijeva u grad Janj u kome je car upravo bio umro. Obudovjela carica treba da izabere najboljeg junaka sebi za muža i za novog cara. Simeun koji ne zna da mu je to majka uspijeva da ugrabi bačenu carčinu jabuku i da tako postane carčin muž. Pomenuta carica, dakle, bila je Simeunova majka. Ona to saznaje tek poslije prve bračne noći sa svojim sinom. Kada to i Simeun saznaje, vraća se »patrijaru« Savi, ispovijeda grijehe i pita šta da radi da bi se »greka oprostio«, itd.

U ovoj pjesmi imamo skoro dvostruki incest. Prvi, kada hranitelj koji je kao roditelj (»Ranitelj je kako i roditelj«) uzima svoju hranjenicu koja treba da mu je kao kćerka; drugi između sina i majke.

U Firdusijevoj Šahnami nalazimo, po mnogim pojedinostima, istovjetan motiv o incestu. U pjevanju o caru Behmenu vidi se da car uzima lijepu kćerku Humaj. Car je uzima za ženu zbog ljepote, a u skladu sa zakonima vjere, koju Firdusi naziva pahlevi vjerom, tj. vjerom starih Iranaca. Firdusi veli:

»Vjenčao je otac nju zbog ljepote,
prema zakonima vjere pahlevi«. ⁴¹²

(»Peder der pezîrufteş ez nîkevî-berân dîn ki hânî hemî pahlevî«.)

411. Ibid. str. 72.

412. Šahnama, dio VI, str. 352, Moskva 1967.

Humaj ubrzo ostaje noseća, a njen otac Behmen postaje smrtno bolestan. U takvom stanju on kćerku Humaj određuje za svog nasljednika. Kad ona rodi, po oporuci, novi potomak treba da naslijedi oca. Međutim, čim je Humaj rodila sina, u njoj se javlja nelagodnost prema djetetu i pohlepa za vlašću. Zbog toga ona nikom ne kazuje da je rodila muško dijete. Kada dijete navrší osam mjeseci, Humaj ga stavlja u sanduk i baca u vodu. O tome Firdusi veli:

»Tako bijaše do osam mjeseci,
sin je ličio na umrlog cara.
Humaj naredi vještome tesaru,
da jednu lijepu dasku pronađe.
Od suhog drveta sanduk skovaše,
smolom i mošusom ga namazaše.

Iznutra mu stavi čohu rumijsku,
a s vana namaza katran i vosak.

Kad je dijete u san utonulo,
plačući mu priđe nježna dojilja.
Nježno ga u sanduk ona položi,
i utopli dobro svilom kineskom.
Uski otvor sanduka još preliše
smolom, katranom, ambrom i mošusom.
U pola noći sanduk ponesoše,
niko ni s kim riječ ne govoreći.
Ispred Humaj vani ga odnesoše,
i u rijeku Eufrat spustiše«. ⁴¹³

(»Bedîn sâñ hemî bûd tâ hešt mâh-piser gešt mânende-i refte šâh.
Bifermûd tâ durger-i pâk magz-jekî tahte džust ez der-i kâr-i nagz.
Jekî hurd sandûq ez çûb-i huşk-bikerdend ve berzed berû qîr ve
muşk.

Derûñ nerm kerde be dîbâj-i rûm-ber endûde bîrûñ-i û qîr ve mûm.

Bedâñgeh ki şud kûdek ez hab mest- hurûşân bişud dâje-i çerb dest.
Nihadeş be sandûq der nerm nerm-be çinî perendeş bipûşid germ.
Ser-i teng-i sandûq kerdend huşk-be dîbq ve be anber be qîr ve
be muşk.

Biburdend sandûq râ nîm-i şeb-jekî ber diger nîz neguşâd leb.
Zi pîş-i humâjeş berûñ tâhtend-be âb-i ferât ender endâhtend«.)

Sanduk sa djetetom je plovio rijekom dok ga sa obale nije ugledao perač rublja. On ga hvata i izvlači iz rijeke. Kada otvori, vidi zdravo muško dijete. Odmah ga nosi kući. Slučajno, žena mu nije imala djece i nađeno dijete uzimaju za sina. Zbog toga što je nađeno na vodi daju mu ime Darab, što znači »na vodi« (dar-na, âb-voda).

413. Šahnama, dio VI, str. 355—356, Moskva 1967.

Dijete brzo raste i već kao dječak izdvaja se po snazi od druge djece:

»Po ulici hrvao se s velikim,
niko snage kao on ne imaše«. ⁴¹⁴

(»Be kuštî šudî bâ buzurgân be kûj-kesî râ nebûdî ten ve zûr-i ûj«.)
veli Firdusi u Šahnami.

Kasnije Humaj prepoznaje sina i ne dolazi do incesta kao u našoj narodnoj pjesmi. Humaj se kaje za ono što je učinila sa sinom i predaje mu prijestolje. Incest se prije dogodio između pravog oca i kćerke. U našoj narodnoj pjesmi incest je između sina i majke, a rodoskrvnuće između oca i kćerke donekle je ublaženo na taj način što je prikazana veza između hranitelja i šticeńice, dakle ne prave kćerke.

Drugi dio ovoga motiva nalazimo kod mnogih naroda. Tako kod Jevreja Mojsije biva ostavljen kod rijeke i tu nađen. Akademskog kralja Sargona majka rađa potajno i u košari zalivenoj smolom spušta ga u rijeku, da bi ga konačno našao i odgojio jedan radnik.

Pored mišljenja da su ovi motivi tragovi promiskuiteta iz davnih vremena, treba spomenuti i drugo mišljenje o prauzorima ovih motiva. U indijskoj mitologiji, naime, kraljica Prîta postaje gravidna sa božanstvom sunca. Ovo je već blisko začeciu mnogih djevíca iz raznih religija sa duhovima ili anđelima. U našoj pjesmi i u Šahnami je, dakle, umjesto nevdljivih božanskih duhova ili anđela došao otac. Po mišljenju Iranca Abbâsa Šuštérija, poznavaoća arijske mitologije, ovaj motiv nastao je na osnovu podataka da sunce i sunčani zraci oplodavaju zemlju i daju život i plodnost na zemlji. ⁴¹⁵

8. Kult smjene zime i proljeća

U našoj narodnoj pjesmi »Sveci blago dijele« (varijanta iz Crne Gore) u podjeli vlasti svetom Đorđu se dodjeljuje vlast nad proljetnim cvijećem. (»A Đorđije proljetnje cvijeće«.) Dan svetog Đorđa pada u proljeće, šestog maja i zove se Đurđevdan ili Jurjevo. Proslava toga dana spominje se i u našim narodnim pjesmama. U pjesmi »Ko krsno ime slavi onom i pomaže« nekakav vojvoda po imenu Todor nalazi se u tamnici i treba da proslavi svetoga Đorđija. Isto tako u pjesmi »Marko Kraljević i Demo Brđanin«.

»Slavu slavi Kraljeviću Marko,
slavu slavi svetoga Đorđija«,

te u pjesmi »Turci u Marka na slavi« opet Marko treba da proslavi svetoga Đorđija:

414. Šahnama, dio VI, str. 359, Moskva 1967.

415. Vidi: Abbas Šuštéri, Kahremanan-i Iran-i bastan, Teherana 1962, str. 207.

»Da proslavi krsno ime krasno,
krsno ime, svetoga Đordija«.

U našem narodu računa se da zima traje šest mjeseci, a ljeto šest. Ljeto počinje od Đurđevdana (6. maja) do Mitrovdana (8. novembra), a zima od Mitrovdana i traje do Đurđevdana. Kraj zime je Đurđevdan. Otuda slava i kult smjene zime na Đurđevdan. »Kult Đurđevdana ili Jurjeva povezan je s prastarim vjerovanjem o tome kako mlado božanstvo proljeće progoni i konačno svladava demone zime. Ovo je božanstvo snažan mladi junak u zelenom plaštu, koji se bori sa zmajem—oličenjem zime— dok ga konačno ne ubije onako kako je već proljeće svladalo ostatke zime. Kult svetog Jurja, junaka koji ubija zmaja, donijeli su u Evropu križari vraćajući se iz Male Azije«. ⁴¹⁶

U narodu postoje mnoga vjerovanja i obredi vezani za ovaj praznik. Obredi se izvršavaju pred dolazak praznika, na sami praznik i poslije njega. Ovi obredi u mnogo čemu podsjećaju na slične obrede kod Iranaca oko nove godine koja počinje 21. marta kada prestaje zima. Kod nas Đurđevdan slave i pripadnici islamske konfesije. Dakle, kult prestanka zime i početak ljeta kod nas evidentan je u vidu kulta dana svetoga Đorđa. Taj kult, kako rekosmo, ušao je i u narodnu epiku.

Kod Iranaca postoji drevni kult početka proljeća koji je istovremeno i početak iranske nove godine, koja se zove novrûz. Za taj dan vezani su mnogi obredi. Kult početka proljeća ušao je i u Šahnamu.

U Šahnamu je novrûz opisan kao dan kada je legendarni iranski car Džemšid zasjeo na prijesto. Narod je taj dan prozvao novruzom tj. novim danom. Evo toga mjesta u Šahnamu:

»Džemšida draguljima obasuše,
i tada taj dan novrûzom prozvaše.
Nova godina je Hormuz Fervertin, ⁴¹⁷
kada zemlja od tereta odahne.
Velikaši radošću ozareni,
vino, čaše, svirače zatražiše.
Od toga vremena veliko slavlje
kao spomen na careve ostadek. ⁴¹⁸

(»Be džemšîd ber gouher efsândend-merân rûz râ rûz-i nov hândend.
Ser-i sâl-i nov hormuzd-i fervertîn-ber âsûde ez rendž rûj-i zemîn.
Buzurgân be šâdi bijârâstend-mej ve džâm ve râmešgerân hâstend.
Čunîn džešn-i ferruh ezân rûzegâr-be mâ mând ezân husrevân
jâdgâr«.)

Svetkovina novruza i danas je najveća svetkovina u Iranu.

Kako se iz izloženog vidi kult završetka zime i početka pro-

⁴¹⁶ Mandić Oleg, Leksikon Judaizma i Kršćanstva, riječ Jurjevo, Zagreb 1969.

⁴¹⁷ U starom iranskom kalendaru svaki mjesec ima ime i svaki dan u mjesecu također ima svoje posebno ime. Prvi mjesec u godini je Fervertin, a prvi dan u tom mjesecu zvao se Hormuzd.

⁴¹⁸ Šahnama, dio I, str. 42, Moskva 1963.

ljeća našao je odjeka u obadvje epike. To je u stvari paganska svetkovina pobjede sunca i svjetla nad cičom zimom i tminom.

9. Mračne planine i pećine kao prebivališta divova

Iz naših narodnih pjesama vidi se da divovi prebivaju po visokim planinama i hladnim i mračnim špiljama. U pjesmi »Jovan i divski starješina« nejak i Jovan i njegova majka »bježe zemljom i svijetom« i prolaze kroz divsku planinu:

»Dok dođoše u divsku planinu,
tu nađoše studenu pećinu,
ali u nju sedamdeset divah,
među njima divski starješina«. ⁴¹⁹

Divovi nisu prijatelji sa ljudima i između Jovana i divova zameće se okršaj, u kome Jovan ubija svih sedamdeset divova, jedino mu bježi i negdje se skriva divski starješina.

I u drugim pjesmama čovjekovi neprijatelji demonske ili džinovske prirode skrivaju se i vrzmaju po planinama, klancima, pustim mjestima, Troglava neman, Balačko vojvoda, kako smo naprijed vidjeli, boravi i razmeće se u gradu Leđanu, u ledenom gradu i čeka zgodnu priliku da rastjera i uništi srpske svatove i otme im djevojku. Čak i junaci koji svojom izuzetnom prirodom podsjećaju na demonske sile, borave po planinama, klancima i bore se u klisurama i po planinama. Musa Kesedžija sukobljava se sa Markom Kraljevićem »u klisuri tvrda Kačani-ka«, a Vlah Alija, koga pjesma naziva i alom, (kad udari Starhi-niću Bane-mučnu alu, silna Vlah Aliju) boravi u neakvoj Goleč planini:

»A što pitaš i razbireš bane,
za Turčina silna Vlah Aliju,
on je bijel šator razapeo
na Goleču, visokoj planini«. ⁴²⁰

U Šahnami u pjevanju o sedam Rustemovih podviga, Rustem se sa vojskom divova sukobljava u »sedam planina«. U planinama se nalazi strašna pećina u kojoj on nalazi Bijelog diva i ubija ga. Firdusi veli:

»Treba prijeći kroz sedam planina,
gdje na svakom mjestu ima divova.
Naići ćeš na jednu strašnu špilju,
kako čuh punu strave i užasa.

.
U pećini Bijeli div boravi,
od kog vojsci nada i strah dolazi«. ⁴²¹

419. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 30, Beograd 1953.

420. Ibid. str. 270.

421. Šahnama, dio II, str. 105, Moskva 1963.

(»Guzer kerdu bâjed ber-i heft kûh-zi divân ber her džaj kerde gurûh.
 Jekî gâr pîš âjedet houlânâk-čunân čûn šenîdem pur ez bîm ve bâk.
 Be gâr enderûn gâh-i dîv-sepîd-kezûjend lešker be bîm ve umîd«.)

Kada Rustem stiže do pećine, učini mu se kao pakao:

»A odatle prema Bijelom divu,
 on se uputi poput sunca sjajnog.
 Jednu špilju sličnu paklu ugleda,
 u kojoj se div u tami ne vidje«. ⁴²²

(»Vezân džâjgeh sûj-i dîv-i sepîd-bijâmed be kirdâr-i tâbende šîd.
 Be kirdâr-i dûzeh jekî gâr dîd-ten-i dîv ez tîregî nâpedîd«.)

I Isfendijar pronalazi u visikoj planini opasnu pticu simurg
 sa kojom se bori i koju ubija:

»Planinu ćeš vidjet' s vrhom do neba,
 i u njoj pticu što njom gospodari.

Ako slona vidi, nebu diže ga,
 iz mora kitove, s kopna lavove.

Korisno bi bilo da se povратиš,
 pred simurgom i planinom malen si«. ⁴²³

(»Jekî kûh bînî ser ender havâ-berûber jekî murg-i fermânrevâ.
 Eger pîl bîned ber âred be ebr-zi derjâ neheng ve be huškî hužebr.
 Eger bâz gerdî buved sûdmend-nejâzî be sîmurg ve kûh-i bulend«.)

U dijelovima Aveste zvanim gâte divovi su uvršteni u red sotonskih snaga. U Vendidadu, dio 19, odjeljak 150, De Harlez piše: »Ovi zločesti divovi razgovaraju jedan sa drugim i skrivaju se po beskrajnim tminama i užasnom paklu«. ⁴²⁴ U istom dijelu Vendidadu, odjeljak 46, stoji: »Zlikovci i besposleni, uniženi divovi uzvikuju i bježe u svijet tmine i u pakleni svijet«. ⁴²⁵

Po Zoroastrovoj vjeri pakao je mjesto gdje od vatre nema ni traga. Jer, po ovoj vjeri, vatra se smatra svetom i ne smije biti uprljana prisustvom grešnika. Zato sredstvo za mučenje grijешnih pripadnika Zoroastrove vjere nije vatra, nego velika hladnoća i tmina. Tragove ovih arisjkih vjerovanja, kako smo vidjeli iz navedenih primjera, nalazimo u dva epska pjevanja.

422. Ibid. str. 107.

423. Ibid. dio VI, str. 180, 181, Moskva 1967.

424. De Harlez C., Avesta Traduit du Texte zend, Paris 1881, citat iz knjige na perzijskom jeziku »Tarih-i idžtimaij-i Iran-i Bastan«, Teheran 1961, str. 434.

425. Ibid. str. 434.

U vezi sa ovim motivima, treba spomenuti još jedno vjerovanje čije tragove ne nalazimo u epskim pjevanjima, ali ti tragovi postoje u Avesti, odnosno u našoj narodnoj predaji. Po Zoroastrov vjeri preporučuje se i smatra velikim dobrom oranje zapuštene zemlje i sijanje usjeva, uništavanje korova, kultivisanje i navodnjavanje sušne i neplodne zemlje. To su sve djelatnosti koje ne vole sotonske snage čije je zanimanje uništavanje usjeva i kultivisane zemlje. Ahrimen sa svojim pomoćnicima nastoji da spriječi i odvрати zemljoradnike od zemljoradnje i uzgajanja domaćih životinja. Unapređenje zemljoradnje i stočarstva Ahuramazdi je drago djelo, a Ahrimenu mrsko djelo. Po istoj vjeri, neobrađena i pusta polja su mjesta gdje se vrzmaju i prebivaju mračne sile.

U našem jeziku za neobrađenu zemlju imamo naziv ledina (terra inculta), što, možda, ima veze sa riječju led. Rekli smo da divovi i mračne sile borave i u hladnim, ledenim i mračnim pećinama ili planinama. Pretpostavili smo da bi i ime grada Leđana⁴²⁶ moglo imati etimološke veze sa riječju led. »I kod Bugara postoji u pjesmama Legen-lean koji stoji na mjestu proklete Indije u mitskoj Vukovoj pjesmi »Sveći blago dijele«. ⁴²⁷ U narodu nalazimo tragove o boravku sotonskih sila na neobrađenom zemljištu. Navešćemo primjer zabilježen u »Novom listu«, iz godine 1866, br. 20, iz Imotskog kraja koji ilustruje ovu tvrdavu: »Noć je blizu, a gospodin F. T. ne zna puta te upita čobanicu koja će njemu: 'Tvojom srećom sve su ti uz put oranice, ako zagledaš kakvu hudobu, utvaru ili vadinu (prikazu), brže bolje prijeđi na oranicu da te mine svaka nauda«. ⁴²⁸ Dakle, hudoba i nauda je na neoranom mjestu, na ledini, a bježi od oranice. Ovaj primjer ukazuje na to kako je staro arijsko vjerovanje sačuvano i u našoj predaji.

10. Stajaći brojevi

U dvije epike primjećuje se da se neki brojevi češće ponavljaju, posebno brojevi tri, sedam i dvanaest.

U našoj narodnoj epici broj tri se često ponavlja. Na pr. »tri godine«, »tri kovača i tri pomagača«, dvojici istorijske braće Mrnjavčevića, Uglješi i Vukašinu, narodni pjevač je dodao i trećeg, neistorijskog, Gojka. Marko neprijateljsku vojku često puta uništava na tri načina:

»Jednu vojsku sabljom posjekao,
drugu vojsku Šarcem pogazio,
treću vojsku pred cara dognao«. ⁴²⁹

426. O Leđanu Natko Nodilo piše: »Dosada su mnogi esejisti o narodnim pjesmama tražili Leđan kojekuda na zemlji, no izgleda uzalud i sa hipotetičnim nagađanjima. Vezivali su ga za pojam Lëha, Poljaka i smjestili ga tamo negdje u Poljsku. No narodna pjesma čas veli: Podiže se od Leđana kralje — preko Lješke i preko Poljačke — preko Turske i preko Kaur-ske (Cajkanovićeva pjevanija, II, V, 8—10), a na drugom mjestu prikazuje Leđan »Do Arap-ske adske zemlje«, (Petranović, III, 34), PPP, knj. 79.

427. Natko Nodilo, PPP, knj. 79, Zagreb 1886.

428. Citat iz citiranog časopisa, a prema pisanju N. Nodila.

429. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 357, Beograd 1953.

U pjesmi »Smrt vojvode Prijezde« turski car od Prijezde traži njegova tri dobra: sablju, konja i ljubav. Prijezda zahtjev odbacuje upotrebljavajući u svom odgovoru opet broj tri:

»Kupi vojsku koliko ti drago,
pod Stalaća kad je tebi drago,
udri Stalać kako ti je drago«. ⁴³⁰

Miloš Vojinović u Leđanu preskače tri konja viteza i na njima tri plamena mača. U Muse su tri srca i troja rebra jedna po drugim. Balačko vojvoda ima tri glave, itd.

I u Šahnami broj tri je u često upotrebi. Legendarni iranski car Feridun dijeli carstvo na tri dijela trojici svojih sinova:

»Skriveno se u javnosti saznade,
da Feridun sv'jet na troje pod'jeli:
— Jednom Rum i Istok, drugom Turkestan,
trećem Iran i stepe đurđijanske«. ⁴³¹

(»Nuhufte čûn bîrûn keşîd ez nihân-be se bahş kerd feridûn džihân.
(»Jekî džâm ber kef nihâde nebid-bedû enderûn heft kişver bidîd«.)
zemîn«.)

Upotreba broja tri kao stajaćeg broja ima veoma stare korijene. Nalazimo ih u Platonovom filozofskom učenju o trihotomiji, prema kojem se čovjek sastoji od tri dijela: duše, duha i tijela. I u Bibliji se nalaze pojmovi o trojstvu. To je pojam u kršćanskoj vjeri prema kojem se bog dijeli na tri osobe: oca, sina i duha svetog. Ovo vjerovanje često prelazi u triteizam pa se svaka od ovih osoba uzima kao posebno božanstvo za sebe. U Bibliji susrećemo i izraz »tri kralja« i »tri mu-draca«.

Bez sumnje da su svi ovi pojmovi imali uticaja na onako čestu upotrebu broja tri kao stajaćeg broja u našoj narodnoj epici.

U Zoroastrovoj vjeri, također, uočavamo trojstvo među bogovima. Pored vrhovnog boga Ahuramazde postoje božanstva Ahrimen i Behmen koja su u stvari inkarnacije dobra i zla, odnosno dobre i zle misli (angra mainju-Ahrimen: zla misao, vohu mainju-Vohumen ili Behmen: dobra misao). I osnovna načela u Zoroastrovoj vjeri su tri: dobra misao, dobra riječ i dobro djelo. Ovi pojmovi sa brojem tri iz Zoroastrove vjere odražali su se na pojavu broja tri kao stajaćeg broja u Šahnami, čije sve primjere nismo nabrajali.

I broj s e d a m se često upotrebljava kao stajaći broj. U narodnoj pjesmi »Sveci blago dijele« kada su sveci dobili ključeve od nebesa napomniše se da su to sedmera nebesa, »zatvo-riše sedmera nebesa«. U pjesmi »Početak bune protiv dahija« neobične prilike na nebu posmatraju beogradski Turci »i iz gra-

430. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 487, Beograd 1953.

431. Šahnama, dio I, str. 90, Moskva 1963.

da svih sedam dahija«. Ljuba Jankovića Stojana čeka svoga gospodara devet godina »i desete za sedam mjeseci«. Marko Kraljević priča svojoj majci da su ga jednom Arapi nadvladali, a onda:

»Odvedoše kralju arapskome,
kralj me baci na dno u tamnicu,
ja tamnovah za sedam godina«. ⁴³²

Isto tako, kada Marko sedla svoga konja, »poteže mu sedmere kolane«. U pjesmi »Sveti Savo« stoji:

»Kud se dede car Nemanje blago,
sedam kula: groša i dukata«.

I u lirskim pjesmama često se susreće upotreba broja sedam kao »sedam rana od sedam jarana«.

U Firdusijevoj Šahnama upotreba broja sedam je dosta česta. Navešćemo samo neke primjere. Rustem izvršava sedam velikih podviga, isto to čini i Isfendijar (heft han-i rustem ve heft han-i isfendijar). Dalje imamo rat sedam junaka, (dženg-i heft gordan). U čaši zvanoj »džihan numa« (ogledalo svijeta) car Kej-Husrev vidi sedam zemalja:

»Čašu čista vina uze u ruke,
i u čaši vidje sedam zemalja«. ⁴³³

(»Jekî džâm ber kef nihâde nebîd-bedû enderûn heft kişver bidîd«.)

U doba vladavine sasanidskog cara Firuza, suša traje sedam godina, car Enuširvan Pravedni priređuje sedam gozbi, u doba cara Behrâmgûra indijski vojskovođa Šengel dolazi kod Behramgura sa sedam careva, a sedam planeta u Šahnama se spominje vrlo često.

Ovako česta upotreba broja sedam stoji pod neposrednim uticajem poznavanja sedam planeta u staro doba. Vjerovatno pod uticajem ovako česte upotrebe ovog broja i islamski mistici pretpostavljaju sedam stupnjeva savršenstva kroz koje treba proći. Veliki iranski mistički pjesnik Feridudin Attar u spjevu (Mantiq-ut-Tajr« (govor ptica) opisuje sedam dolina kroz koje treba proći da bi se stiglo do savršenstva. Firdusi, kao epičar, ovaj broj upotrebljava sa svog gledišta.

Upotreba broja dvanaest takođe je dosta česta u dvije epike. Posebno kad se radi o broju vojske, onda se skoro redovno upotrebljava broj dvanaest. U našoj narodnoj pjesmi »Car Lazar i carica Milica« sluga Milutin donoseći i saopštavajući prve izvještaje o kosovskom boju veli carici Milici:

^{432.} V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 366, pjesma »Marko Kraljević i kći kralja arapskoga«, Beograd 1953.

^{433.} Šahnama, dio V, str. 43, Moskva 1967.

»Miloš zgubi turskog car Murata
i Turaka dvanaest hiljada«,

a kad govori o Vuku Brankoviću, opet upotrebljava broj dvanaest:

»On izdade cara na Kosovu
i odvede dvanaest hiljada«.

Kod nas se često spominje dvanaest vladika, dvanaest velikih vladika. Junak vojvoda Momčilo sa sobom vodi devet mile braće »i dvanaest prvobratučeda«. Do cara Stefana u Prizrenu sjedi i vino pije, pored ostalih, »i dvanaest učugli vezira«. Srpski car Stjepan kada ide po djevojku, »skupi svata dvanaest hiljada«. Miloš u Latinima, pored ostalih, ubija »i dvanaest velikih vlastela«. Ljuticu Bogdana prati dvanaest vojvoda. Kralj od Mačedonije, kada odlazi u lov, »s' sobom vodi dvanaest vojvoda«. Imamo naslov pjesme »Marko Kraljević i dvanaest Arapa« i još na mnogim mjestima susrećemo broj dvanaest.

Kod Firdusija u Šahnami isti je slučaj. Turanski car Efrasijab šalje dvanaest hiljada vojske sa Suhrabom u Iran:

»Dvanaest hiljada hrabrih junaka
on predade Bârmânu i Hûmânu«. ⁴³⁴

(»Deh ve du hezâr ez delîrân-i gord-čû hûmân ve bârmân râ supord«.)

I Erdešîr Bâbekân odlazi u boj sa dvanaest hiljada vojske:

»Dovede dvanaest hiljada vojske,
sve iskusnih i junačkih ratnika«. ⁴³⁵

(»Bijâvurd lešker deh ve du hezâr-džihân dîde ve kâr kerde sevâr«.)

U Šahnami ima i pjevanje o dvanaest megdana. U pjevanju o caru Hormuzu, sinu Enûšîrvâna Pravednog, u nekakvom čudnovatom sanduku nalaze pismo na kome piše da će Hormuz carevati dvanaest godina u miru, a zatim da će na zemlji nastati neredi:

»Pogleda Enûšîrvân u pisanje,
napisano na komadiću svile:
— Hormuz će samo dvanaest godina,
carevati kao niko dotada.
Na svijetu zatim metež nastaje,
i njegovo ime i glas nestaće«. ⁴³⁶

(»Nîgeh kerd der hatt nûšîrvân-nuvište ber ân riqa-i per nijân.
Ki hormuz be deh sâl ve ber ser du sâl-jekî šehriârî buved bîhemâl.
Vezân pes pur âšûb gerded džihân-reved nâm ve âvâz-i û der
nihân«.)

434. Šahnama, dio II, str. 180, Moskva 1963.

435. Šahnama, dio V, str. 162, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

436. Ibid. dio VI, str. 282.

Česta upotreba broja dvanaest kao stajaceg broja je bez sumnje pod uticajem dvanaest mjeseci u godini, ili dvanaest zodijskih sazviježda uzduž sunčeve ekliptike na nebu.

Osim nabrojenih slučajeva upotrebe stajacih brojeva, još se javljaju neki stajaci brojevi, naročito broj *deve t*. Mi smo ukazali na ova tri koja se najčešće upotrebljavaju.

11. Razne životinje — pomoćnici junaka

U epskim pjevanjima neke životinje pomažu glavnim junacima kada se ovi sukobljavaju sa veoma jakim neprijateljima. Pored simurga u Šahnami i vila u našoj narodnoj epici koje su veza glavnih junaka sa nadnaravnim svijetom, glavnim junacima u izuzetnim situacijama pomažu i njihovi stalni »ovo-svjetski« pratioci.

U našoj narodnoj epici u pjesmi »Banović Strahinja« hrt Karaman pomaže Strahiniću banu u borbi sa Vlahom Alijom. Vlah Alija je ogromne snage. Pjesma silnog Vlah Aliju, kako smo već isticali, naziva i mučnom alom. Ali, što je još teže u sukobu njemu pomaže i ljuba Strahinića bana. Kada Strahinić ban vidi da će ludo poginuti, on doziva hrta Karamana i ovaj zubima hvata ljubuu. Dok se Alija okreće da bi vidio šta se dešava sa ljubom bana Strahinića, ban ga obara na zemlju i ubija. Na taj način on se uz pomoć hrta Karamana spasava od sigurne smrti.

Ne ulazeći u raspravu o prazvoru ovog motiva niti u to koliko je u pravu Natko Nodilo kada nalazi da je Karaman koji prati Strahinića i pomaže mu pandan vedskoj božijoj kučki Sarami koja prati boga Indru i pomaže mu, a ograđuje se od pretpostavke da je možda ime Karaman iskrivljeno ime sanskritskog imena Sarama, možemo reći da su pas i konj od najstarijih vremena vjerni čovjekovi prijatelji i da ga prate i pomažu mu u svim životnim događajima. Vjerovatno ni epski pjesnici nisu mogli zapostaviti tu činjenicu i ona je našla odraza u njihovom stvaralaštvu.

Dok u našoj narodnoj epici junaku pomaže njegov vjerni pas, u Šahnami kod Firdusija Rustemu pomaže njegov vjerni konj Rahš. U pjevanju o borbi Rustema sa aždajom Rustemov konj Rahš kada vidi da je aždaja jača od Rustema, pritiče u pomoć svome gospodaru i oni zajedno ubijaju aždaju:

»Kad silnu snagu aždaje vidje Rahš,
i kako se sa Rustemom uhvati,
strignu ušima i hitro poskoči,
ogromnu aždaju ščepa zubima,
i poput lava pleći joj razdera
čemu se veliki junak začudi«. ⁴³⁷

(»Čû zûr-i ten-i âždehâ dîd rahš-kezânsân berâviht bâ tâdžbahš.
Bimâlid gûš ender âmed šigift-bulend âždehâ râ be dendân girift.
Biderrîd kitfeš be dendân čû šîr-berû hîre šud pehlevân-i delîr«.)

437. Šahnama, dio II, str. 96, Moskva 1963.

Rustem zatim hitro poteže mač i odsijeca glavu aždaje. Tako se uz pomoć Rahša spasava od aždaje.

12. Kažnjavanje škrtosti

U našoj narodnoj pjesmi »Ljuba bogatoga Gavana«⁴³⁸ koja je »po sadržaju i po dužini nalik na junačke pjesme, a stope i slogomerje u njoj (su) ženskih pjesama« — kako piše Vuk Karadžić u bilješci o toj pjesmi — dva-tri anđela po božijoj zapovijedi silaze na zemlju da vide kakvo je stanje na svijetu:

»Te kušajte sve vere,
i sve redom gradove:
znađe l' svaki za boga
i za ime božije«.⁴³⁹

Prerušeni u prosjake, anđeli na svom putu dolaze i pred kuću bogatoga Gavana. Oni pred kućom čekaju čitav dan do podne, i to ljetni dan kada sunce nemilosrdno žeže. Najзад, Gavanova ljuba, Jelena, izlazi u pratnji sluškinja i papučom s noge baca im:

»Ogoreo kraj leba,
što j' u petak mešeno,
u subotu pretano,
u nedelju vađeno«.⁴⁴⁰

Pošto im baci, pita ih:

»Kakovi je taj vaš bog
koj' ne može raniti
svoje slugе kod sebe,
već i šilje do mene«.⁴⁴¹

Anđeli, zatim, odlaze i u putu susreću Gavanovog slugu Stevana. Oni i od njega traže milostinju. Stevan im kazuje da nigdje ništa nema do jedno jagnje koje je dobio za devetogodišnju službu kod Gavana, ali da je ono tu, on bi im ga darovao. Ubrzo jagnje na čudan način dolazi i Stevan im ga daruje. Anđeli uzimaju jagnje i odlaze na nebo. Na nebu o svemu obavještavaju boga. Bog ih ponovno šalje na zemlju, sada sa zadatkom da izvrše kažnjavanje škrtice, i to na taj način što će ispod Gavanovih dvora stvoriti jezero u koje će dvori potonuti, a zatim im govori:

»Uхватite Jelenu,
ponositu gospođu:
za grlo joj vežite

438. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. I, str. 135, Beograd 1953.

439. Ibid. str. 136.

440. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. I, str. 137, Beograd 1953.

441. Ibid. str. 138.

to studeno kamenje;
za kamenje vežite
nečastive đavole,
nek je voze po mucu
kao šajku po moru». ⁴⁴²

Pjesma završava tako što anđeli izvršavaju ovu naredbu. Po svoj prilici, ovdje nedostaje dio pjesme, jer se o daljoj sudbini sluge Stevana ništa ne govori. Međutim, u odgovarajućoj paraleli ove pjesmi u Šahnami darežljivi siromah biva nagrađen.

U Šahnami umjesto anđela po zemlji hoda iranski car, legendarni Behramgur, prerušen u odijelo vojnika koji je zaostao iza svoje jedinice. On dolazi prvo u kuću siromašnog vodonoše po imenu Lunbek. Lunbek ga dočekuje veoma srdačno i svim što ima ugošćava svoga gosta. Poslije prve noći boravka kod Lunbeka, Behramgur preko svojih ljudi izdaje naredbu da niko ne smije kupovati vodu od Lunbeka. Time želi da vidi šta će onda raditi Lunbek i kako će poslije toga ugostiti svoga gosta. Lunbek ne očajava, nego vrlo velikodušno zaustavlja svoga gosta da što više ostane u gostima, a da bi imao čime da ga ugosti skida i prodaje radnu zapregaču. Najзад, Behramgur ga uz zahvalnost napušta i odlazi dalje da bi uveče stigao pred kuću bogatog, ali veoma škrtog Brahama Džuhudija. Poslije upornog oklijevanja i odbijanja, Braham pušta neznanca u kuću da prenoći. Od posteljine ništa mu ne daje. Behramgur koristi sedlo svoga konja kao jastuk. I za vrijeme večere Braham je dosljedan svojoj škrtosti:

»Džuhud ona vrata za njim zatvori,
sofru postavi i sjede da jede.
Zatim reče Behramu — O junače,
počuj ovu misao i zapamti:
— Na svijetu svako ko ima jede,
a ko nema da jede, taj posmatra». ⁴⁴³

(»Džuhûd ân der-i hâne ez pes bibest-bijâvurd hân ve hurden nišest.
Vezân pes be behrâm guft ej sevâr-čû ân dâstân bišnevî jâd dâr.
Zi gîtî her ân kes ki dâred hured-čû hurdeš nebâšed hemî bingered«.)

Poslije jela Braham Džuhudi donosi vino i ponovo izigrava i ismijava gladnog Behrama:

»Kad se najede, Džuhud vino uze,
od čega mu se veselje poveća.
Viknu: ej, o namučeni junače,
još poslušaj ovu staru istinu:
— Svako ko ima, srca je vesela,
novac je kod njega kao jedan štit.
A onaj koji nema, usne suši,
kao što si ti gladan u ponoći». ⁴⁴⁴

442. Ibid. str. 140.

443. Šahnama, dio V, str. 285, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

444. Šahnama, dio V, str. 285, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

(»Mej âvurd çûn hurdeş şud nân džuhûd-vezân mej verâ şâdmânî
fuzûd.
Hurûşîd kâj rendž dîde sevâr-bedîn dâstân-i kuhen gûş dâr.
Her ânkes ki dâred dileş rûšenest-direm pîş-i û çûn jekî džûšenest.
Kesî kû nedâred şevêd huşk leb-çunân çûn tu ej gurusne-i nîm şeb«.)

Nakon ovakvog prijema kod Brahama Džuhudija, Begram-gur odlazi i naređuje da, izuzev minimuma za život, svu imovinu Brahama Džuhudija poklone darežljivom vodonoši Lunbeku.

Pored sličnosti u kažnjavanju škrtosti u izloženim epizodama imamo i motivsku pojedinost da epski pjesnici škrte i bogate likove opisuju kao ljude jevrejskog porijekla: Gavan (Gabaon-Gibeon) i Braham Džuhudi. U našoj pjesmi ne vidimo da je nagrađen darežljivi Stevan. Izgleda da je naš pjesnik isuviše brzo završio pjesmu ili je jedan dio pjesme izgubljen. Očekivali bismo da će Stevan biti nagrađen, kao što je to učinjeno sa darežljivim vodonošom Lunbekom u Šahnami.

13. Neprepoznavanje i sukobi krvnih srodnika

U svim svjetskim epikama opjevani su slučajevi da dolazi do sukoba između bliskih krvnih srodnika koji se ne prepoznaju. U našoj narodnoj epici u nekoliko pjesama opjevani su takvi sukobi. U tim pjesmama obično mladi junak traži svoga starijeg rođaka, junaka, brata, oca, ujaka i na putu se sukobljava upravo sa tim traženim junakom koga, usljed duge razdvojenosti, ne prepoznaje. U raznim zbirkama naših narodnih pjesama postoje četiri pjesme u kojima glavni junak, Marko Kraljević, dolazi u situaciju da se mora sukobiti sa svojim sestrićem Zmajem Ognjenim Vukom. U sukobu se Vuk pokazuje snažnijim i obara Marka na zemlju. U trenutku kada želi da ga pogubi, Marko pita junaka za porijeklo da bi znao od koga će poginuti. Vuk mu odgovara:

»Ja sam momče soja opakoga,
po imenu Zmaj Ognjeni Vuče,
a sestrić sam Kraljevića Marka,
čuo sam ga, nijesam vidio,
pa me želja i krv obuzela,
da otidem njemu u pohode,
da me ujko nauči megdana,
kako ću se branit' od Turaka,
i kako li sabljom udarati«.⁴⁴⁵

Pošto se prepoznaju, oni zajedno odlaze kući Vukove majke, a sestre Markove. Kako vidimo, u ovoj pjesmi dolazi do sukoba dva junaka-rođaka, ali se taj sukob ne završava tragično, jer junaci jedan drugog prepoznaju. Međutim, u pjesmi »Predrag i Nenad« na sličan način dolazi do sukoba između dva brata

445. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. VI, str. 97, 1900.

i pošto stariji ubije mlađeg brata i nakon što sazna je da mu je to brat, i sam se pored njega ubija. U ovoj pjesmi mlađi brat Nenad traga za svojim bratom Predragom koji je negdje u gori hajdučki starješina. Na putu Nenad udara na hajdučku zasjedu koju je postavio njegov brat. Nenad zasjedu sa lakoćom razgони i ubrzo stiže do hajdučkog starješine kojom prilikom dolazi do neizbježnog sukoba. Predrag ustrijeljuje svog brata, ali on odmah ne umire i uspijeva da se predstavi bratu:

»Ja sam junak mlađani Nenade,
imam staru samoranu majku,
i jednoga brata rođenoga
Predragoga mog brata rođena,
pak se digoh da njega potražim,
da me živa moja želja mine,
naopako a po moju glavu«. ⁴⁴⁶

Predrag vidi je ustrijelio svoga brata i pita ga da li može rane preboljeti, a ranjeni Nenad mu odgovara:

»Pa ti li si moj brate rođeni!
Vala bogu kad sam te vidio,
te me živa moja želja minu!
Ne mogu ti rane preboljeti,
već ti prosta moja krvca bija'
To izusti, a dušicu pusti«. ⁴⁴⁷

Predrag tužan i nesrećan ne može podnijeti gubitak svoga brata na ovakav način:

»Jô Nenade, moje jarko sunce,
rano ti mi ti bješe izašlo,
pa mi tako rano ti zasede!
Pa potrže nože od pojasa,
te udari sebe u srdašce,
mrtav pade pokraj braca svoga«. ⁴⁴⁸

Sličan motiv sa tragičnim završetkom postoji u Šahnama u pjevanju o boju Rustema sa sinom Suhrabom. Suhrab je Rustemov sin iz njegove veze sa kćerkom pograničnog turaskog kneza iz Semengâna. Na jednom od svojih odlazaka u lov Rustem upoznaje lijepu Tehminu, kćerku pomenutog kneza, i uzima je za ženu. Sa njom ostaje samo jednu noć i vraća se u Iran. Na odlasku on joj ostavlja jednu narukvicu sa svojim znakom i preporučuje joj, ako rodi sina, da mu ovu narukvicu stavi na ruku, a ako rodi kćerku, da joj narukvicu veže u kosu. Tehmina rađa sina i daje mu ime Suhrab. Bojeći se da joj ga ne odvedu u Iran, Tehmina ne obavještava Rustema da je dobila sina. Dijete brzo raste i u dvanaestoj godini već je

446. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 82, Beograd 1953.

447. Ibid. str. 81-82

448. Ibid. str. 82.

veliki junak. On traži konja i junačku opremu. Kada to dobije, odlazi u potragu za ocem. Rustem saznaje da mu se rodio sin, ali po njegovom računu on je još dijete. Na svom putu u Iran Suhrab ruši sve prepreke dok najzad ne dolazi do sukoba sa najvećim iranskim junakom Rustemom, svojim ocem. Rustem se čudi kako se Turanci usuđuju upadati u Iran i nije mu jasno koji je to junak kome niko ne odolijeva. On pomišlja i na svoga sina:

»Od kćerke kneza Semengana jednog
sina imam, ali još je dijete.
Još mu usne na mlijeko mirišu,
no bez sumnje brzo junak postaće«. ⁴⁴⁹

(»Men ez duht-i šâh-i semengân jekî-pîser dârem ve bâšed o kûdekî.
Hemî mej hûred bâ leb-i šîr bûj-ševêd bîgumân zûd purhâšdžûj«.)

Zbor toga on ne vjeruje da bi to mogao biti njegov sin Suhrab. I čim dva junaka stanu jedan prema drugome, stupaju u borbu. Suhrab pita Rustema da li je on Rustem, ali Rustem, bojeći se kakve podvale, ne kazuje se, nego odgovara da je Rustem junak nad junacima, a on da je neznani mali junak. Uprkos upornog nastojanja Suhraba da sazna koje junak s kojim se sukobljava Rustem odbija da otkrije svoj identitet. Prvi dan borbe, pošto su polomili sve vrste oružja, hvataju se u kosti junačke. U hrvanju Suhrab savlada Rustema i tresne ga o zemlju, ali se spasava varkom i sljedećeg dana od obara Suhraba i brzo poteže handžar i udara Suhraba po slabinama, zadavši mu smrtonosnu ranu. Suhrab prije smrti, slično Nenadu, upućuje Rustemu sljedeće riječi:

»Sada kad bi bio riba u vodi,
il' te vječno noćna tmina skrivala,
il' kao zvijezda bio na nebu,
i sa zemljom svaku vezu prekino',
moj će ti se otac za me osvetit'
kada vidi da kamen mi jastuk je«. ⁴⁵⁰

(»Kunûn ger tu der âb mâhî ševî-ve ger čûn šeb ender sijâhî ševî.
Ve ger čûn setâre ševî ber sipîhr-biburî zi rûj-i zemîn pâk mihr.
Bihâhed hem ez tu peder kîn-i men-čû bîned ki hâkest bâlîn-i men«.)

U ovom trenutku Rustem pita Suhraba za ime njegovog oca i Suhrab odgovara da je to Rustem. Oko Rustema svijet postaje crn i on pada u nesvijest. Ali, ništa ne pomaže, Suhrab umire, a Rustem ostaje da žali za sinom.

I u našoj narodnoj epici i u Šahnamu izloženi motiv ima tragičan završetak, s tom razlikom što u našoj pjesmi tragično završavaju obadva krvna srodnika, dok kod Firdusija gine sa-

449. Šahnama, dio II, str. 196—197, Moskva 1963.

450. Šahnama, dio II, str. 237, Moskva 1963.

mo jedan srodnik, Rustemov sin Suhrab. Pored toga, u našim pjesmama imamo i sretan završetak sukoba krvnih srodnika, koji se na kraju prepoznaju. Takođe u novijem iranskom epskom spjevu »Burzûnâme« završetak ovakvog sukoba ima sretan završetak. Naime, Suhrab i njegov sin Burzu se sukobljavaju, ali poslije duže i neodlučne borbe prepoznaju se i sukob se sretno završava.

14. Oporuka smrtno ranjenog junaka

U dva epska pjevanja imamo motivski siže da smrtno ranjeni junak preporučuje svome ubici da se oženi njegovom kćerkom ili sestrom.

U našoj narodnoj pjesmi »Ženidba kralja Vukašina« pobijedeni i na smrt ranjeni junak Momčilo daje svom neprijatelju sljedeću preporuku:

»Amanet ti, Vukašine kralju,
ti ne uzmi moju Vidosavu,
Vidosavu moju nevjernicu,
jer ć' i tvoju izgubiti glavu:
— Danas mene u tebe izdala,
a sutra će tebe u drugoga,
već ti uzmi moju milu seju,
seju moju milu, Jevrosimu,
ona će ti vazda vjerna biti,
rodiće ti ko' i ja junaka«.
To izusti, laku dušu pusti«. ⁴⁵¹

Vukašin postupa prema ovoj preporuci vojvode Momčila i ženi se njegovom sestrom Jevrosimom, od koje dobiva i najvećeg junaka naše narodne epike Marka Kraljevića.

U Šahnami imamo sličan motiv kada na smrt ranjeni perzijski car Darije preporučuje pobjedniku Aleksandru Makedonskom da se oženi njegovom kćerkom Rušenek. Firdusi o tome veli:

»Brzo Darije poče govoriti
i mnoge mu savjete dijeliti.
.
Plemenitu moju kćerku oženi,
i na dvoru u miru je pripazi.
Majka joj je dala ime Rûšenek
i njome svijet ljepšim učinila.
Od nje nećeš ti imati nezgoda,
niti neprijateljskih zlih namjera«. ⁴⁵²

451. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 112, Beograd 1953.
452. Šahnama, dio V, str. 46—47, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.

(»Zebân tîz dârâ bedû ber gušâd-hemî kerd ser tâ ser enderz jâd.
 Zi men pâk ten duhter-i men bihâh-bidâriš be ârâm der pîšgâh.
 Kudžâ mâdereš rûšenek nâm kerd-džihân râ bedû šâd ve pedrâm
 kerd.
 Nejâbî zi ferzend-i men serzeniš-ne pîgâre ez dušmen-i bedkuniš«.)

Aleksandar izvršava preporuku Darija. Dovodi Rušenek i majku joj na dvor, a Rušeneku uzima za ženu.

Praizvor za ovaj motiv u obadvije epike bez sumnje je roman o Aleksandru, odnosno Aleksandrida, kako se ovaj roman naziva kod nas u srednjovjekovnoj književnosti. U Aleksandridi se Darijeva kći zove Roksanda-koje ime također susrećemo u našoj epici. I Aleksandar kao i kralj Vukašin kažnjava ubice Darija. U komentaru o ovom motivu uz napomenu pomenutoj pjesmi Svetozar Matić piše: »Savetovanje svome neprijatelju da se oženi rođakom pobeđenog uzeto je možda iz popularnog romana naše stare književnosti, Aleksandrije (?) gde Darije Aleksandru savetuje da se oženi njegovom kćeri«⁴⁵³ I postupak Aleksandrov prema ubicama Darijevim sličan je Vukašinovom postupku prema Vidosavi.

15. Još neke pojedinosti iz romana o Aleksandru

U našoj narodnoj pjesmi »Sestra Leke kapetana« susrećemo se sa junakom po imenu Leko kapetan. On ima lijepu sestru Roksandu.

U našem jeziku ime Leko dolazi od imena Aleksandar. U ovom slučaju ime je nastalo pod uticajem imena glavnog junaka iz romana o Aleksandru. Ovaj roman u našu srednjovjekovnu književnost preveden je sa grčkog jezika i mnoga imena iz romana ušla su u našu tradiciju, između ostalog i u narodnu epiku. I ime Aleksandrove žene Roksande susrećemo u nekoliko naših narodnih pjesama. U pjesmi »Ženidba Dušanova« Roksanda je kćerka latinskog kralja:

»U latinskog kralja Mijalija,
 po imenu Roksandu devojku«.

Ova Roksanda biće srpska carica, žena najvećeg srpskog vladara Dušana. Narodni pjevač koji je preko Aleksandride i narodne tradicije znao za velikog cara Aleksandra i za njegovu ženu Roksandu, kćerku drugog velikog cara, iranskog cara Darija, želi da svog najvećeg vladara oženi kćerkom drugog cara, sada latinskog, i toj kćeri, svojoj budućoj carici, daje ime Roksanda.

Na osnovu podataka kojima raspolaže iranska istorija književnosti, roman o Aleksandru od Pseudo-Kalistena preveden je sa grčkog jezika na arapski jezik, a sa arapskog na perzijski.

⁴⁵³ V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj II, str. 661, Beograd 1953, bilješka S. Matića uz pjesmu br. 24.

Firdusi je iz ovog romana unio mnoge motive u svoj spjev. U Šahnamu ima pjevanje o vladavini Aleksandra. Aleksandar se zove Iskender, a žena mu Rušenek. Znači, imena podešena prema perzijskom jeziku.

Pored pomena o Aleksandru i Roksandi, odnosno o Iskenderu i Rušenek, u našoj narodnoj epici i u Šahnamu nalazimo i motiv o tamnom vilajetu. Posebno je ovaj motiv lijepo sačuvan u našoj narodnoj predaji, a u epici se samo uzgred spominje. O motivu tamnog vilajeta u našoj narodnoj tradiciji Vuk Karadžić piše sljedeće: »Pripovijeda se kako je nekakav car, došavši s vojskom na kraj svijeta, pošao u tamni vilajet gdje se nikada ništa ne vidi. Ne znajući kako će se natrag vratiti ostave ondje ždrebad od kobila da bi ih kobile iz one pomrčine izvele. Kad su ušli u tamni vilajet i išli po njemu, sve su pod nogama osjećali nekakvo positno kamenje, a iz mraka nešto više: »Ko ovoga kamenja ponesе kajaće se, a ko ne ponesе kajaće se«. Gdje koji pomisli: — Kad ću se kajati, zašto da ga nosim?« A gdje koji: »Daj barem jedan da ponesem«. Kad se vrte iz tame na svijet, a to ono sve bilo drago kamenje. Onda oni koji nisu ponijeli, stanu se kajati što nijesu, a oni što su ponijeli, što nijesu više. Valjda se na ovu tamu i ono misli gdje se pjeva:

»Pa se nose po Kosovu ravnom,
dok na tamu počinulo sunce«. ⁴⁵⁴

Na ovaj način je motiv o tamnom vilajetu sačuvan u našoj tradiciji. U Šahnamu u pjevanju o vladavini Aleksandra motiv o tamnom vilajetu prepričan je od riječi do riječi kao u romanu o Aleksandru:

»I uputi se prema tamnom kraju
a istražiocu puta ispred njeg.
Kada sa vojskom stiže u mračni kraj,
iz mračne planine uzvik doprije:
— Ko god uzme ispod nogu kamenja
kajaće se zbog tog što je uzeo.
Pokajaće se, i ako ne uzme,
svakom bolu srca to lijek biva;
Vojska pažljivo čudni glas sasluša,
i svi od glasa u čudu ostaše.
Jer ko uzme kamenja il' ne uzme,
okusiće mnogi bol pokajanja.
Neko reče bolovi su grijesi,
a kajanje zbog nošenja kamenja.
Drugi reče treba malo uzeti,
možda nikakvog bola neće biti.
Neko malo uze, neko ne uze,
Kad se sa životne vode vratiše,
i iz tamnine zemne izadoše,

454. V. Karadžić, O srpskoj narodnoj poeziji, Beograd 1964, str. 259.

gdje su skupa za istinom tragali,
 pokazaše se slabosti i mane.
 Neko nosaše crvenih dragulja,
 drugi opet nebrušenih bisera.
 Pokaja se svak što malo nosaše,
 i što tako pored blaga on prođe.
 Više se pokaja koji ne uze,
 makar malo onih skupih dragulja«. ⁴⁵⁵

(»Bedân râh-i târîk binihâd rûj-be pîš enderûn merdum-i râh džuj.
 Čû âmed be târîkî ender sipâh-hurûšî ber âmed zi kûh-i sijâh.
 Ki her kes ki ber dâred ez pâj seng-pešîmân ševed zânki dared

bečeng.
 Veger ber nedâred pešîmân ševed-beher derd-i dil sûj-i dermân
 ševed.

Sipeh sûj-i âvâz binihâd gûš-pur endîše šud her kesî zân hurûš.
 Kî berdâred ân seng ger bugzered-besî rendž-i neâmede bišumured.
 Jekî guft kîn rendž hest ez gunâh-pešîmânî ez seng burden zi râh.
 Diger guft lahtî bibâjed kešîd-meger derd ve rendžeš nebâjed češîd.
 Jekî burd ezân seng ve diger neburd-sidîger kes ez kâhilî burd hurd.
 Čû ez âb-i hajvân be hâmûn šudend-zi târîkîj-i râh bîrûn šudend.
 Bidžustend her kes bedân râstî-pedîdâr šud kežžî ve kâstî.
 Kenâr-i jekî pur zi jâqût bûd-jekira pur ez guher-i nâbesûd.
 Pešîmân šud ân kes ki kem dâšt û-zi berdžed čunân hâr biguzâšt û.
 Pešîmânter ânkes ki hûd ber nedâšt-ezân guher-i pur bahâ ser
 bikâšt«.)

Kako vidimo ovaj motiv iz romana o Aleksandru ušao je kompletan u Šahnamu, dok su kod nas samo neke njegove pojedinosti ušle u epsko pjevanje, a kompletan motiv nalazi se u narodnoj predaji.

Za ovaj, dakle, motiv možemo tvrditi da je iz jednog izvora ušao u obadviije narodne tradicije, a kasnije, kod Iranaca u epsko pjevanje.

VI Dio

VRSTE ORUŽJA U ŠAHNAMI I U NAŠOJ NARODNOJ EPICI

U epskim pjevanjima, kao što su predstavljeni junaci i njihovi junački podvizi, tako isto su predstavljene vrste oružja i junačka oprema. Epski junak, da bi mogao izvršavati velika djela i junačke podvige, pored velike snage, hrabrosti i požrtvovanja treba da posjeduje dobro i sigurno oružje, dobru opremu i snažna i brza konja. Kada neki junak doraste do boja i megdana, prije svega treba da nabavi dobro oružje, ratnu opremu i konja. Oružje i oprema glavnih junaka su svakome poznati, kao i sami junaci i njihovi konji. U epskim pjevanjima vidimo da oružje nekada služi i kao ukras junaka. Oružjem se junaci ponose i oni ga vole kao oca i majku, kako veli narodna pjesma. Dobar junak prije će život dati nego se rastati od svog oružja. Kada junak umre, njegovo oružje, kao nešto najdraže, sahranjivalo se sa njim ili mu se na nadgrobnom spomeniku uklesavao lik oružja. Taj običaj je paganskog porijekla i sprovodi se od davnina. Zato su nadgrobni spomenici, pored epskih pjevanja, vrijedni spomenici i dokumenti za proučavanje vrsta starog oružja.

Mi ćemo ovdje razmatrati samo hladno oružje koje se spominje u dvije epike, jer vatreno oružje u stvari isključuje pravu epiku i prave epske junake. Vrste hladnog oružja koje se spominje u dvije epike skoro su iste. Iz obadvije epike se vidi da je sablja najvažnije i najčešće spominjano oružje.

1. S a b l j a

Malo je oružja u narodnoj epici koje je opjevano kao sablja. Najveći epski junaci, od najstarijih vremena uzimaju sablju kao glavno oružje. Kolijevka sablje je na Istoku. Naši narodi su upoznali sablju poslije uspostavljanja dodira sa Istočnjacima. O tome V. Čurčić piše: »Sablja je istočnog porijekla. Filolozi misle da joj ime dolazi iz turanskog jezika. Grcima i Rimljanima ostala je dugo nepoznata. Osobito su je voljeli islamski narodi Arapi, Turci i Perzijanci. Ona im je bila glavno oružje. Slaveni su primili ovo oružje od Turaka. Ipak na nekim sredovječnim spomenicima-stećcima susreće se lik sablje. No, na muslimanskim nišanima je česta. No, na onom stečku ima polumjesec i zvijezda pa se pretpostavlja da je iz postturskog doba«.⁴⁵⁶

456. Čurčić Vejsil, Starinsko oruđe u BiH, Sarajevo 1943, str. 106.

Balkanski su Slaveni i prije dolaska osmanskih Turaka na Balkan imali dodira sa istočnim narodima i mogli su znati za sablju u znatno ranije vrijeme. Sa Istoka su tekli na Balkan proizvodi materijalne i duhovne kulture. Zajedno sa religijskim kultovima, mitovima i legendama na Balkan su dospjele i pojedine vrste istočnog oružja.

Sablje velikih i poznatih junaka ili vladara imale su posebne oznake i znamenja svojih vlasnika, po čemu se lako moglo ustanoviti kome pripadaju. Nekada su ova znamenja inicijali vlasnika sablje, inicijali kovača sablje i eventualno još nekoga, kao što vidimo na sablji Markova oca, kralja Vukašina u pjesmi »Marko Kraljević poznaje očinu sablju«. Kada sablja »koja se nikom izvaditi ne da« dolazi u ruke Kraljevića Marka, sama se vadi iz korica:

»Kad je Marko sablju sagledao,
al' na sablji tri slova rišćanska:
— Jedno slovo Novaka kovača,
drugo slovo Vukašina kralja
treće slovo Kraljevića Marka«. ⁴⁵⁷

Neke su sablje veoma vrijedne. U drugoj varijanti pomenute pjesme tellal saopštava vrijednost sablje i veli:

»Carev tellal po ordiji hoda
i prodaje sablju dimišćiju:
— Gola sablja tri stotin' dukata,
kore su joj tri stotin' dukata,
a gajtani tri stotin' dukata«. ⁴⁵⁸

U ovoj pjesmi na sablji su takođe »tri slova rišćanska« i to:

»jedno slovo sveti Dimitrije,
drugo slovo sveti Arandele,
treće slovo kralju Vukašine«. ⁴⁵⁹

Jasno, Kraljević Marko po ovim znacima odmah prepoznaje da je to sablja njegovog oca.

Ne samo po ukrasu, nego i po ošttrini sablje velikih junaka imaju veliku vrijednost i nadaleko su čuvene. U narodnoj pjesmi »Smrt vojvode Prijezde« turski sultan Memed traži tri dobra od Prijezde i na prvo mjesto stavlja Prijezdinu sablju, ispred konja i ljube:

»Prvo dobro sablju novaliju,
koja seče drvlje i kamenje,
drvo kamen i studeno gvožđe«. ⁴⁶⁰

457. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 333, Beograd 1953.

458. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, ltr. 335, Beograd 1953.

459. Ibid. str. 336.

460. Ibid. str. 487.

Po našoj epici dobru sablju može skovati samo izuzetno dobar kovač. Zato su i neki kovači proslavljeni svojim radom. Svaki kovač ne zna skovati dobru sablju. Po kovanju dobrih sablji u našoj epici poznat je kovač po imenu Novak. On živi u Stambolu. Najvećem junaku naše epike Marku Kraljeviću on je skovao sablju i ona je tako oštra da presijeca kovački nakanj. No, on je skovao sablju i najopasnijem Markovom suparniku Musi Kesedžiji. Musina je sablja još bolja. Ona je takva da kada je Musa udario po nakovnju »ni trupina zdrava ne ostade«.

Neke sablje imaju čudna obilježja i znamenja. Sablja vojvode Momčila je sa očima i sa ovakvom sabljom, on se nikoga ne boji. U nemogućnosti da se koristi tom sabljom Momčilo je savladiv. Šta su u stvari oči na sablji? Po narodnom vjerovanju neke osobe imaju zle oči i kako god mogu da naškode ljudima, tako isto mogu da naškode i stvarima. Odbrana od zlih očiju su amajlije i talismani koji mogu biti u obliku očiju. Likovima očiju odbijaju se zle oči. Zbog toga se djeci o vrat vješaju oči vuka, sove ili razne školjke i kamenje, što ima da posluži kao talisman protiv zlih očiju. Stoga možemo pretpostaviti da Momčilova sablja sa očima jeste sablja sa talismanom, amajlijom. O ovoj sablji Vuk Karadžić piše: »Ja ne znam šta znači sablja sa očima, a ni pjevač mi nije znao kazati. Da nije na njoj gdje bila kakva šara kao oči«. ⁴⁶¹

Vuk nije vidio sablju sa šarama sličnim očima. Svetozar Matić pak piše: »Halanski, pisac velike knjige o srpskim narodnim pesmama o Kraljeviću Marku, video je u muzeju u Harкову tursku sablju iz 16 veka sa takvom šarom. Na srednjovekovnim sabljama urezivane su isto tako i molitvene formule, koje su imale da sopstvenika sačuvaju od rana i od smrti. I kod nas su sačuvane sablje sa sličnim natpisima«. ⁴⁶²

Postoje i sablje na koje ne djeluje nikakav talisman. U pjesmi »Sveti Savo i Hasan paša«, Hasan paša naređuje svome slugi:

»Slugo moja, Ture Dilavere,
ti povadi moju britku sablju,
koja sječe svaku amajliju«. ⁴⁶³

U našim narodnim pjesmana kao najbolje sablje slove sablje sa Istoka, najčešće iz Damaska tzv. sablje dimiskije. Po tvrdjenju istraživača iranskog hladnog oružja Evropljani sve sablje sa Istoka smatraju i nazivaju dimiskijama. »Uopšte uzev, Evropljani sva istočna oružja, na kojima su ornamenti i znakovi sa Istoka, pogrešno nazivaju oružjem iz Damaska«. ⁴⁶⁴ Međutim, kod naših narodnih pjevača nije tako. Naši pjevači dobro razlikuju razne vrste sablji sa Istoka i znaju i za druge vrste sablji,

461. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 106, Beograd 1958.

462. Ibid. bilješke S. Matića uz pjesmu br. 24.

463. Ibid. knj. III, str. 81.

464. Casopis: Ber resihaj-i tarihi, god. V, str. 263—264, studija Romanovskog »Tarih-i eslihaj-i serd der Iran«.

između ostalih i za perzijske sablje koje se u pjesmama nazivaju adžemkinjama, adžemovkama:

»Koji l' hvali svoju desnu ruku
i u njojzi britku adžemovku,
koliko je posjekao glava;
tu se hvaleć izvedoše kavgu,
potegoše britke adžemovke«. ⁴⁶⁵

U pjesmama se spominje i sablja ćirmanija:

»On se fati ćirmanije ćorde«. ⁴⁶⁶

ili u stihu:

»Sa čivije fati ćirmaniju«. ⁴⁶⁷

To su također sablje iz Perzije iz grada Kermana. ⁴⁶⁸

O vještini kovanja oružja u gradovima Isfahanu i Kermanu u Iranšehru piše: »Grad Isfahan imao je izvrsne sabljare koji su savršeno izrađivali sve vrste oružja tako da nijedan iranski grad u ovom zanatu nije se mogao porediti sa Isfahanom. Nekada je u Horosanu kovano oružje, ali tamošnji radovi nisu bili dobri kao iz Isfahana. I grad Kerman u 13. vijeku je bio poznat po izradi sablji. Čuveni putopisac Marko Polo piše: 'Kermanski zanatlije vješti su u izradi ratnog oruđa i opreme. Oni vrlo fino i elegantno izrađuju sedla, uzde i mamuze konja, sablje, lukove i ostalo oružje«. ⁴⁶⁹

Nije isključena mogućnost da su neke od ovih sablji rađene u Kermanu i Isfahanu dospjele u naše krajeve preko Turaka i da su opisane u našim epskim pjesmama.

I u Firdusijevoj Šahname sablja je jedno od glavnih oružja junaka. To je oštro i lako oružje kojim su se stari Iranci u bojevima vješto služili. Iz Šahname proizilazi da su i kod Iranaca na cijeni strane sablje, posebno sablje iz Indije. Među skupocjenim poklonima cara Minučihra vidimo indijske sablje:

»Car svijeta spremi jedan ogrtač,
prema čemu svak divljenje pokaza.
Posla arapskih konja zlatouzdih,
i indijskih sablji zlatnih korica«. ⁴⁷⁰

(»Jekî hil'atî sâht šâh-i zemîn-ki kerdend her kes bedû âferîn.
Ez espân-i tâzî be zerrîn sitâm-zi šemšîr-i hindî be zerrîn nijâm«.)

Junak Sâm u razgovoru sa carem Minučihrom veli:

465. Hörmann Kosta, I, str. 386, Sarajevo 1888.

466. Matica Hrvatska, Hrvatske narodne pjesme, III, str. 571, Zagreb 1897.

467. Ibid. str. 89.

468. U našem jeziku meko slovo »k« iz arapskog, turskog i perzijskog jezika često se izgovara kao »č«.

469. Iranšahr, dio I, str. 1841—1842, Teherana 1964.

470. Šahnama, dio I, str. 150. Moskva 1963.

»Indijskom sabljom ti zemlju očisti,
sada mirno sjedi i odmaraj se«. ⁴⁷¹

(»Tu šustî be šemšîr-i hindî zemîn-be ârâm binišîn ve râmeš guzîn«.)

Ponekad se u Šahnami pojam sablje i mača miješaju i izlazi da je to jedno oružje, kao npr. u sljedećim stihovima:

»Vrhovi kopanja se izlomiše,
i junaci za sablje se mašiše.
Udarajuć' mačeve polomiše,
a oni ko' list na grani drhtaše«. ⁴⁷²

(»Sinânhâj-i nejze behem ber šikest-jilân sûj-i šemšîr burdent dest.
Be zahm enderûn tîg šud laht laht-bibûdend lertzân çûn šâh-i
diraht«.)

Otkuda to da su indijske sablje na cijeni u Iranu? Indija raspolaže bogatim rudnicima željeza. Na padinama Himalaja nalaze se velike rezerve kvalitetne željezne rude i arijski narodi iz Indije su od davnih vremena prerađivali željezo. Tako su rano počeli proizvoditi željezne predmete. Pored zadovoljenja domaćih potreba, mogli su da izvoze rudaču i željezne predmete u druge zemlje. Iran je bio jedan od najvećih kupaca indijske željezne rude i indijskih prerađevina od željeza. Iran nije imao bogatih rudnika željeza. Zato su Iranci, da bi mogli izrađivati dobro oružje, uvozili kvalitetnu željeznu rudu iz Indije. Sigurno je da su Iranci dobijanje čistog gvožđa i izradu dobrog oružja naučili od arijskih srodnika nastanjenih ispod Himalaja.

Iako Iranci nisu imali čistog željeza, oni su u izradi predmeta od željeza bili izvrsni majstori i proizvodili su i izvozili dobro oružje. Iranski majstori odlazili su u Indiju i tamo se naseljavali, gdje su izrađivali odlična oružja. Neki su se ponovo vraćali u Iran, a neki slali u Iran svoje proizvode. Na taj način su indijska oružja postala poznata i cijenjena u Iranu. Sve ovo imalo je odraza u Šahnami. Po Šahnami su zato najcjenjenije indijske sablje, kao i neke druge vrste hladnog oružja iz Indije.

Sablja je obavezno oružje junaka u obadva epska pjevanja. Od oružja sa sječivom, pored sablje, veoma je važan mač. Mač ima vrh za probadanje i starijeg je porijekla od sablje.

2. M a č

Mač je oružje kao i sablja, s tom razlikom što s obadvije strane ima oštricu i nije kriv kao sablja, nego je od balčaka do vrha prav. Ima oštar vrh za probadanje. Teži je od sablje i njime se obično udara sa obadvije ruke. Izrada mača je prostija od izrade sablje, jer je mač stariji i primitivnije je rađen.

471. Ibid. str. 137.

472. Ibid. dio IV, str. 70, Moskva 1965.

Mač se pojavljuje, uklesan, na nadgrobnim spomenicima kod svih naroda.

U našoj narodnoj epici mač se također mnogo spominje, kao:

»Ako l' bere ljute martoloze,
koji nose struke na ramenu,
o pojasu mače okovane«. ⁴⁷³

Po narodnoj pjesmi dobri mačevi su obično zelene boje, što dolazi od odsjaja dobrog čelika prema svjetlosti. Ima ih i drugih boja, ali zelen je najčešće spominjan. U pjesmi »Ženidba Dušanova« spominje se dobri zeleni mač:

»Dadoše mu koplje ubojito
i mač zelen staroga Vojina«.

Iz pjesama se vidi da u bojevima lakša sablja mnogo bolje služi nego teški mač, kao npr. iz sljedećih stihova:

»Eto beže dva mača zelena,
oba mača od jednog kovača,
ti izberi koga tebi drago,
uzmi boljeg, ostavi gorega,
da ne rečeš da je prijevara'.
Kad to vide Beže Ljuboviću,
on poskoči na noge lagane,
dovati se sablje okovane:
—Ao Bajo, pivljansko kopile,
što će meni rišnjanski mačevi
ta kod moje sablje šamlijanke«. ⁴⁷⁴

U našim narodnim pjesmama opisana je i kraća vrsta mača koji se zove g a d a r a. Gadaru nosi i Kraljević Marko i Derdelez Alija:

»Objesi mu tešku topuzinu,
i gadare s obadvije strane«. ⁴⁷⁵

»No da vidiš Derdelez Alije!
on poteže zelena gadara«. ⁴⁷⁶

Od hladnog oružja sa sječivom u našim epskim pjesmama još se spominju razne vrste handžara.

U Šahnami mač se takođe mnogo spominje:

»Pancire, kacige, koplja, mačeve,
krune, pojaseve nije žalio«. ⁴⁷⁷

473. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. III, str. 32, Beograd 1954.

474. Ibid. str. 474.

475. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 340, Beograd 1953.

476. Ibid. str. 567.

477. Šahnama, dio I, str. 80, Moskva 1963.

(»Hemân džûšen ve hûd ve zûpîn ve tîg-kulâh, ve kemer hem
nebûdeš dirîg«.)

U našoj narodnoj pjesmi »Ženidba Dušanova« Miloševa braća opremaju Miloša i na kraju mu, kao dobro oružje, daju »i mač zelen staroga Vojina«. To je mač njihovog oca koji se čuva i sa kojim se može nadati uspjehu u borbi. Sličan slučaj nalazimo u Šahnami u pjevanju o caru Guštaspu. Guštasp, da bi ubio strašnog i opasnog vuka, traži od Vizantinaca, koji po Šahnami vode porijeklo od iranskog princa Selma, mač Selmov:

»Oдавде многи чувени кајсери
одлазише са тешким топузима,
али из те шуме разочарани,
пуні срама, сломљени се вратише.
Нјему Гуштасп рече: —Онај мач Селмов
дајте ми і коња добра нађите.
Та звијер вук није, то је аждаја,
звијер колико' дева вуком не сматрај.
Кад Мирин саслуша, одатле крену,
і својој кући он брзо отрча.
Из ахара једног вранца изабра,
і donese haftan i rumi kapu.
I skupocjeni mač dijamant boje,
Selm ga krvlju i otrovom kalio«. ⁴⁷⁸

(»Ez îder besî nâmver kajserân-bireftend bâ gurzâh-i gerân.
Ezân bîše nâkâm bâz âmedend-pur ez neng ve ten pur gudâz.
âmedend.
Bedû guft guštâsp kân tîg-i selm-bijârid ve espî ser efrâz germ.
Hemî âzdehâ hânem îr râ ne gurg-tu gurgî medân ez hejûnî buzurg.
Çû bišnîd mîrîn zi ândžâ bireft-sûj-i hâne-i hîš tâzîd teft.
Zi âhur guzîn kerd espî sijâh-girân mâje haftân ve rûmî kulâh.
Hemân mâjeвер tîg-i âlmâsgûn-ki selm âb dâdeš be zehr ve be hûn«.)

I mačevi iz Indije u Šahnami su na velikoj cijeni. Vojska cara Kej-Husreva naoružana je dobrim indijskim mačevima:

»Vojska indijske mačeve imaše,
sedla turska, a pancire sugdijske«. ⁴⁷⁹

(»Sipâheš heme tîg-i hindî bedest-zirih-i sugdî zîn-i turkî nišest«.)

I handžar se u Šahnami mnogo spominje. Nosi ga i glavni junak Rustem i njime ubija svoga sina Suhraba. Na isti način handžar nosi Marko Kraljević, kojim ubija Musu Kesedžiju. U Šahnami su poznati i opjevani handžari koji su izrađivani u Kabulu, u Afganistanu:

478. Šahnama, dio VI, str. 29, Moskva 1967.

479. Šahnama, dio IV, str. 29, Moskva 1965.

»Rustem Zabulski po sredini vojske,
u panciru i s kabulskim handžarom«. ⁴⁸⁰

(»Be qalb enderûn rustem-i zâbulî-zirihdâr bâ handžar-i kâbulî«.)

Kako vidimo iz navedenih primjera, u obadvije epike sa podjednakom važnošću spominju se sablja i mač.

3. K o p l j e

Koplje spada u najstarija hladna oružja. Čovjek ga upotrebljava od najranijih vremena svoga postojanja. U epikama iranskoj i našoj narodnoj, vrlo često vidimo opise upotrebe koplja. Spominju se različite vrste kopalja s obzirom na dužinu, oblik i svrhu.

U početku koplja su bila izrađivana od drveta i bila su veoma primitivna i jednostavna. Kasnije, kada su otkriveni metali, vrhovi kopalja počinju se praviti od metala. Najstariji spomenici kod nas u kojima se vidi upotreba koplja su bareljefi na nadgrobnim spomenicima, posebno na stećcima. Na ovim bareljefima vidimo upotrebu koplja u lovu, u borbama i na turnirima junaka.

Ipak koplje se najviše upotrebljavalo u borbama i zato se tako često spominje u epskim pjesmama.

U našim narodnim pjesmama svi junaci, odreda, nose koplje i borba između junaka obično započinje kopljem. Koplje se u pjesmama spominje sa različitim atributima koj upućuju na to da se kopljem ratovalo i ubijalo. Najčešći atributi su: smrtonosno, kostolomno, bojno, ubojito i slično. Čitave jedinice su naoružane kopljima. Kosančić Ivan je uhodio tursku vojsku i opisujući je veli:

»Konj do konja, junak do junaka,
bojna koplja kao čarna gora«.

U Šahnami imamo istu sliku:

»Ti bi reko' šuma je od kopalja,
a konji prašinom sunce sakriše«. ⁴⁸¹

(»Havâ guftî ez nejze çûn bîşe gešt-hûr ez gird-i espân pur endîşe
gešt«.)

U Šahnami imamo i drugu sliku mnoštva upravnih kopalja:

»Od kopita zemlja siva postade,
od kopalja ko' leđa leoparda«. ⁴⁸²

(»Šud ez summ-i espân zemîn sebz reng-zi nejze havâ hemčû pušt-i
peleng«.)

480. Šahnama, dio III, str. 183, Moskva 1965.

481. Šahnama, dio II, str. 127, Moskva 1963.

482. Šahnama, dio III, str. 183, Moskva 1963.

Redovna je pojava da junaci u početku borbe bacaju koplja jedan na drugoga. Pogođen kopljem neprijatelj bi padao na zemlju sa konja. Tada bi mu megdandžija prilazio i odsijecao glavu. U našoj narodnoj pjesmi »Bolani Dojčin« kada silni Arapin u boju ostaje bez koplja, počinje da bježi sa megdana, ali ga bolani Dojčin prati. I upravo kada je bio na domaku solunskih kapija:

»A stiže ga bolani Dojčine,
pa poteže koplje ubojito,
prikova ga Solunu za vrata,
ta povadi sablju alamanku,
te Arapu odsiječe glavu«. ⁴⁸³

Isti način uoptrebe koplja vidimo u Šahnami. U pjevanju o borbi iranskog cara Minučihra sa turanskim carem Turom Firdusi veli:

»Jureći odavde za njim Minučih,
poznati osvetnik brzo ga stiže.
U leđa ga tada kopljem pogodi,
iz njegovih ruku handžar izbaci.
Iz sedla ga poput vjetra dohvati
i o zemlju tresnu ga kako treba.
Tada mu glavu sa ramena skide,
gozbu zvijerima od njeg' napravi«. ⁴⁸⁴

(»Demân ez pes-i îder minûčih^r šâh-resîd eⁿder ân nâmver-i kînehâh.
Jekî nejze endâht ber pušt-i û-nigûnsâr šud handžer ez mušt-i û.
Zi zîn ber girifteš be kindâr-i bâd-bized ber zemîn dâd-i merdî bibâd.
Sereš râ hem ângâh zi ten dûr kerd-ded ve dâm râ ez teneš sûr
kerd«.)

Prema ovim stihovima Minučih^r kopljem udara i iz sedla obara na zemlju Tûra. Iz stihova o Rustemu to se još jasnije vidi. On svoga protivnika nosi na koplju:

»U slabine on mu koplje zabode,
i iz sedla s lakoćom ga podiže.
Odjaha u srce vojske turanske,
usred vojske unižena tresnu ga«. ⁴⁸⁵

(»Jekî nejze zed ber kemergâh-i ûj-zi zîn ber girifteš bekirdâr-i gûj.
Hemî tâht tâ qalb-i tûrân sipâh-bijendâhteš hâr der qalbgâh«.)

Ili u sljedećim stihovima u kojima je opet riječ o Rustemu:

»Po glavi ga Rustem kopljem udari,
kaciga mu u krvi se natopi.
Potom ga iz sedla kopljem dohvati
a to obadvi je vojske začudi.

483 V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj II, str. 454, Beograd 1953.

484. Šahnama, dio I, str. 124, Moskva 1963.

485. Šahnama, dio III, str. 186, Moskva 1965.

O tlo ga tresnu ko' komad planine,
što na smrt turansku vojsku uplaši«. ⁴⁸⁶

(»Tehemten jekî nejze zed ber sereš-be hûn-i džiger garqa šud
magfereš«.)
Be nejze hemîdûn zi zîn ber girift-du leşker bimânde bedû der
şigift.
Zedeş ber zemîn hemçû jek laht-i kûh-pur ez bîm šud džân-i tûrân
gurûh«.)

Vidimo da se kopljem udara neprijatelj i izbacuje iz sedla ili nabija na koplje i udara o zemlju. U našim narodnim pjesmama uočavamo iste pojedinosti:

»Koji ono dobar junak bješe,
što dva i dva na koplje nabija,
preko sebe u Sitnicu baca«. ⁴⁸⁷

Dužina koplja nigdje nije tačno spomenuta, ali se iz gornjih opisa njegove upotrebe vidi da su koplja toliko duga da se sa konja može dohvatiti neprijatelj koji je takođe na konju, a da se pri tome koplje ne ispušta iz ruke. U obadvije narodne epike spominju se i kraća koplja koja se bacaju na neprijatelja. U našim narodnim pjesmama za ova kraća koplja nalazimo različita imena, kao što su: džida, džilit i mizdrak. Sva tri ova imena su orijentalong porijekla. Džida u turskom jeziku znači koplje, a ime džilit dolazi od arapske riječi »džerid«, što doslovno znači »oguljen (palmin štap bez lišća), sa kojim se navodno u prvo vrijeme džilitalo i od čega je i došao ovaj naziv«. Kasnije ovaj izraz i u arapskom jeziku dobio je značenje koplja za bacanje, i to kratkog koplja. U perzijskom jeziku riječ »džerid« upotrebljava se kao naziv za drveni dio jednog kratkog koplja. Riječ mizdrak dolazi od arapske riječi »mizrak«, takođe u značenju kratkog koplja.

Džida je u našim pjesmama kratko koplje, oko pola metra, i ukrašeno je srebrom i zlatom. Nošenje ovakvog koplja ima više konvencionalan karakter. U Hörmanovoj zbirci u pjesmi »Dolazak bosanskog vezira Čuprilića u Travnik«, kopljanici koji prate vezira iz Sfambola u Bosnu u rukama nose džide:

»Uzjahalo stotinu kavaza ⁴⁸⁸
na stotinu arapskijeh ata,
u svakoga džida u rukama«. ⁴⁸⁹

Džilit je nešto kraće koplje i baca se na veća rastojanja. Korišten je na natjecanjima i u okršajima junaka. U pjesmi »Ženidba Maksima Crnojevića« sukobljavaju se dva junaka.

486. Šahnama, dio II, str. 166, Moskva 1963.

487. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 306, Beograd 1958.

488. Kavaz, u arapskom jeziku qavvas, znači strijelac, odnosno majstor za izradu luka i strijela.

489. Hörmann, dio I, str. 85, Sarajevo 188.

Maksim Crnojević i Miloš Obrenbegović. Maksim pravi od koplja džilit:

»A kad začu nejačak Maksime,

od koplja je džilit načinio,
pa Miloša na džilit poziva.

Baci koplje nejačak Maksime,
te udari vojvodu Miloša«. ⁴⁹⁰

Mizdrak ili mizrak je kratko koplje sa metalnim vrhom. Vrh ima tri brida.

I u Šahnami se spominju kratka koplja koja služe za bacanje na veća rastojanja. Najčešće se spomnje koplje župin ili župin. Njime se obično protivnik juri i u pogodnom trenutku ispušta iz ruke da bi pogodio neprijatelja. Vrh ovog koplja je lakši i oštiji. Sâmo koplje je dosta lagano tako da se može baciti na veću distancu. Uz ovo koplje u Šahnami se spominje koplje hišt. Nekada izgleda da je to jedna vrsta koplja:

»Kao župin kopljanici krenuše,
i sa teškim hišt kopljima odoše«. ⁴⁹¹

(»Bibestend âjîn-i župînverân-bireftend bâ hišthâj-i gerân«.)

U Šahnami junaci nekada svoja koplja premazuju otrovom:

»Niz konjske vratove uzde pustiše,
na vrh kopalja otrov namazaše«. ⁴⁹²

(»Figendend ber jâl-i espân inân-be zehr âb dâdend nûk-i sinân«.)

U našim narodnim pjesmama ne nalazimo slučaj da junaci otrovom premazuju svoja koplja, ali to vidimo kada se radi o strijelama. Kod nas postoji jedan vlo star motiv u vezi sa kopljima koji ne nalazimo u Šahnami. Naime, kada neki junak biva sahranjen, zabadaju mu koplje povrh glave na grobu i za koplje vežu konja, sokola, a ostalo oružje stavljaju na grob. To se lijepo vidi u pjesmi »Smrt vojvode Kajice«:

»Saraniše vojvodu Kajicu.
Čelo glave koplje udariše,
na koplje mu sokola metnuše,
za koplje mu konja privezaše,
po grobu mu oružje prostreše«. ⁴⁹³

U obadvije epike vidimo da junaci za koplje vežu svoje zastave po čemu se mogu raspoznati između ostalog svijeta. Svaki veliki junak imao je svoju zastavu.

490. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, dio II, str. 542, Beograd 1953.

491. Šahnama, dio I, str. 194, Moskva 1963.

492. Šahnama, dio II, str. 130, Moskva 1963.

493. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 474, Beograd 1953.

Pješaci koplje nose na ramenima, a konjanici u rukama ili ga vezuju o sedlo. Za vrijeme odmora konjanici zabađaju koplje u zemlju i za njeg vežu konje.

I koplje se s podjednakom važnošću spominje u dvije epike, našoj narodnoj i iranskoj, odnosno u Šahnami.

4. Topuz — buzdovan

E epskim pjevanjima oružje koje se redovno spominje uz sablju i koplje jest topuz odnosno buzdovan. Ove tri vrste oružja, sablja, koplje i topuz, obavezno se **nalaze u naoružanju** epskih junaka u boju. Kod upotrebe ove tri vrste oružja, topuz po redu dolazi tek pošto se polome sablja i koplje. Ime buzdovana je turskog porijekla i u turskom jeziku se izgovara *b u z d o h a n* (nastalo od *buz-led* i *dogan-onaj* koji rađa, znači gdje udari, odmah se tu ohladi, sledi). To govori da bi i sami buzdovan kao oružje mogao biti orijentalnog porijekla. »Turci i Mongoli istesavali su svoje topuze i opremali ih klincima. Topuz su nazivali buzdohan...«. ⁴⁹⁴

U našim narodnim pjesmama se spominje jedna vrsta drvenog buzdovana. I na Balkanu su, kao i u drugim dijelovima svijeta, buzdovani u početku izrađivani od drveta. Drveni buzdovani, ili često nazivani drenovače, okivaju se metalnim čavlima, čime se uvećavala njihova ubojnost. U pjesmi o Tali Ličaninu susrećemo se sa ovakvom vrstom buzdovana:

»Tale drži drenovu batinu,
u kojoj je hiljada klinaca«. ⁴⁹⁵

Većina, pak topuza koji se spominju u junačkim pjesmama su od metala. Što je junak veći i značajniji i njegov je topuz veći i teži. Uopšte uzev topuz se u pjesmama uvijek spominje kao težak. Dok topuzi običnih junaka teže oko dvadeset kilograma, topuzi glavnih junaka su mnogo teži. Tokuz Kraljevića Marka težak je osamdeset kila, a topuz Rustema je još teži; težak je oko stotinu i šezdeset kila.

Junak bez topuza na megdanu ne može ništa učiniti. Junak topuzom odbija udarce neprijateljskih sablji, mačeva i kopalja. Vješt junak sa topuzom će izbiti ili polomiti neprijateljsku sablju, mač ili koplje.

Topuz se nosi na konju i veže se o prednji dio sedla. Marko Kraljević uvijek tako nosi svoj topuz:

»Pa pripasa sablju okovanu,
jošte uze koplje ubojito;
i on siđe u podrume Šarcu,
poteže mu sedmere kolane;
pa natoči tuluminu vina,
objesi ga Šarcu s desne strane,

494. D. Romanovski, *Tarihçe-i esliha-i serd der Iran*, citirani časopis.

495. V. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. III, str. 167, Beograd 1958.

a s lijeve tešku topuzinu,
da ne kriva ni tamo ni amo«. ⁴⁹⁶

Na megdanima junaci se međusobno udaraju topuzima, ali kada jedan od megdandžija bježi protivnik ga gađa topuzom. Marko svojim topuzom ruši gradske zidine i ulazi u grad. Pored običnih topuza sa oblom glavom, u našoj narodnoj epici spominju se topuzi sa perima tzv. perni buzdovani. Obično su sa šest pera, šestoperi. Perni buzdovani su lakši od običnih. Kasnije ovi buzdovani postaju još lakši i počinju se sve manje upotrebljavati u borbama. Nošenje ovakvih buzdovana postaje znak snage i moći. Počasni buzdovani su mnogo ukrašeniji i ljepši. U Iranu se danas ova vrsta buzdovana naziva »carski štap« (asaj-i saltaneti). Prilikom krunisanja iranskog cara, u jesen 1967. godine, ovakav buzdovan nalazio se u rukama krunisanog cara, što je simbolizovalo carsku moć i vlast.

U našim narodnim pjesmama, iako rijetko, pominje se još jedna vrsta topuza tzv. s a l m a. To je gvozdena kugla, obično od mjedi, na lancu:

»S jedne strane salma od pirindže,
s druge strane od zlata gadara«. ⁴⁹⁷

U Šahnami je također, topuz jedno od oružja koje junaci mnogo upotrebljavaju. Opisan je kao težak, slično kao u našim pjesmama. Junaci ga nose vezana o sedla:

»O sedlo objesi teški buzdovan,
kada se približi Mazenderanu«. ⁴⁹⁸

(»Be zîn ender efgend gorz-i gerân-čû âmed be nezdîk-i mâzende-rân«.)

I kod Firdusija je topuz uvijek težak. Rustem je naslijedio svoj topuz od svoga djeda Sâma:

»Vidiš li da s topuzom Sama dođe,
mlad je i u potrazi je za slavom«. ⁴⁹⁹

(»Nebînî ki bâ gorz-i sâm âmedest-dževânest ve džûjâj-i nâm âmedest«.)

U našim narodnim pjesmama nekad se vrhovi kopanja prave u obliku glave aždaje ili medvjeda. U Šahnami vidimo da se vrhovi topuza prave u obliku glave neke životinje, a najčešće u obliku goveđe glave. »Topuze su izrađivali (Iranci) u obliku goveđe glave sa ušima i rogovima... Poznato je da su, držeći se narodnih legendi i vjerovanja u sigurnost i vjerovanja u pobjedu nad neprijateljem, izrađivali svoje topuze u obliku goveđe glave«. ⁵⁰⁰

496. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 381, Beograd 1953.

497. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. VI, pjesma »Ograšić serdar i Rade Krajinčić«, Beograd 1900.

498. Šahnama, dio II, str. 113, Moskva 1963.

499. Ibid. str. 65.

500. Romanovski, citirani časopis i članak.

Topuz cara Feriduna je u obliku goveđe glave:

»Kad odozgo na zemlju nogu spusti,
Feridun dožuri poput vihora.
Za govedoliki topuz se maši,
udari ga i razbi mu kacigu«. ⁵⁰¹

(»Zi bâlâ çû pej ber zemîn ber nihâd-bijâmed ferîdûn be kirdâr-i
bâd.
Berân gurze-i gâvser dest burd-bized ber sereş terg bişikest hurd«.)

I Rustemov topuz je sa govedolikom glavom:

»Kao pijan slon posjede na Rahša,
u rukama topuz govedoliki«. ⁵⁰²

(»Nišest ez ber-i rahş çûn pîl-i mest-jekî gorze-i gâv pejker bedest«.)

U boju topuz se upotrebljava pošto se polome sablja, koplje i mačevi. Kada se i topuzi polome, junaci se hvataju u kosti i počinje hrvanje. U našoj pjesmi »Marko Kraljević i Musa Kese-džija« lijepo se vidi red upotrebe pojedinih vrsta oružja:

»Kad to začu od Prilepa Marko,
od tad pušća svoje bojno koplje,
svome Šarcu između ušiju,
deli-Musi u prsi junačke;
na topuz ga Musa dočeka,
preko sebe koplje preturio,
pak poteže svoje bojno koplje
da udari Kraljevića Marka,
na topuz ga Marko dočeka,
prebio ga na tri polovine«.

Poslije kopalja potežu se sablje:

»Potegoše sablje okovane,
jedan drugom juriš učiniše:
Manu sabljom Kraljeviću Marko,
deli-Musa buzdovan podbaci,
prebi mu ga na tri polovine,
pak poteže svoju sablju naglo
da udari Marka Kraljevića,
al' podbaci topuzinu Marko,
i izbi mu sablju iz balčaka«.

Kada su i sablje polomljene i ispale iz ruku, borba se nastavlja topuzima:

»Potegoše perne buzdovane,
stadoše se njima udarati;

501. Šahnama, dio I, str. 75, Moskva 1963.

502. Šahnama, dio VI, str. 252, Moskva 1967.

buzdovanma pera polomiše,
baciše ih u zelenu travu«.

Više nije ostalo oružja kojim bi se mogla nastaviti borba i junaci odskaču od konja i:

»Ščepaše se u kosti junačke,
i pognaše po zelenoj travi«. ⁵⁰³

Isti postupak i red upotrebe ovih vrsta oružja nalazimo da je opisan i u Šahnami. To se posebno lijepo vidi u pjevanju o borbi Rustema i Suhraba:

»Na malom mejdanu borbu počese,
izbliza se kopljima udarahu.
Od kopaljca ne osta vrh ni balčak,
oni konje u lijevo skrenuše.
Onda indijske sablje isukaše,
i iz gvožđa sve vatra sijevaše.
Od udârâ sablje se izlomiše,
od udârâ što na sudnji dan liče.
Zatim teške topuze potegoše,
od čeg junačke ruke posustaše.
Udarcima topuze izlomiše,
konji dahću, a junaci u brizi.

Ljuti jedan na drugog megdandžije,
pojaseve jedan drugog zgrabiše«. ⁵⁰⁴

(»Jekî teng mejdân furû sâhtend-be kûtâhi nejze hemî tâhtend.
Nemând ič ber nejze bend ve sinân-be čep bâz burdend her du inân.
Be šemšîr-i hindî ber âvihtend-hemî zi âhen ateš furû rîhtend.
Be zahm enderûn tîg šud rîz rîz-či zahmî ki pejdâ kuned restâhîz.
Giriftend zân pes amûd-i gerân-gamî gešt bâzûj-i kundâverân.
Zi nîru amûd ender âvurd hem- demân bâdpâjân ve gurdân dižem.
Gamî šud dil-i her du ez jek diger-giriftend her du devâl-i kemer«.)

5. Ratne sjekire

U našim novijim junačkim narodnim pjesmama često se umjesto topuza spominje n a d Ź a k. Ovo oružje dolazi do izraza u vrijeme pojave pancira. Ono je pogodno za probijanje raznih vrsta pancira. Nadžak je u stvari vrsta sjekire na dužem dršku sa oštrim špicom na jednoj i čekićem na drugoj strani. Obično se spominju čelični nadžaci. Tamo gdje sablja ili mač ne mogu da sijeku i probijaju, poteže se nadžak:

503. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 395—396, Beograd 1953.

504. Šahnama, dio II, str. 223, Moskva 1953.

»Ako li ga sablja ne siječe,
na njemu su šipke od čelika,
udri njega čelikli nadžakom«. ⁵⁰⁵

Na nadgrobnim spomenicima iz vremena prije dolaska Turaka na Balkan ne vidimo likove nadžaka. Sigurno je, dakle, da je ovo hladno oružje u naše krajeve došlo sa Turcima. Riječ nadžak je turskog porijekla. Nadžak se nosi vezan o sedlo.

Za bolje cijepanje pancira upotrebljava se bojna sjekira. U pjesmama se zove *balt*a. Ova je riječ turskog porijekla. I *balte* se nose vezane o sedlo:

»S dvije strane vrgli u dorata,
metnuli mu do dvije gadare,
o unkašu baltu okovanu«. ⁵⁰⁶

U Šahnami se također spominju ratne sjekire kao jedno od oružja junaka. I ovdje služe za probijanje i cijepanje zaštitne opreme od metala ili za udaranje neprijatelja između sastava metalne opreme:

»Pored zlatnih kaciga i štitova
u vrat ga udari sjajnom sjekirom«. ⁵⁰⁷

(»Zi bes hûd-i zerrîn ve zerrîn siper-be gerden ber âverde rahşân teber«.)

»Stare ratne sjekire u Iranu su izrađivane u obliku velikog čekića sa četiri ivice. Neka indijska i iranska plemena izrađivala su jednu stranu svojih ratnih sjekira u obliku četverougla ili kao vrh koplja... U prošlosti Iranci su svoje ratne sjekire vješali o sedla. Ovo oružje spadalo je u naoružanje konjice u starom Iranu, i konjanici su ga uvijek vezivali za sedlo«. ⁵⁰⁸

Sjekire kod Iranaca nalaze se u naoružanju junaka od davnih vremena, što nije slučaj i kod nas.

6. Luk i strijela

Luk i strijelu Slaveni su na Balkan donijeli iz svoje stare domovine. U staroj domovini luk i strijela bilo im je glavno oružje. Slaveni su malim otrovnim strijelama uspješno uništavali svoje neprijatelje. Kada su na Balkan došli Turci, izradi luka i strijele i njihovoj upotrebi posvećuje se još više pažnje. Istočni narodi, posebno Turci, bili su izvrsni strijelci iz luka. Upotrebi luka i strijele na Balkanu Turci su dali svoj pečat.

505. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. III, str. 393, Beograd 1954.

506. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. IV, str. 275, Beograd 1954.

507. Šahnama, dio II, str. 130, Moskva 1963.

508. Romanovski D., Citirani članak i časopis.

Svi izrazi oko luka i strijele, u Bosni na primjer, su turskog ili perzijskog porijekla. Nekada se za luk i strijelu u Bosni govorilo p e r v a n e k e m a n što na perzijskom jeziku znači luk i strijela. Tetiva se zvala k i r i š, tobolac ili tulac za strijele t i r k e š. Na perzijskom jeziku i danas se za tobolac kaže t i r k e š. Perzijski naziv i za strijelu t i r bio je u upotrebi u Bosni. Lukovi i strijele nalaze se na nagrobnim spomenicima i starijeg i novijeg porijekla.

Upotreba luka i strijele često se vidi u lovu. Junaci često love strelicama. Nađeni su mnogi prizori iz lova strijelom i lukom. U pjesmama se ovo oružje spominje i u borbama junaka kao i u natjecanjima. U našoj narodnoj pjesmi »Predrag i Nenad« hajdučka družina harambaše Predraga kao glavno oružje ima luk i strijelu. Predrag ubija svoga brata strijelom:

»Predrag skoči na noge lagane,
pak uzima luke i strijele,
pak izlazi na drum na busiju,
pak zaseda za jelu zelenu, —
skida njega strelom sa konjica«. ⁵⁰⁹

Nekad strijele premazuju otrovom. Junak Kajica, mučki pogođen otrovnom strijelom, u posljednjim trenucima života govori svome ocu:

»Kralju Đurđu, roditelju krasni,
ja ti, babo, preboleti neću,
jer su strele puste otrovane
na zmijinu jedu nakaljene«. ⁵¹⁰

U tulcu za strijele nosi se obično 30 do 40 strelica. Neki junaci nose strelice zadjevane za pojas:

»Za pojasom dve ubojne strele«. ⁵¹¹

Na viteškim natjecanjima junaci strijelom gađaju i pogađaju cilj skriven iza oblaka:

»Od', junače, da s' nastreljujemo:
da bijemo nišan za oblakom!«. ⁵¹²

Da bi strelice imale pravilan let kroz vazduh, na zadnji dio strelice pričvršćivana su pera od ptica:

»U tom Marku i Kostadin dođe,
i donese strelu tataranku,
u kojoj je streli tataranki
devet beli sokolovi pera«. ⁵¹³

509. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 80, Beograd 1953.

510. Ibid. str. 473.

511. V. Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II, str. 469, Beograd 1953.

512. Ibid. str. 472.

513. Ibid. str. 350.

U Iranu upotreba luka i strijele dopire duboko u prošlost. Iranski lukovi i strijele bili su na velikoj cijeni kod mnogih istočnih naroda. O strijelama u Iranu Romanovski piše: »Lovački luk i strijela razlikovali su se od bojnih strijela i lukova. Kod lovačke strijele vrh je bio zatupljen i težak. Ovakve strijele nisu služile za ubijanje ljudi, nego za djelomično ranjavanje životinja. Iranci u lovu su željeli da kože ili perje lovine koliko je moguće više ostane sačuvano od udara strijela«. ⁵¹⁴

U Šahnami se luk i strijela mnogo spominju i u borbama i u lovu junaka. Glavni junak Rustem, zatim junaci Zâl, Isfendijar i ostali, obavezno imaju ovo oružje u svom naoružanju. Po Šahnami poznate su strelice *hedeng* izrađene od istomenog drveta. *Hedeng* je vrlo čvrsto drvo od koga su pravljene strelice, koplja i sedla. Firdusi veli:

»Carski luk u svoje ruke dohvatih,
i *hedeng* strijelu s čeličnim vrhom«. ⁵¹⁵

(»Kemân-i kejânî giriftem be *čeng*-be pejkân-i pûlâd ve tîr-i
hedeng«.)

»Tetivu na luk navuče junak Zâl,
i na nju nasloni *hedeng* strelicu«. ⁵¹⁶

(»Kemân-râ be zih kerd zâl-i sevâr-hedengî bedû enderûn rând hâr«.)

Strelice velikih junaka iz Šahname su veće nego strelice običnih junaka. Rustemova strelica toliko je velika da Turanci misle da je koplje:

»Pošto se Rustem na vrijeme vrati,
hakan uputi jednoga ratnika,
da izvuče iz junaka strelicu.
Kad je donese krvavu do pera,
svi junaci strijelu podizahu
i za koplje svi je redom držahu«. ⁵¹⁷

(»Čû bergešt rustem hem ender zemân-sevârî firistâd hâkân demân.
Kezân nâmver tîr bîrûn kešîd-heme tîr tâ per pur ez hûn kešîd.
Hieme lešker ân tîr berdâštend-serâser heme nejze pindâštend«.)

I ovdje vidimo pera na strelici, isto kao u našoj narodnoj epici. Lukovi iz grada Č a č a u Indiji su bolji od ostalih i u Šahnami se dobar luk spominje sa atributom čački:

»Ruhâmu reče: —Pazi ne dangubi,
idi s lukom i sa dvjesta junaka,
čačkim lukom i *hedeng* strijelama,
u boju pazi zaleđe Rustema«. ⁵¹⁸

514. Romanovski D., citirani časopis i članak.

515. Šahnama, dio I, str. 196, Moskva 1963.

516. Šahnama, dio II, str. 33, Moskva 1963.

517. Šahnama, dio IV, str. 197, Moskva 1965.

518. Šahnama, dio IV, str. 251, Moskva 1965.

(»Be ruhâm guft ej derengî meîst-buro bâ kemân ve sevârî dvîst.
Kemânhâj-i čâči ve tîr-i hedeng-nighêh dâr pušt-i tehemten be
dženg«.)

I u Šahnami vidimo zatrovane strelice:

»Zategnu luk i strijelu izabra,
čiji vrh u otrov bješe namočen«.⁵¹⁹

(»Kemân râ bezih kerd ve biguzîd tîr-ki pejkâneš râ dâde bud zehr
ve šîr«.)

Ono što susrećemo u Šahnami, ali ne i u našoj narodnoj epici jeste česta upotreba lasa. Lasom se hvata neprijatelj i obara sa konja, a u lovu služi, za hvatanje lovine.

Iranska oružja prije arapske prevlasti u Iranu nisu sačuvana. Ono što se o njima zna ograničeno je na sačuvane likove ovog oružja na drvenim spomenicima iranske civilizacije. »U današnje vrijeme ni u jednom muzeju na svijetu ne može se naći ni jedan uzorak iranskog oružja koje pripada vremenu prije invazije Arapa u Iranu. Ljepote iranskog oružja možemo sagledati na sačuvanim likovima oružja sa spomenika. Evropska oružja iz vremena krstaških ratova izrađivana su po uzoru na iranska oružja kojima su slična. Ovo govori o majstorstvu iranskih oružara u doba Ahemenida, Parćana i Sasanida. Vještina u izradi oružja iz sjajnih vremena iranske istorije uticala je na vještinu izrade oružja u susjednim zemljama Irana. Ova vještina oduševljavala je ljubitelje lijepog oružja... Ova činjenica je neosporna, jer evropska oružja i oprema slična je oružju i opremi iz vremena Sasanida. Pošto primat u izradi oružja pripada Iranu i Indiji, nema sumnje da su Evropljani svoja oružja izrađivali pod uticajem iranskog načina izrade oružja«.⁵²⁰

519. Šahnama, dio IV str. 22, izdanje J. Mohla, ofset Teheran 1966.
520. Romanovski D., citirani časopis i članak.

VII dio ZAKLJUČAK

Prvobitnu epsku građu sa teogonijsko-kosmogonijskim i etiološkim legendama i mitovima nalazimo kodificiranu u svetim knjigama raznih naroda. Kasnije, s nastankom nacionalnih država, javljaju se nacionalni junaci na koje u epskim obradama njihovih podviga prelaze motivi sa religijskih junaka iz svetih knjiga. U početku je ta epika u obliku slobodnih i širokih epskih improvizacija i pjevanja koja se stalno mijenjaju. Na likove epskih nacionalnih junaka tokom vremena nahvataće se podebele naslage mitova i legendi, pa će i sami prerasti u mitsko-legendarne ličnosti.

Epska građa oko određenih širih tema posredstvom nadarenih epskih stvaralaca prerasta u epske spjevove i nastaju nacionalni epovi kao što su Ilijada, Odiseja, Ramajana, Mahabharata, Firdusi-jeva Šahnama i dr. Naša narodna epika nije prerasla u jedinstveni nacionalni epos sa unutrašnjim jedinstvom i povezanošću, nego je ostala u obliku epskih ciklusa oko određenih užih tema i događaja.

Vremenska određenja nastanka prvih epskih improvizacija i pjevanja kod pojedinih naroda nisu precizno ustanovljena i određena. Naša i iranska epska građa prilično su vremenski jedna od druge distancirane i razvojno se razlikuju. Iranska nacionalna epika mnogo je starija.

Za pojavu epskog raspoloženja u određeno vrijeme i **nastanak** epike nekog naroda potrebni su posebni uslovi i podsticaji, kao što su uspjesi u osvajanjima, podvizi u odbrani slobode i slično. Takvi uslovi i podsticaji u Iranu su postojali još u starom vijeku u vrijeme nastanka i uspona velikih nacionalnih iranskih dinastija Achemenida i Sasanida (o dpolovine 6. vijeka prije n. e. do polovine 7. vijeka n. e.). Uspon, osvajanja i istorijski položaj Iranaca u svijetu u to doba pratila je pojava epskog raspoloženja i epskog stvaralaštva. Arapska osvajanja Irana u sedmom vijeku i njihova vladavina u Iranu blizu tri stoljeća imala su za posljedicu stagniranje epike, ali ne i potpuni prekid epskog pulsiranja među Irancima. Još za vrijeme vladavine Arapa u Iranu, kod Iranaca se javlja težnja za povratkom izgubljene nacionalne slobode i želja da se ukaže na nekadašnju iransku veličinu i moć.

U devetom i početkom desetog vijeka Iranci poslije ustanka protiv Arapa, dolaze do nacionalnih sloboda i nastaju nezavisne iranske kneževine. To je stvaralo povoljne uslove za obnavljanje

epskog raspoloženja i stvaranje nove epske građe. To je krunisano pojavom Firdusija i njegove Šahname u desetom vijeku.

Što se tiče prvih početaka naše narodne epike ima razloga, na osnovu analogije sa iranskom epikom, da vjerujemo da su razvitkom i konsolidacijom srpske feudalne države i osvajanjima srpskih feudalnih vladara stvoreni uslovi za pojavu epske materije. Ostavljajući, dakle, mogućnost da je epskog pjevanja kod nas bilo i prije turskih osvajanja balkanskih zemalja, ali »kakvu su formu i sadržinu mogle imati pojedine teme i njihove obrade, koje su svakako morale biti dio opšte svetske materije srednjeg veka, ne znamo i možemo samo nagađati«.⁵²¹

Naša narodna epika kakvu smo je zatekli, dijelom u Erlangen-skom i Bogišićevom zborniku i u cijelosti u njenom klasičnom obliku u Vukovim zbirkama, manje-više, dobila je svoj konačni oblik u doba vladavine Turaka u našim zemljama.

Iranski nacionalni ep Šahnama, koji je poetizovana istorija Iranaca, podijeljen je na 50 pjevanja, koncentrisanih oko vremena glavnih vladarskih ličnosti i više ne postoji nikakva varijanta te podjele, dok u našoj nauci postoji prilična zbrka oko ciklizacije epskih pjesama. U ovom radu nije ukazivano na sitnije omaške u tom pogledu, niti je analizirano pitanje ovakve ili onakve podjele na cikluse, pošto to za ovaj rad i nije relevantno.

Već primordijalno poređenje Šahname i naše narodne epike, makar samo u postupku komparativno-deskriptivne analize spoljnih momenata sličnosti junaka, ambijenata i predmetnosti koja te ambijente ispunjava i organizuje, ukazuje na frapantne civilizacijske podudarnosti osnovnih elemenata dvije pomenute epike i otvara niz pitanja koja treba razjasniti i puteva kojima treba prići izučavanju kulturno-istorijskih elemenata te dvije epike. Naše izučavanje analogija i paralela u dvije epike nije imalo za cilj traganje za izvorima i istorijom motiva niti ukazivanje na puteve eventualnih vehikuliranja motiva iz jedne epike u drugu epiku, izuzev ako se uz komparativno-deskriptivnu analizu dolazilo do takvih rezultata i zaključaka. Isto tako, ograničavajući se u poređenju dvije epike na metod topološke komparacije dvije epike nismo se upuštali u probleme književno-estetskog vrednovanja koje ima šire umjetničke i civilizacijsko-kulturne implikacije. Na osnovu izvršene komparacije može se doći do određenih razmišljanja i zaključaka.

Prije svega nameće se, sam po sebi, zaključak da je, usljed raznih kulturno-istorijskih zbivanja i neprekidnih i raznovrsnih promjena i uticaja kojima su izloženi svi regioni i narodi, nemoguće postojanje apsolutne izolovanosti i originalnosti bilo koje civilizacije, a s tim u vezi nemoguće je i postojanje apsolutne samoniklosti i originalnosti epske tematike nekog naroda. Civilizacije su se međusobno prožimale i uticale jedna na drugu, što je omogućavalo istovremeno vehikuliranje epskih motiva i sižea iz epike u epiku. Pored toga, u našem slučaju dobar dio sličnosti u epskim pjevanjima genetički seže do zajedničke arijske tradicije, dok drugi dio ana-

521. Medenica Radosav, Banović Strahinja, Beograd 1965, str. 250.

liziranih paralela i analogija izvire iz analognih društveno-istorijskih i kulturnih prilika Iranaca i naših naroda.

Epska pjevanja odigrala su važnu ulogu u odbrani nacionalnih interesa našeg i iranskog naroda i u jezičkoj afirmaciji njihovog nacionalnog bića.

Po svom geografskom položaju Iran predstavlja most između centralne Azije, s jedne, i Male Azije i semitskog svijeta, s druge strane. Balkan je ista takva veza između Evrope i Azije. Zbog toga su oba ova regiona često bila meta napada stranih osvajača.

Taj čisto istorijski momenat prošlosti, kod naših naroda momenat borbe sa Latinima, Turcima i »Crnim Arapima«, a kod Iranaca momenat borbe s Turcima, grčko-romejskim svijetom i Arapima, prati i prepliće se s njime naturalni momenat, momenat borbe sa prirodnim silama koje imaju svoje personifikacije i simbole u divovima, vilama i aždajama. Zato se u obadvije epike, kao neprijatelji sa kojima se bore nacionalni junaci, javljaju natprirodne sile: divovi, vile i aždaje. Ove natprirodne sile i realne istorijske snage gdje kada se međusobno kontaminiraju (troglava ljudska bića, junaci sa tri srca).

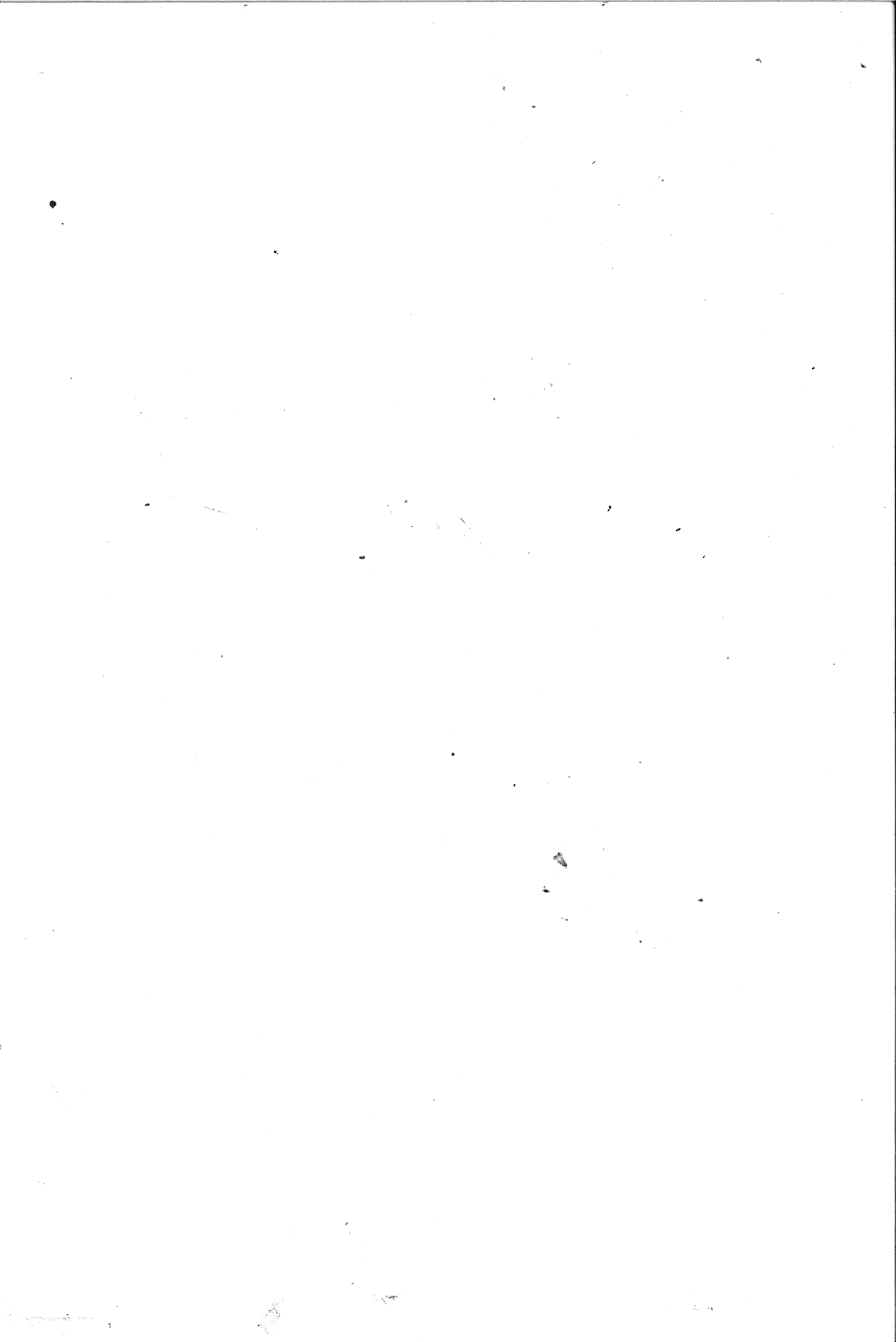
U obadvije epike stvorene su centralne epske ličnosti u likovima glavnih junaka. Interesantno je da u obadvije epike istorijski likovi tih junaka nisu toliko važni i istaknuti i da je u oba slučaja splet posebnih istorijskih i društvenih prilika uslovio da se za epsko uobličavanje glavnih junaka uzmu ne baš najveći nacionalni junaci.

Iz razmatranja o glavnim junacima, uočljive su frapantne sličnosti u postupcima i odnosima glavnih junaka i njihovih vladara, zatim sličnosti njihovih tjelesnih i karakternih osobina, sličnosti u mnogim akcijama i, najzad, sličnosti u načinu smrti glavnih junaka.

U obadvije epike žena ima poseban tretman koji je pod uticajem vremena i sredine u kojima je epska građa dobijala svoju konačnu formu.

Isto tako u dva epska pjevanja uočene su sličnosti u opremljenosti i vrstama oružja junaka, kao i njihovih konja.

Kako je to već istaknuto u našoj nauci,⁵²² kao što su pojedinci, u krajnjoj analizi, u svom duhovnom manifestovanju izraz svoje istorijske sredine, tako i narodi u svom duhovnom stvaranju izražavaju uže ili šire civilizacijsko obzorje koje ih prožima. **Balkan kao vjetrometina između Istoka i Zapada** je klasična ilustracija tog fenomena.

BIBLIOGRAFIJA

1. BAJRAKTAREVIĆ FEHIM, Rustem i Suhrab, Beograd 1928.
2. BAJRAKTAREVIĆ FEHIM, Firdusi, Srpski književni glasnik, NS, Beograd 1937, knj. I, str. 475—479.
3. BAKOTIĆ PETAR, Nekoliko ženskih likova iz narodne književnosti, Vjenac, sveska 4—5.
4. BAKOTIĆ PETAR, Pogled na ideologiju narodne poezije, Split 1961.
5. BANAŠEVIĆ NIKOLA, O važnosti proučavanja motiva narodne poezije, PPNP II 1935.
6. BJELJAJEV JE A., Arapi, islam i arabski halifat v ranije srednjovjekovije, Moskva 1966.
7. BEK HANS GEORG, Putevi vizantijske književnosti, Beograd 1967.
8. BELIĆ ALEKSANDAR, Vuk Karadžić, Beograd 1948.
9. BERTELJS, JE. E., Istorija persidsko-tadžičskoj literaturi, Moskva 1960.
10. BRAGINSKI I., 12 minijatur, Moskva 1966.
11. ČURČIĆ VEJSIL, Starinsko oružje u BiH, Sarajevo 1943.
12. ČAJKANOVIC VESELIN, Svetac na desnom ramenu, članak u PPNP II 1935.
13. ČOVIĆ fra MIRKO, Firdusijev ep Šahnama i naša narodna pjesma, članak u Jadranski dnevnik, godina III, br. 8, 1936.
14. ČUBRINOVIC dr VASA, Istorija političke misli u Srbiji u XIX veka, Beograd 1958.
15. ĐURIĆ MILOŠ, Homerova Odiseja u ogledalu naših narodnih pesama, Skoplje 1953.
16. ĐURIĆ MILOŠ, Mit o sunčanoj sestri, Beograd 1925.
17. ĐURIĆ VOJISLAV, Antologija narodnih junačkih pesama, Beograd 1965.
18. FERDOWSI, povodom 1000 godišnjice pjesnika, Ljeningrad 1934.
19. FIRDOUSI, Šahname, dio I, II, III, prevod na ruski jezik, Moskva 1957. I dio, 1960, II dio i 1965. III dio.
20. GAZEMAN GERHARD, O značaju narodne pesme za nacionalnu kulturu jugoslovenskih naroda, članak u PPNP IV 1937.
21. GEORGIJEVIĆ KREŠIMIR, Srpsko-hrvatska narodna pesma u poljskoj književnosti, Beograd 1936.
22. GRIGORJAN S. N., Srednjovjekovaja filozofija narodov bližnjega i srednjegovostoka, Moskva 1966.
23. HERGEŠIĆ dr IVAN, Poredbena ili komparativna književnost, Zagreb 1932.
24. HÖRMANN KOSTA, Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini, I i II, Sarajevo 1888.
25. JAGIĆ VATROSLAV, Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga, knj. I, Zagreb 1867.
26. JELIĆ STANKO, Naša narodna poezija: vrednost i značaj, Subotica 1928.
27. JOVANOVIĆ RADOVAN, Devojka i njena smernost, članak u Školska prosveta 1, 2, 1936.
28. KOSIDOSKI ZENON, Biblijske legende, prevod s poljskog, Beograd 1965.
29. KOSTIĆ DRAGUTIN, Prenosi motiva narodnih pesama s jednoga junaka na drugoga, članak u SKG, 45, 1935.

30. KOSTIĆ DRAGUTIN, Starost narodnog epskog pesništva našeg, Beograd 1933.
31. KOVAČEVIĆ BOŽIDAR, Vukovi pogledi na razvoj naše narodne svesti, članak u SKG, 49, 1936.
32. KRAVCOV NIKOLAJ, Južnoslovenski, srpskohrvatski i srpski epos, studija u Narodno stvaralaštvo, sveska 3—4, 1962.
33. KRSTIĆ BRANISLAV, Okultni motivi u našim narodnim pesmama, članak u PPNP I 1934.
34. KRSTIĆ BRANISLAV, Proročanstva o kosovskom boju, PPNP VI 1939.
35. Kun N. A., Legende i mitovi stare Grčke, prevod sa ruskog, Sarajevo 1963.
36. LEGER LOUIS, Slavenska mitologija, Beograd 1904.
37. LEOVAC SLAVKO, Helenska tradicija i srpska književnost 20 veka, Sarajevo 1960.
38. MARETIĆ TOMO, Naša narodna epika, Beograd 1966.
39. MARJANOVIĆ LUKA, Junačke pjesme muhamedovske knj. III, Zagreb 1898.
40. MATIĆ SVETOZAR, Naš narodni ep i naš stih, Novi Sad 1964.
41. MEDENICA RADOSAV, Banović Strahinja, Beograd 1965.
42. MEZ ADAM, Muslimanski renesans, prevod s nemackog, Moskva 1965.
43. MILETINSKIJ E. M., Proishozdenije geroičeskog eposa, Moskva 1963.
44. MILOŠEVIĆ MILAN, Naša narodna poezija, Beograd 1930.
45. MIRČIĆ SPASOJE, Kako je nastao epski lik Marka Kraljevića u srpskoj narodnoj poeziji, Beograd 1953.
46. MOHL JUHLES, Šahnama 1—7, kritičko izdanje, ofset Teheran 1966.
47. MURKO MATIJA, Tragom srpsko-hrvatske narodne epike, Putovanja u godinama 1930—1932, knj. I i II, Zagreb 1951.
48. Narodna književnost, priredio Nedić Vladan, Beograd 1966.
49. Narodne priče, urednik Perović Dušanka, Beograd 1964.
50. NAZEČIĆ SALKO, Epske narodne pjesme, Sarajevo 1954.
51. NAZEČIĆ SALKO, Izbor iz književnih radova 1941—1951, posebno članak Nazečića, O nekim pitanjima muslimanskih epskih pjesama, Sarajevo 1951.
52. NIDERLE LUBOR, Slovenske starine, Novi Sad 1954, prevod sa češkog.
53. NIDERLE LUBOR, Slavjanskije drevnosti, Moskva 1956.
54. NODILO NATKO, Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog, Radovi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, brojevi 77, 79, 81, 84, 85, 89, 91, 94.
55. NOVAKOVIĆ STOJAN, Narod i zemlja u staroj srpskoj državi, Beograd 1893.
56. NOVAKOVIĆ STOJAN, Pripovetka o Aleksandru Velikom u staroj srpskoj književnosti, Beograd 1878.
57. NOVAKOVIĆ STOJAN, Prvi osnovi slovenske književnosti, Beograd 1893.
58. ORANSKIJ I. M., Iranskije jeziki, Moskva 1963.
59. OSMANOV M. V. O., Firdusi, žizn i tvorčestvo, Moskva 1959.
60. PANDUROVIĆ SIMA, Jedan značaj narodne poezije, članak u »Dela« knj. III, Beograd 1935.
61. PANIĆ N. SUREP, Filip Višnjić, pesnik bune, Beograd 1956.
62. PETRUŠEVSKIJ I. P., Islam v Iranu v VII-XV vekah, Lenjingrad 1966.
63. POPOVIĆ DUŠAN, O hajducima, I, Beograd 1930.
64. POPOVIĆ PAVLE, Pregled srpske književnosti, Beograd 1921.
65. Predanja azijskih naroda, priredio Milan Dimić, Beograd 1964.
66. Predanja slovenskih naroda, priredio Milan Dimić, Beograd 1964.
67. PRODANOVIĆ JAŠA, Naša narodna književnost, SKZ, Beograd 1932.
68. RISTIĆ SVETOZAR, Duševni pokreti u našem narodnom pesništvu s obzirom na Homera, Dantea i Šekspira, Beograd 1920.
69. RUVARAC ILARION, Dve studentske rasprave, Novi Sad 1884.
70. SKERLIĆ JOVAN, Istorija nove srpske književnosti, Beograd 1914.

71. STANOJEVIĆ STANOJE, O nekim motivima u našim narodnim pesmama, članak u PPNP I, 1934.
72. STANOJEVIĆ STANOJE, O narodnoj tradiciji, članak u PPNP II, 1935.
73. STEFANOVIĆ SVETISLAV, Legenda o zidanju Skadra, Beograd 1926.
74. STEFANOVIĆ SVETISLAV, Sunčani mit u našoj narodnoj poeziji, članak u PPNP III, 1936.
75. SUBOTIĆ DRAGUTIN, Karakter, postanak i starina jugoslovenske narodne poezije SKG 51, Beograd 1937.
76. ŠAMŠALOVIĆ GUSTAV, O nekim važnijim motivima u našoj narodnoj epici, Nastavni vjesnik 33/1925.
77. ŠAULIĆ ANICA, Iz naše književnosti: prerusavanje u narodnim pesmama, Beograd 1938.
78. ŠAMŠALOVIĆ GUSTAV, Prilozi o motivima naše narodne epike, članak u Nastavni vjesnik 34, 1926.
79. ŠAULIĆ NOVICA, Tajna Marka Kraljevića, članak u PPNP IV, 1937.
80. TOHOLJ SAVA, Internacionalni motivi u epici, članak u Glasniku jugoslovenskog profesorskog društva 1939/40.
81. Učenije zapiski instituta vostokovedenija, tom XIX, Moskva 1958.
82. UROŠEVIĆ MILIVOJE, Antologija epske narodne pesme, Beograd 1959.
83. VODNIK BRANKO, Izabrane narodne pjesme junačke, Zagreb, 1908.
84. VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ, Srpske narodne pjesme I—IX, Beograd 1900.
85. VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ, Srpske narodne pjesme I—IV, Beograd 1958 i 1953, 1954.
86. VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ, O književnosti i književnicima, Beograd 1964.
87. VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ, O srpskoj narodnoj poeziji, Beograd 1964.
88. Abrahamijan, Mukajasej-i dastanhaj-i hamasij-i Iran ba dastanhaj-i hamasij-i ermeni ve junani ve almani, Medželle-i Mihr, šumare-i 2, sal-i duvvum, s. 685—688.
89. ITTIHADIJE MENSURE, Zen ez nazar-i Firdusi, medželle-i Pejam-i novin, šumare-i 11, devre-i heftum, Teheran 1346 (1967).
90. STARIKOV A. A., Firdusi ve Šahname, terdzeme ez zeban-i rusi, Teheran 1342. (1963).
91. Iranšahr I, II, Teheran 1342. (1963).
92. BROWNE ERWARD, Tarih-i edebijjat-i Iran ez qadimterin-i ruzgaran ta zeman-i Firdusi, terdzeme-i Ali Paša Salih, Teheran 1335. (1956).
93. BERTELJS JE. E., Manzur-i esasij-i Firdusi, Hezare-i Firdusi, 1934.
94. BELAGI SADR, Qisas-i Qur'an, Teheran 1344 (1966).
95. Tarih-i Sistan, Teheran 1314 (1935).
96. TERABI ALI EKBER, Nazari der tarih-i edjan, Teheran 1341, (1962).
97. DŽA'FERI ALI EKBER, Dastanhaj-i mušterek-i Iran ve Hind der ruzgaran-i bastan, Nešrije-i endžumen-i ferheng-i Iran-i bastan, šumarei 25, sal-i čeharum, Teheran 1345, (1966).
98. DŽEVAN MUSA, Tarih-i idžtimaij-i Iran-i bastan, Teheran 1340, (1961).
99. DŽIHANGIR EFKARI, Krali pehlevan-i džavdani, medželle-i Suhan, šumare-i 5, devre-i šanzde, Teheran 1345, (1966).
100. HANLARI ZEHR, Dastanhaj-i dilengiz-i edebijat-i farsī, Teheran 1346. (1967).
101. HANLARI ZEHR, Rahnumaj-i edebijat-i farsī, Teheran 1341, (1962).
102. Hazaili MUHAMED, A'lam-i Qur'an, Teheran 1341 (1962).
103. Dusthah DŽELIL, Avesta, name-i minu-i ain-i Zerdušt, Teheran 1343, (1964).
104. REZA HAŠIM, Din-i qadim-i irani ez agaz ta zuhur-i Zerdušt, Teheran 1343, (1964).
105. REZA HAŠIM, Kej-Kavus, medželle-i Mihr, šumare-i 2 ve 4, devre-i devazde, Teheran 1345, (1964).

106. ROMANOVSKI D., Terihče-i esliha-i serd der Iran, medželle-i Ber-resihaj-i tarihi, sal-i duvvum, šumare-i 3, 4, 5 ve 6, Teheran 1346, (1967).
107. ZERRINKUB ABDULHUSEJIN, Šahname ve Ilijad, medželle-i Jagma, šumare-i 3, s. 196—203.
108. ZERRINKUB ABDULHUSEJIN, Ba karevan-i hulle, Teheran 1343. (1964).
109. SALUR SEBUGTEGIN, Bunjad-i šahinšahij-i Iran, Teheran 1340, (1961).
110. ŠEFEQ REZAZADE, Tarih-i edebijjat-i Iran, Teheran 1340, (1961).
111. ŠEFEQ REZAZADE, Densi ki dževanan bajed ez Šahname jad bigirend, medželle-i Ta'lim ve terbijet, šumare-i 4, s. 405—407.
112. ŠEFEQ REZAZADE, Vatanperestij-i Firdusi čigune bajed fehmid, medželle-i Bahter, šumare-i 5, s. 827—830.
113. ŠUŠTERI ABBAS, Kahremanan-i Iran-i bastan, Teheran 1341. (1962).
114. SAFĀ ZEBIHULLĀH, Ain-i šahinšahij-i Iran, Teheran 1346. (1967).
115. SAFĀ ZEBIHULLĀH, Tarih-i edebijjat der Iran I, Teheran 1342, (1963).
116. SAFĀ ZEBIHULLĀH, Soubijej-i Firdusi, medželle-i Mihr, šumare-i mahsus-i Firdusi be nam-i Firdusiname-i Firdusi, Teheran 1313, (1923).
117. SAFĀ ZEBIHULLĀH, Hamase seraji der Iran, Teheran 1333, (1954).
118. SAFĀ ZEBIHULLĀH, Gendž-i suhan, I, Teheran 1339, (1967).
119. SURETGER LUTFALI, Manzumehaj-i ginaj-i Iran, Teheran 1345, (1966).
120. Firdusi, Šahname, I, II, Moskva 1963, III, ve IV 1965, V ve VI 1967.
121. BEDI-U-ZEMĀN FURŪZĀNFER, Sebeb-i aslij-i adem-i pišreft-i Firdusi der Gazne, medželle-i Ta'lim ve terbijet šumare-i 4, s. 400—404.
122. FURŪĠ MUHAMED ALI, Meqam-i Firdusi ve ehemijjet-i Šahname, Hezare-i Firdusi, Teheran 1934.
123. FELSEFI NASRULAH, Vatanperestij-i Firdusi, medželle-i Mihr, šumare-i 2, s. 409—429.
124. Kullijjat-i Rustemname, Teheran 1343, (1964).
125. MAHDŽUB DŽA'FER MUHAMED, Muqaddeme ber kitab-i Emir Arselan, Teheran 1345, (1966).
126. MESKŪB ŠĀHRUH, Muqaddeme ber Rustem ve Isfendijar, Teheran 1342, (1963).
127. MUHAMED MUIN, Ferheng-i farsi, Teheran 1945, (1966).
128. MELIKU šuara-i BAHAR, Firdusiname, Teheran 1345, (1966).
129. MELIKU šuara-i BAHAR, Sebk šinasi I, Teheran 1337, (1958).
130. MINEVI MUDŽTEBI, Firdusi ve šir-i u, Teheran 1346, (1967).
131. NAS DŽAN, Tarih-i džami-i edjan, ez agaz ta imruz, Teheran 1344, (1965).
132. NEFISI SEID, Firdusi šair-i džihan, Firdusiname-i Mihr, Teheran 1313, (1924).
133. NEFISI SEID, Ser-i češme-i tesavvuf der Iran, Teheran, 1343, (1964).
134. NEFISI SEID, Firdusi ve ruhijat-i Iranijan, Bahter, 1, s. 825—858.
135. NÖLDEKE THEODOR, Hamasej-i millij-i Iran, Teheran 1327, (1948).
136. VUČINIĆ WAYNE, Tarih-i imperatorij-i osmani, Teheran 1346, (1967).
137. HUMAJI DŽELAL, Nemirem ez pes ki zinde em, Mihr, 2, s. 537—555.
138. JAR ŠATIR IHSAN, Dastanhaj-i Šahname, I, Teheran 1337, (1958).
139. MANDIĆ OLEG, Leksikon Judaizma i kršćanstva, Zagreb 1966.
140. Biblija, Zagreb 1968.
141. GULĀM REZĀ ENSARPUR, Qudret ve meqam-i zen der edvar-i tarih, Teheran 1346, (1967).
142. MUIN MUHAMED, Mazdajasna ve edebijjati parsi, Teheran 1338, (1959).
143. NOSS JOHN, Mans Religions, New York 1956.

S A D R Ž A J

	Str.
UVOD — — — — —	5
I D I O	
OSNOVNI PODACI O DVIJE EPIKE — — — — —	9
1. Nastanak, podjela i sadržaj — — — — —	9
A. Naša narodna epika — — — — —	9
Pjesme neistorijske ili mitološke — — — — —	13
Pjesme herojske — — — — —	14
Pjesme istorijske — — — — —	14
B. Firdusijeva Šahnama — — — — —	16
Legendarno-mitološki krug — — — — —	17
Herojski krug — — — — —	18
Istorijski krug — — — — —	19
2. Društvena uloga dvije epike — — — — —	20
A. Uloga epika u očuvanju nacionalnosti — — — — —	20
B. Uloga epika u očuvanju i pobjedi narodnog jezika — — — — —	26
II D I O	
NEPRIJATELJSKE STRANE U DVIJE EPIKE — — — — —	35
1. Natprirodna stvorenja — — — — —	35
A. U našoj narodnoj epici — — — — —	35
B. U Firdusijevoj Šahnami — — — — —	39
2. Turanci-Turci — — — — —	49
A. U našoj narodnoj epici — — — — —	49
B. U Šahnami — — — — —	50
3. Arapi — — — — —	54
A. U našoj narodnoj epici — — — — —	54
B. U Firdusijevoj Šahnami — — — — —	57
4. Troglava stvorenja u Firdusijevoj Šahnami i u našoj narodnoj epici — — — — —	63
III D I O	
LIKОВI GLAVNIH JUNAKA — — — — —	81
1. Porijeklo glavnih junaka — — — — —	81
A. Istorijsko porijeklo — — — — —	81
B. Epsko porijeklo glavnih junaka — — — — —	83
2. Konji glavnih junaka — — — — —	96
3. Fizička svojstva i junaštva glavnih junaka — — — — —	104

	Str.
4. Karakterne osobine glavnih junaka — — — — — ~ — —	136
5. Odnosi glavnih junaka sa vladarima — — — — — — — —	150
6. Simbolika smrti glavnih junaka — — — — — — — —	156

IV DIO

GLAVNI ŽENSKI LIKOVI U DVIJE EPIKE — — — — — — —	165
1. Žena kao majka — — — — — — — — — — — —	166
2. Žena kao supruga — — — — — — — — — — — —	171
3. Djevojke junaci — — — — — — — — — — — —	180

V DIO

OSTACI PAGANSKIH VJEROVANJA KAO MEĐUNACIONALNI MO- TIVI I NEKE SLIČNE POJEDINOSTI U DVIJE EPIKE — — — — —	189
1. Pojam vrhovnog boga — — — — — — — — — — —	189
2. Geneza duše pretka u samostalno biće — — — — — — —	194
3. Posrednici između boga i ljudi — — — — — — — — —	200
4. Tragovi astrologije — — — — — — — — — — — —	202
5. Predviđanja pred ženidbu — — — — — — — — — — —	204
6. Motiv isprobavanja vatrom — — — — — — — — — — —	207
7. Rodoskrvni brakovi — — — — — — — — — — — —	209
8. Kult smjene zime i proljeća — — — — — — — — — — —	212
9. Mračne planine i pećine kao prebivališta divova — — — — —	214
10. Stajajući brojevi — — — — — — — — — — — — —	216
11. Razne životinje-pomoćnici junaka — — — — — — — — — —	220
12. Kažnjavanje škrtosti — — — — — — — — — — — —	221
13. Neprepoznavanje i sukobi krvnih srodnika — — — — — — —	223
14. Oporuka smrtno ranjenog junaka — — — — — — — — — —	226
15. Još neke pojedinosti iz romana o Aleksandru — — — — — — —	227

VI DIO

VRSTE ORUŽJA U ŠAHNAMI I U NAŠOJ NARODNOJ EPICI — — —	231
1. Sablja — — — — — — — — — — — — — — — —	231
2. Mač — — — — — — — — — — — — — — — —	235
3. Koplje — — — — — — — — — — — — — — — —	238
4. Topuz-buzdovan — — — — — — — — — — — — — — —	242
5. Ratne sjekire — — — — — — — — — — — — — — —	245
6. Luk i strijela — — — — — — — — — — — — — — —	246

VII DIO

ZAKLJUČAK — — — — — — — — — — — — — — —	251
BIBLIOGRAFIJA — — — — — — — — — — — — — — —	255

Bećir Džaka
NAŠA NARODNA EPIKA I FIRDUSIJEVA ŠAHNAMA

Izdavač:
IGKRO »Svjetlost«, OOUR izdavačka djelatnost,
Sarajevo

Tehnički urednik:
HILMO HADŽIĆ

Korektor:
TIJANA TOMASEVIĆ

Nacrt za korice:
IVICA ČAVAR

Štampa:
I. P. »Veselin Masleša«, OOUR štamparija
Mostar

Štampano u 1.000 primjeraka
1976.